

૨૭૦૩

ચતુરસિંહ પ્રવાસઃ

આવૃત્તિ બીજી,

રચનાર

આત્મારામ નારણજી ત્રિવેદી,

ભાવનગર.

સુધારી વધારી પ્રગટ કરનાર,
પુરુષોત્તમ કાહાનજી ગાંધી.

‘સુબોધ પ્રકાશ’ અને ‘માસિક સારસંગ્રહ’ના એડિટર
અને માસિક તથા ‘મિત્રતા વિશે નિષાંધ’ ‘સ્વદેશાભિમાન’
અને ‘કંજુસનાં કર્મની કહાણીઓ’ વગેરેના રચનાર.

લીંખડી—કાઠિયાવાડ.

સંવત ૧૯૪૨ ઇ. સ. ૧૯૬૬

કિંમત દોઢ રૂપિયા.

અમદાવાદ—આર્યોદય પ્રેસ.

“કોપી રાઇટ”નો હક રચનારે સ્વાધિન
રાખ્યોછે.

અર્પણ પત્રિકા:

નેક નામદાર—

રાઓલશ્રી હરિસિંહજી રૂપસિંહજી.
સાહેબ.

લાંબી મુદત થયાં મારા તરફ આપ અ-
તિ મમતાબતાવો છો, અને ગુજરાતી
ભાષામાં નુતન ગ્રંથોની વૃદ્ધિ થયેલી
જેવાને ઉત્સુક છો, ઇત્યાદી કારણોને
માટે મારા પુસ્તક સાથે આપનું મુખ્યારક
નામ જોડીને હું મગર થાઉં છું.

આપનો--

આત્મારામ.

આ પુસ્તકની પેઢીની આવૃત્તિ વિષે મત.

“આ ચોપડી કલ્પિત વાર્તાની છે, અને તેના અનાવના-
રમાં કેટલોક ભાષા લખવાની સ્વભાવીક શક્તિ, બુદ્ધિનું આં-
ચલ્ય, તથા રસિકતા છે. **** જે અનુભવ ને અભ્યાસથી
જે સ્વભાવિક શક્તિને નમ્ર ભાવે સંસ્કારી કરશે તેો આગળ
જતાં જો સારો અંચકાર થઈ પડશે.” (ગુજરાત શાળા પત્ર)

“આ વારતા આજના નિયમને અનુસરીને કલ્પાને
લખી કાઢી છે.” (આર્ય ધર્મ પ્રકાશ.)

“અંચ કર્તાએ, પરદેશમાં મુસાફરી કરવાથી શાશા
લાભ થાય છે એ હેતુથી આ ચોપડી છપાવી છે. લખનારના
મહાવરા તરફ જેતાં તેમનું લખાણ અને ગોઠવણ સારાં
છે” (વિજ્ઞાન વિલાસ.)

“આ ચોપડી અમે પૂરી વાંચી છે, અને તે રસિક તથા
વાંચવા લાયક માલમ પડી છે. ઠેકાણે ઠેકાણે અસરકારક
વર્ણન કરેલું છે.” (સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ.)

“ભાષાની શૈલી તથા રસ અલંકારથી આ પુસ્તક
ચિત્તા કર્ષક અને મનોરંજક બનાવ્યું છે. દેશાટક કરવા-
થી કેટલું સુખ દુઃખ ભોગવવું પડે છે તથા મનતાં ગુણ
વચના દંપતિ હોવાથી સંસાર સુખ દુઃખમાં એકં બીજાને-
કેવાં સહાય થાય છે તેનો અચ્છા ચિતાર આપેલો છે સમજા
લોકોને આ પુસ્તક વાંચવા લાયક છે” (ઉદિચ્ય હિતચ્છુ.)

જિજ્ઞાસુની તંત્રીને લીધે બીજા મત આપવાનું બન્યું નથી.

ચતુરસિંહપ્રવાસ.

પ્રકરણ પેહેલું.

દેશાટનંપંડિતમિત્રતાચ, વારાંગનારાજસભાપત્તેશઃ
અનેકશાસ્ત્રાણિવેલોકિતાની, ચાતુર્યમુલાનીભવંતિપંચ.

અંદ્રાવતી નામે નગરનો ઘેરાવો બાર કોસ ફરતો હતો. એ નગરને ચાર દરવાજા હતા, જે મજબુત અને હુશોભિત પથ્થરથી બાંધેલા હતા. પૂર્વ તરફના દરવાજાની પાટોશમાં નિર્મળ નીરથી ભરેલી નદી સર્પાકારે વેહેતી હતી. તેના કાંઠા લીલી વનસ્પતિથી છવાયેલા, બાજુ લીલી સાડીઓ સૂકવેલી હોય તેવા મનને અતિ આનંદ આપતા હતા. તે નદી તીરે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાનાં અબોડીયાં કરતા હતા, કેટલાક નહાઈને કપાળમાં વિભૂતી ચોળી દીગંબર યોગીરાજની પેઠે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરતા હતા. નગરની સ્ત્રીઓ કપાળમાં કંકુના ચાંદલા, શોભિતાં ધરૂણાં, ગળામાં કુલના હાર, ગાથાપર તાંબા પીતળનાં બેડાં લેઈ મદોન્મત હાથણીની પેઠે ઝુલતી ઝુલતી મેદીનું નિર્મળપાણી ભરી સખીઓ સાથે વિનોદ કરતી શહેર તરફ પાછી વળતી હતી. બજાર પણ ઘણું શોભિતું હતું. ઠેકાણે ઠેકાણે ભૂદી ગુદી તરેહનો વેપાર ચાલતો હતો. કાષ્ટ દુકાને રેશમી તથા

મુતરાડિ કાપડ, તરેહવાર રંગની છીંટ, જરી બુટાથી ભરપૂર મહા કુરોશિયા કાશ્મિરી શાલો, પેઠની પાઘડીઓ વગેરે અનેક જાતના કિંમતી અને મનોરંજક વસ્ત્રો વેચાતાં હતાં. તે કાપડ જાનર કહેવાતું હતું. ત્યાંથી થોડી દુકાનો ઓળંગી ગયા પછી પૈસાના મોટા ઢગલા કરી પાછ, પૈસા, અરધા, પાવત્રીઓ, બેચાની વગેરે લઈ બેઠેલા નાણાવટીઓ ગ્રાહકો પાસેથી રૂપિયા લેઈ ઘણીજ ઝડપથી પૈસા ગણી આપતા હતા. એક તરફ કંદોઈતું જાનર હતું, ત્યાં જલેથી, લાડવા, ધારીપૂરી, મેસુખ, મોહનથાળ, દૂધીનો લલંગે, જદામી હલવો, પેંડા, અરધી, નાળિયેરપાક વગેરે અનેક જાતની મીઠાઈઓની બાજેઠપર ગોડવેલી તારાકો ચાંખતે ચાંનંદ આપતી હતી. તેનાપર માખીઓ ન બેસે તેની સાવચેતીને માટે કદાવર અને શરીરે મળતુ મુખડીયા પોતાના હાથમાં સફેદ રૂમાલ રાખી માખીઓ ઉડાડતા અને જથાબંધ વકરે થશે એવી આશાથી રસ્તાપર આમથી તેમ નજર ફેરવતા હતા. એક તરફ કાછીઆનું જાનર હતું ત્યાં રીંગણાં, ભીંડા, કારેલાં, દુધી, મૂળા, મોઢરી, પાપડી, વાલેદળ વગેરે શાક વેચનારા કાછીઆ મોટા રાગડા તળણી શાકનાં નાગ દઈ તેની કીમત કહી આપતા હતા. તેની પાડોશમાં બટાટા, સૂરણુ, રતાળું, આદુ, લીંત્રો હળદર ઇત્યાદિ સામાન વેચનારા બોજા લોકો બેઠેલા હતા, એક તરફ દાંડમ, જમરખ, સિતાફળ વગેરે લઈને ફળ વેચનારા માખી લોકો બેઠા હતા. એક તરફ મરચાં, ધાણા, જીરું વગેરે

રે મશાલો વેચનારા લુવાણા બેઠા હતા, આ સઘળી જગ્યા
 + “ મારફીટ ” નામથી ઓળખાતી હતી. મારફીટમાં શાક
 લેવા આવનાર તથા વેચનાર માણસોના બોલવાથી ત્યાં ઘ-
 ણુજ ઘોંઘાટ થઈ રહેતો હતો. ગ્રાહકોની તડામાર ચા-
 લવાથી સઘળી દુકાનોપર પૈસાનો વરસાદ વરસતો હતો.
 અને ત્યાં હમેશાં માણસોની એટલી બધી ઠડ ભરાતી હતી
 કે કોઈ ઘરડો કે નબળોપોચો માણસ શાક લેવા આવે
 તેને ઠેક દુકાન સુધી પહોંચવાનો રસ્તો કરતાં ક્યારાઈ જવા-
 ની ઘણી દેહેશન રહેતી હતી. તાવેવર લોકો જન જનનાં
 શાક તથા મેવો ખરીદ કરીને પોતાના ચાકરે ઉપાડેલા ટો-
 પલામાં નાખતા હતા. એ મારફીટથી થોડે દૂર જતાં મ-
 ણિયારાનો વેપાર કરનારની દુકાનો આવેલી હતી. તેમાં હાં-
 ડી, તકતા, જાત જાતનાં વાગ્ન, તરેહવાર રંગ ઘેરંગી છ-
 ત્રીઓ, ચુડી, ખંગડીઓ, ચપ્પુ, કાતરો, હીર, ખાપ વગેરે
 શોખી લોકોને કામ આવે તેવી નવી નવી તરેહની વસ્તુઓ
 વેચવા, સફેદ પાથડી, લાંબા જામા, ચિત્રેલી ઈજર, ગળાપર
 વીંટેલો રૂમાલ એવો વેપ ધારણ કરી મૂલ્યા અગદુલ તૈય-
 બ, કમરદીન, પાકરમાઘ, નિગમુદ્દીન, સમસુદ્દીન, નજર-
 અલી વગેરે બહારા લોકો મોટા દળદળાથી બેઠા હતા. ગ્રા-
 હકોની ખડાપડી ચાલુ રહેલી હતી. આખી હાફીસ, રંગ એ
 રંગી રૂમકડાં, ઘડીઆળો, હાંડીઓ, ચીમનીઓ, ખાલા વ-

દુશાવનગરમાં પરસીવલ મારફીટ એ પ્રમાણે જ છે.

ગેરે વિલાયતી અને ચિનાઇ કિંમતી સામાનથી એટલીતો ભરેલી હતી કે ખોમાં માત્ર એકજ માણસ મહા મુશ્કેલીથી ચાલી શકે એટલોજ રસ્તો રહેલો હતો. તરેહવાર રંગ બેરંગી સામાન જોઇ કોઇ પણ માણસનું મન હરખ્યા વગર રહેતું નહોતું. એક તરફ સફરી વેપારીઓની દુકાનો હતી, તેમાં ગાદી તકીઆ બીજાવેલા હતા, તેનાપર સફેદ ચાદર ઓછા-ડેલી હતી. ઘણા કદાવર, અંગપર સફેદ વસ્ત્ર, શિરપર મૂલ્યવાન પાઘડી, ગળામાં થોડું ધરેણું પહેરેલું એવા શેઠી-આઓ મખમલની ગાદી પર બીરાજેલા હતા. પડખાની ગાદીપર અનુક્રમે ગુમાસ્તાઓ બેઠેલા હતા કોઇ નામું લખતા હતા. કોઈ સિલિક મેળવતા હતા, અને કોઇ, આવેલા રૂપિયા સાચા છે કે જુઠા તેનો તપાસ કરવાતે પથ્થર પારખના માથાપર મારીને તેનો અવાજ સાંભળતા હતા. તેથી રૂપિયાની સમ્યાઇ જુઠાઇ જણાઈ આવતી હતી. કોઇ આવેલા કાગળો વાંચી તેમાંની હકિકત શેઠને કહી સંભળાવી તેમના ફરમાવ્યા મુજબ વળતો જવાબ લખતા હતા. કોઇ બજારમાં જઈ આવી બી, મગ, અડદ, ઘઉં, રૂ અને હુંડી પત્રી વગેરેનો ભાવ શેઠને કહી સંભળાવતા હતા. શેઠેરની વચ્ચે મોતી એક હતો, ત્યાં દરરોજ સાંજે ગુજરી ભરાતી હતી, તેમાં કાપડીઆ, કંસારા, દરજી, ખરદી, સુતાર, લુહાર બુકસેલરો વગેરે પોતાની પાસેના સામાન વેચવા બેસતા હતા. ત્યાં ખરીદનાર, વેચનાર, અને એવા આવનાર માણસોની બીડથી એક ઉભરાઇ જતો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે ચડતી કળાનાં ચિન્હો અને ત્યાંના માણસોનાં હ-

પિંત વદન જોયાથી, શહેર નિવાસીઓ સધળે પ્રકારે સુખી હતા એમ વગર સંશયે જણાઈ આવતું હતું.

આ શહેરનો રાજા વિદ્વાન, સદ્ગુણી, પ્રજા પાલક, ગંભીર અને સુંદર એહેરા વાળો, જેનું મુખાવિદ દેખી સૂર્ય-દેવ સ્તબ્ધ થઇ જાય, મૂંછો ભભકાદાર વાળેલી, તે નીચે દાઢી ઘેરાવદાર, કદમાં સાધારણ, શરીરે પુષ્ટ, ઘઉંના રંગ જેવું શરીર, ઢીંચણ સુધી લાંબા હાથ, હંસ જેવી ચાલ, એવો. કૃપાળુ રણજીતસિંહ નામનો ચંદ્રાવતી નગરીનો રાજા બિરાજ હતા. એ સધળી રૈયતને બેટા બેટી સમાન ગણી અદલ ન્યાય આપતો હતો. રૈયતનાં સુખને માટે વાવ કુવા વગેરે જળાશયો, વિદ્યાલયો, કસરતશાળા, હુન્નર-શાળા વગેરે તન મન ખીલવવાનાં સાધનો માટે લાખો રૂપિયા બેટી ઉદારતાથી ખર્ચીને તેણે લોકોનો પ્યાર મેળવ્યો હતો. રૈયત તેને ખરા અંતઃકરણથી ચાહતી હતી. આ રાજાને ધણીજ સ્વરૂપવાન, સદ્ગુણી અને દયાળુ સ્વભાવની રાણી હતી, તેનું નામ લીલાવતી હતું. લીલાવતીએ બાળપણથીજ વિદ્યા કળામાં લક્ષ આપેલું હતું, તેથી તેના જ્ઞાનમાં ધણોજ વધારો થયો હતો. રણજીતસિંહ અને લીલાવતીના મિચ્છુર ધણી ખરી વાતમાં મળતાજ હતા, તેથી તેઓ ખૂબ સુખી હતાં. આ દંપતી વચ્ચે ખરી પ્રીતિની સજ્જડ ગાંઠ બંધાયેલી હતી. ખરો પતિવ્રતા ધર્મ એટલે પોતાના પ્રિય પતિ પ્રત્યે સ્ત્રીએ કેવો ભાવ બતાવવો? કેવી રીતે વર્તવું? વગેરે સર્વ ગુણ સંપન્ન હોવાથી રાજા તે

ની તરફ ધણીજ મીઠી નજરથી જોતો અને અનેક વાતમાં તેનો મત પૂછતો હતો. સ્ત્રી પુરૂષનું જોડું અખંડિત પ્રીતિથી આનંદ પામેલું હતું. એક બીજું અરસ્પરસ ઉપડતે સાદે બોલે નહીં, ત્યારે કહ્યો, કંકાસ કે ગાળાગાળી તો બનેજ ક્યાંથી ? દિન પ્રતિ દિન પ્રીતિમાં વધારો થવાનું કારણ તો એ હતું કે લીલાવતી રાણી, રાજ્ય રણજીતસિંહની આમન્યા પાળવામાં એકો હતી. અને સ્ત્રીઓનો એજ ધર્મ છે. કહ્યું છે કે—

કોકિલાનામ્સ્વરોરુપં, સ્ત્રિનાંરૂપંપતિવૃતા;

વિદ્યારૂપંકૂરૂપાણાં, ક્ષમારૂપંતંપસ્વિનામ્.

અર્થ—કોયલનું સ્વરૂપ સ્વર છે. સ્ત્રીનું સ્વરૂપ પતિવૃત્ત છે. કુરૂપ માણસનું સ્વરૂપ વિદ્યા છે, અને તપસ્વીસાધુ) જનોનું સ્વરૂપ ક્ષમા છે.

પતિવૃત્તને આધિન થયેલી લીલાવતી રાણી, રાજ્ય રણજીતસિંહના મતને અનુસરીને ચાલતી હતી. તેથી રાજ્ય ધણો ખુશી થતો. કહ્યું છે કે—

યસ્યપુત્રોવશીભૂતો, માર્યાછંદાનુગામિની;

વીમયેવશ્ચસંતૂષ્ટ, સ્તસ્યસ્વર્ગૈર્હૈવહિ.

અર્થ—જેને પોતાનો પુત્ર તાબે છે, તથા સ્ત્રી કહ્યું કરનારી છે, અને જે વૈભવના વખતમાં સંતોષી રહે છે, તેને સ્વર્ગ આ લોકમાંજ છે.

પતિવૃત્ત પાળનારી અને રાજ્યને સર્વ પ્રકારે સંતોષ

ખમાડનારી લીલાવતીના પેઠથી એક પુત્ર થયો હતો. તે બ-
ચપણમાં જૌર વૃષ્ટિ વાળો, જેનાં શરીરનાં અંગવેળાં ધણાં
નાનાં, પણ તેની ઉમરના સંબંધમાં શરીરને શોભાવનારાં
નાણુક હતાં. કુમાર અંચળ અને હસમુખો હતો, તરેહનાર
ખેલો કરી ગરબડીઆં વચ્ચે બોલી સાંભળનારનાં દિલમાં
હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર, રણજીતસિંહ અને લીલાવતીનાં હ-
દયમાં શીતળતા ઉપજાવનારા આ કુમારનું નામ ચતુર-
સિંહ રાખેલું હતું, ચતુરસિંહ, જે કે ૫-૬ વર્ષનો બાળક
હતો પણ તેનાં કાર્યો ઉમદા જેવામાં આવતાં હતાં. તે જે-
રવાજબી રમત રમતો નહોતો. માત્ર પોતાના સોબતીઓ-
ની સાથે રાજ્ય વ્યહવારી ખેલ કરતો; તે એવી રીતે કે
કોઈને ફેજદાર બનાવે, કોઈને જમાદાર, કોઈને હવાલદાર
અને કોઈને સિપાઇ ઠરાવી પોતે રાજાધિરાજના સિંહાસન
પર બેસી પોતાના બાળ મિત્રોમાંથી કોઈને ફરિઆદી અને
કોઈને તહોમતદાર થવાની સૂચના કર્યા પછી સિપાઇ, હ-
વાલદાર, જમાદાર, ફેજદાર વગેરે સર્વે પોત પોતાના અ-
બત્યાર મુજબ વર્તે એવી ગોઠવણ કરી પોતે ન્યાય
કરવાની ઉત્કંઠા ધરાવતો હતો. ફરિઆદી અને તહોમત-
વાજાની ધૂટતી તપાસ કરીને ફેજદાર તેઓને ચતુરસિંહની
હજીરમાં લાવે ત્યારે તે તપાસ કરી તેનો ફેસલો કરતો હતો.
એ સમજી ખેલનું નિદાન હતું. કેમકે આટલી નાની ઉમ-
રમાં જોઈએ તેવો ફેસલો આપવાની શક્તિ ક્યાંથી
હોય? અંજણ નાનપણથી રાજ્ય પ્રકરણી બાબતમાં તેને કે-

ટકી પ્રીતિ હતી તે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. “ પુત્રના લક્ષણ પારિણામિકી વરતાય” એ કાંઈ બોલું નથી. ચતુરસિંહ આવા એક પોતાના બગીચામાં કરી બેસતો, તે બોધને રણજીતસિંહ બહુ સંતોષ પામતો હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ગરીબ અને તાલેવરને ખુદી હવામાં ફરવું. કેમકે. “પહેલું સુખ તે જાતે નથી” — “ સો જ્ઞાને એક હવા ખરાખર” આરોગ્ય શરીર એ પેહેલા નંબરનું સુખ છે. ત્યારે નિરોગી રહી શરીર સુખના પ્રયત્નો કરવા તેમાં પ્રથમ પ્રયોગ ખુદી હવામાં ફરવું એ છે. એક દિવસે ચતુરસિંહ અને પ્રધાન પુત્ર મંછારામ જે તેનો મિત્ર હતો, તે બન્ને જણ શહેરની બાગોળે એક રમણિક સરોવરને કિનારે જઈ પહોંચ્યા. થોડીવાર ખુદી હવામાં ફર્યા પછી પાછા ચંદ્રાવતી નગરીમાં આવવા નીકળ્યા. બહાર વચ્ચે આવતાં તેઓએ એક રણિયામણું મકાન જોયું, ત્યાં તે બન્ને જણ જવાને અધિરા થયા. મંછારામ, ચતુરસિંહ જેવડી ઉમરનો અને હોશિઆર પણ તેવોજ હતો. બન્ને વચ્ચે મિત્રતા મજબૂત બંધાએલી હતી. કોઈ કોઈનું વચન ઉલ્લંઘન કરે એવા આ બે મિત્રો નહોતા. એકને સુખે બન્ને સુખી અને એકને દુઃખે બન્ને દુઃખી, એ પ્રમાણે નિરંતર સાલતું હતું. અરથાત્ બન્ને દિલોજાન મિત્ર હતા. ઉપર લ-

ખેલા મકાનમાં પહોંચતાં તેઓએ વિદ્યાર્થીઓનાં મુખથી
નીચે મુજબ કવિતા સાંભળી.

ભૂજંગી વૃત.

ભણેલો હશે જોહ તે સૂખ પામે, બધી જીંદગીનું અતિ દુઃખવામે;
મજે માન ને આવશે દુઃખ આરો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૧
કદી રાજ દ્વારે જશે આપ આંટો, જહાં તાણતાં ચોપદારો સુધાંટો;
કહે રાજવી ઓ પધારો પધારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૨
અતિ પ્રેમથી અપશે બેસવાનું, પછી પૂછશે પ્રેમથી આવવાનું.
હશે દૂખ તે ટાળશે એમ ધારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૩
મજે બાતમી ન્યૂસને વાંચિ જોશે, તમે મૂઢતા ને વળી દુઃખખોશે;
સુવિધા થકી જામશે રાજગારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૪
સુવિધા થકી તંનને તેજ આવે, વળી તેહથી સૂખનાં બીજ વાવે;
ખચીતે થશે તે પરીણામ સારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૫
સુવિધા થકી બુદ્ધિ ફેલાવ થાશે, વળી મૂર્ખતા છાપમાંથી છુટાશે;
મજે માન ને રાજવીનો મુસારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૬
ભણેલો નહિં તે પશ્ચ તૂલ્ય પ્રાણી, અતિ ઉખળી તેહની દૂખખાણી.
વહે તેહની શીરપેં દૂખ ભારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૭
પટેલા તણી જીંદગી શબ બાણું. નહિં મૂઢ રે'શે ભલે જાવનાણું;
સહુ પ્રેમ આણી પઠો હે કુમારો, સહુ આવકારે સુવિધાવધારો. ૮

• ઉપરની કવિતા ધણી આતુરતાથી સાંભળનાર આ
સેહેરનો પાટવી કુમાર ચતુરસિંહ પોતાના મિત્ર મંછારામને
કહેવા લાગ્યો—અહો! પ્રિય મિત્ર મંછારામ, બહુવાધી અ-

નેક જ્ઞતનાં સુખ મળે છે, લાજ આગર પણ તેથીજ વધે છે. માટે જરીથી જાને તવંગર એ સર્વ માણસોનો ધર્મ છે કે સારી પેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરવો જોઈએ. હવે વિદ્યા મેળવવા માટે આપણે પણ તજવીજ કરવી જોઈએ. જો આપણે વિદ્યાભ્યાસ ન કરીએ તો મૂરખમાં ગણાઈએ. તેમાં કાંઈ શક નથી. જો કે હું રાજપુત્ર છું અને તું પ્રધાન પુત્ર છે તોપણ જો આપણે વિદ્યાભ્યાસ નહીં કરીએ તો આપણીપદવી કદી ઉંચી થનારનથી; માટે આપણે હવે આગ્રહ થઈએથી રહેવું ન જોઈએ. આપણી ઉમર બળવા લાયક થઈ છે. આમાંના કેટલાક નિશાળીઆ આપણાથીજ પણ નાના છે. આવા ત આલતીહતી ત્યારે તે નિશાળનો મેહેતાજી ચતુરસિંહથી થોડે દૂર ઉભો હતો, પણ કેટલાક કારણથી ચતુરસિંહ તેને જોઈ શક્યો નહીં. હરિલાલ મેહેતાજીએ આ વાત સાંભળી ત્યારે તેની ખાતરી થઈ કે રાજપુત્ર ચતુરસિંહને વિદ્યાભ્યાસ તરફ ધરાવેલ લક્ષ લાગેલું જણાય છે. તેથી આ પ્રસંગે હું તેને વિદ્યાના જે જે ગુણ કહીશ, તે તમામ તેના હૃદયમાં સજ્જડ ચોંટી જશે. કેમકે જે ચીજ પર કોઈ માણસનું આંતઃકરણ ખેંચાય છે, તેના વખાણ જો કોઈ ત્રાહીત માણસ કરે તો સાંભળનારની તે પર વધારે શ્રદ્ધા ખેંચે છે. માટે આ પ્રસંગેજારે વિદ્યાના ઉપદેશક થવું એ જરૂરનું છે એમ ધારી તેણે ચતુરસિંહ તથા મંછારામને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. અને યોગ્ય આસન ઉપર બેસાડી કહ્યું કે—વિદ્યાના કેવા કેવા ગુણ છે ? તેનું હું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરું

છું, તે બરાબર લક્ષ દધને સાંભળો.

દોહરા.

ભણ્યા વીણુ આ જાંદગી, એળે સધળી જાય;

બાળપણ વીત્યા પછી, ના સૂઝે ઉપાય. ૧

લક્ષિમનો સંગ્રહ તજી, વિદ્યા સંગ્રહ થાય;

તેથી આ સંસારમાં, જન્મ સુકળ લેખાય. ૨

વિદ્યાને ભય નવ કશો, નહિં લેવાણી જાય;

પ્રાયશ્ચી બળતી નથી, નવ લૂટી લૂટાય. ૩

જળમાં તે ડૂબે નહિ, નહિ મરણની બીક;

એહ વસ્તુ અક્ષય ગણી, શીખો સગજ ઠીક. ૪

વિદ્યા હિણુ સૌ બલવલે, વાટ અને વળિ ધાટ;

લખતાં તે મુઝાયછે, ઘેર દીલ ઉચાટ. ૫

એવી અત્યંત ગુણવાળી-જેમાં ભાષ ભાગ માગે નહીં, જેને ચોર ચોરી શકે નહીં, જેને લૂટારા લૂટી શકે નહીં, જે અગ્નિથી બળે નહીં, અને જે પાણીમાં ડૂબે નહીં એવી અક્ષય જે વિદ્યા તેને સંપાદન કરવાની ઘણી જરૂર છે. વિદ્યામાં કેવો ગુણુ છે કે—

વિદ્યાનામનરસ્યરૂપમધિકં, બ્રહ્મન્નગુપ્તંધનં,

વિદ્યાભોગકરીયશઃસુખકરી, વિદ્યાગુરુર્નામગુરુઃ

વિદ્યાબંધુજનોવિદેશગમને, વિદ્યાપરંદૈવતં,

વિદ્યારાજસુપૂજિતાનહિધનં, વિદ્યાવિહીનઃપશુઃ

અર્થ—વિદ્યાની શોભા પુરૂષને બહુ મોટી છે. અને

તે ગુપ્ત ધન કહેવાય. વિદ્યાથી સુખ મળેછે, અને સારી બુદ્ધિ થાયછે. પરદેશમાં વિદ્યા ભાષા જેવી ઉપયોગી થઈ પડેછે. વિદ્યા પરમદૈવતછે. રાજા પણ વિદ્યાને પૂજે છે તે પ્રમાણે ધનને પૂજતા નથી; માટે જે ગાણુસ પાસે વિદ્યા રૂપી ધન નથી તે પુરૂષ પણ કહેવાય વળી-

માતેવરક્ષાતિપિતેવાહિતાનિયુક્તે,
કાંતેવચાભિરમંતેપ્યતિહંતિદુઃખમ્;
લક્ષ્મીતનોતિવિતનોતિચદિક્ષુકીર્તિ,
કિંકિનસાધયતિકલ્પલતેવન્નિર્ઘા.

અર્થ-વિદ્યા એ માતા પ્રમાણે રક્ષણુ કરે છે, પિતા પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવે છે, સ્ત્રી પ્રમાણે રમાડે છે, અને દુઃખનો નાશ કરેછે. લક્ષ્મીની વૃદ્ધી કરેછે, કીર્તિને વધારે છે. સારાંશ વિદ્યા કલ્પતરૂ પ્રમાણે અનેક અર્થને સાધેછે. માટે એવી જે વિદ્યા તેને પ્રીતિ વડે સંપાદન કરે. વિદ્યા વગરના ગાણુસો એ પગનાં પણ ગણાયછે.

ચતુરસિંહ અને મંછારામ એ બન્ને જણને હરિલાલ મેહેતાજીએ આપેલી શીખામણુ ધણીજ પસંદ પડી. બન્ને જણે હવે અચીત અભ્યાસ કરવો એમ નિર્ણય કરી રાજા મહેલ તરફ જવા મેહેતાજી પાસેથી રજા માગી બાણવાના વિચારમાં ગરકાવ થયેલા, વળી અંતઃકરણમાં આવેલા ઉલ્લાસ પરસ્પર કહી સંભળાવતા બન્ને બાળવયના મિત્રો રાજા મહેલ તરફ આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

ધણી ખુશીને પ્રસંગે રાજા રણજીતસિંહ પોતાની પ્રાણ પ્રિયા સાથે વાક વિનોદ કરતા બેઠા હતા. બન્ને જણ ખુશખબતીમાં પ્રસ્તાવિક વાતો કરતાં હતાં, એટલામાં ચતુરસિંહ અને મંછારામ તેમની સન્મુખ આવી દંડવત પ્રણામ કરી અદ્વય સહિત બેઠા. રાણી લીલાવતીએ બન્ને છોકરા તરફ નજર કરી હસ્તે મુખડે પાસે બોલાવી ઉમળકા સહિત પોતાની બલાંઠીપર બેસાડ્યા. હેતથી બન્નેને ચુંબન કર્યું અને બોલ્યા—મારા પ્યારા પુત્રો ! તમે બન્ને અત્યાર સુધી ક્યાં ગયા હતા? તમારા વિના મને જરાએ ગમતું નહોતું. હમણાંજ તમને બોલાવવા માટે સિપાઈને મોકલતી હતી, એટલામાં તમે આંહી આવી પહોંચ્યા. આવાં હર્ષનાં વચનો સાંભળી બન્ને મિત્રોનાં દિલ પ્રદુક્લિત થયાં. મંછારામ વધારે ખુશી થવા લાગ્યો કે વાહ વાહ ! રાજા માતાની મારાપર કેટલી મમતાછે? ચતુરસિંહ પર પ્રીતિ કરે તેમાં કાંઈ વધારે કહેવાય નહીં, કેમકે તે તો એનો પાટવી કુમારછે. પોતાનાં છોકરાં તો સર્વને પ્યારાં લાગેજ પણ હું તેના પ્રધાનનો પુત્ર અને ચતુરસિંહનો મિત્ર, તેના પર આટલું બધું વહાલ લાવી પોતાના ચતુરસિંહ સમાન ગણેછે. મને દીંચણુપર બેસાડી કેવાં વહાલનાં વચનો કહેછે? ધન્ય ધન્ય રાજામાતા, તમારા પ્યારને ધન્યછે! તમારા વિવેકથી બલિહારીછે! એ પ્રમાણે મંછારામ પોતાના મનમાં

વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી રાજ રણુજીતસિંહ જોલ્યા. **પ્રિયપુત્રા**, તમે કેમ કશો જવાબ આપતા નથી? તમારા મનમાં જે વિચાર હોય તે કહો. સુપ થઈ બેસી રહેવાથી તમારું કામ સિદ્ધ થશે નહીં. એક કવિએ કહ્યું છે. “ જોલ્યે તેનાં જોર વેચાય. ” માટે તમારે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી મને કહો.

ચતુરસિંહ જોલ્યો—પિતાજી ! આજે હું અને મંછા-રામ ફરવા ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા આવતા અમે એક નિશાળ જોઈ. ત્યાં અમારા જેવડા ઘણા છેલ્લરાઓ હોંસથી બણુતા હતા. કોઈ લખતા હતા, કોઈ વાંચતા હતા અને કોઈ સુંદર રાગથી કવિતા બોલતા હતા; કોઈના હાથમાં શોભિતી ચોપડીઓ હતી, તો કોઈ નકશો જોતા હતા, તેથી અમારો પણ વિચાર થઈ ગયો કે આપણે પણ આંહીં આવી સૌની સાથે અભ્યાસ કરીએ તો સારું. હવે આપણે મેહેરયાની કરીને અમને નિશાળે બેસાડો તો અમે પણ મેહેરત કરીને ખૂબ લણીએ. આવાં વચનો સાંભળી રાજ રણુજીતસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હાલના સમયમાં હું ઘણાજ બહુયશાળી છું, કેમકે મારે ત્યાં આવા પુત્રનો જન્મ થયો. મારે એકજ પુત્ર છે, પણ કહ્યું છે કે-

वरमेकोर्गुणीपुत्रो, निर्गुणैश्च शतैरपि;

एकश्चंद्रस्तमोहंति, नचतारागणैरपि.

અર્થ—સેંકડો દુર્ગુણી પુત્રો કરતાં એક ગુણવાન પુત્ર

સારો. જેમકે ચંદ્રગા એકલો અધારાનો નાશ કરે છે, પણ તારાના ટોળાથી તેમ થતું નથી.

ચતુરસિંહની હજી ઘણી નાની ઉંમર છે, હજી તેની બાળ ખુદ્ધિ કહેવાય, એવા કુમળી વયના કુમારના મુખમાંથી આવ્યાં પ્રિયકર વચનો પુષ્પની પેઠે પડતાં જાય તે કોને વહાલાં ન લાગે ? હું ખરે ખરો ભાગ્યશાળી છું. આ કુમારને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાથી તે ઘણાજ ખુદ્ધિવંત થશે એવું તેના આચરણ ઉપરથી જણાય છે. તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો એ મારો ધર્મ છે, એમ જાણીને તે બોલ્યો-ભાઈઓ, વિદ્યાભ્યાસ તરફ તમારે લક્ષ જોઈ હું ઘણાજ ખુશી થયો છું. તમે આવી નાની વયમાં શુભ વિચાર ધાર્યો તેથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. વિદ્યા વિષે કેટલાએક કનિષ્ઠો સ્લોક લખી ગયા છે, તેના હું તમને અર્થ સમજાવું છું.

કામધેનુસમાવિદ્યા, અકાલેફલદાયિની;

પ્રવાસેમાતૃસદ્ગુણી, વિદ્યાગુપ્તધનંસ્મૃતં.

અર્થ-તક હોતી નથી તો પણ વિદ્યા કામધેનુની પેઠે ફળ આપે છે. તે મુસાફરીમાં માનું જેવી અને ગુપ્તધન છે. નચોરચૌર્ધૈનૃપતેરસાધ્યં, નભ્રાતૃભાગંનકરોતિભારમ્; વ્યયકૃતેવર્ધતેવનિસં, વિદ્યાધનંસર્વધનપ્રધાનમ્.

અર્થ-વિદ્યાને ચોર ચોરે નહીં, રાજા લેઈ શકે નહીં, ભાઈઓ ભાગ માગે નહીં, ભાર કરે નહીં, નિત્ય વાવરતાં

વધે, માટે વિદ્યા રૂપા ધન સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એવી સર્વ સદ્ગુણ સિંચિમાણી જે વિદ્યા તેને સંપાદન કરવાનો તમારો મનઃક્રમો જાણી હું ધણોજ ખુશી થયો છું. વળી તમે ખન્ટે સરખા મિત્રો વચ્ચે પ્રીતિ ભાવ હોવાથી સમાન ગુણ મેળવી શકશો.

સમાનેશોભતેપ્રીતિ, રાજ્જિશેવાચશોભતે;

વાણિજ્યંવ્યવહારેષુ, સ્ત્રીદિવ્યાશોભતેગ્રહે.

અર્થ—સરખે સરખામાં પ્રીતિ કરી હોય તો શોભે, રાજની (મોટા માણસની) સેવા કરવી તેનાં શોભા છે. (તેમની બરોબરી કરવી નહીં.) વાણીઓ વ્યવહાર વાળો હોય તો શોભે, અને ખુબસુરત સ્ત્રી પોતાને ઘેરજ શોભે. સરખા મિત્રમાં પણ સમાન ગુણ હોવા જોઈએ. કહ્યું છેકે—

દુરાચારીદરદ્રષ્ટી, દુરાવાસીચદુર્જન,

યન્મૈત્રીક્રિયતેપુંસા, નરઃશિઘ્રંવિનશ્યતિ.

અર્થ—ખોટાં આચરણ વાળાની, નીચી નજરવાળાની, કુઠામવાળાની, અને દુર્જનની દોસ્તી જે માણસ કરે તે જલદીથી નાશ પામે. વળી—

પરોક્ષેકાર્યહંતારં, પ્રત્યક્ષેપ્રિયવાદિનં;

વર્જયેતાદ્રશંમિત્ર, વિષકુંભંપયોમુક્તં.

અર્થ—જે મિત્ર પાછળથી કાર્યનો નાશ કરે છે, અને મોઢે મીઠું મીઠું બોલે છે, તેવા મિત્રનો ત્યાગ કરવો. કા-

રણ કે માંહે બધો ઝેરથી અને ઉપર થોડાક અમૃતથી ભ-
રેલા ઘડા, જેવો તે છે. ત્યારે મિત્ર કોણુ?

તેપુત્રાયેપિતુંર્મક્તા, સપીતાયસ્તુપોષકઃ

તન્મિત્રંયત્રવિશ્વાસ, સામાર્યાયત્વનિર્વૃત્તિઃ

અર્થ-આપની ચાકરી કરે તે પુત્ર, પાળી પોષીને ઉછે-
રે તે બાપ, જેનો મનમાં વિશ્વાસ તે મિત્ર, અને દુઃખ
મટાડીને સુખ આપે તેનું નામ સ્ત્રી.

મંહારામ જેવા સદ્ગુણી મિત્ર સાથે રહેવાથી બુ-
દ્ધિની વૃદ્ધિ થયાવિના કદી રહે નહીં. વળી વિદ્યાભ્યાસ ક-
રવો એ ક્ષત્રીનો મુખ્ય ધર્મ છે.

પ્રજાનાંરક્ષણંદાન, મિજ્યાધ્યયનમેવચ;

વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ, ક્ષત્રીયસ્યસમાનતઃ

અર્થ-પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો,
ભણવું, અને સંસારના ભોગ વિલાસમાં આસક્ત ન થવું,
એ પાંચ ક્ષત્રીઓના ધર્મ છે.

વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ ઉપર લખેલા ધર્મમાંનો એક
ક્ષત્રીનો ધર્મ છે. એવું સમજી હું હર્ષથી કહું છું કે આ-
વતી કાલે સવારના પહોરમાં નિશાળમાં જઈ તમારો ધા-
રેલો અભ્યાસ શરૂ કરજો. એમ કહી ભણવાનાં કામમાં
જોડતો સધળો સામાન તરત મંગાવીને ચતુરસિંહ તથા
મંહારામની સ્વાધિન કર્યો.

પ્રકરણ ચોથું.

ખીજે દિવસે સવારમાં રાજ મેહેલ આગળ બારે ગ-
રખડ થઈ રહી હતી. ઘોડાવાળાઓ (રાવતો) પોતાના ઘો-
ડાને તૈયાર કરવામાં તથા શાશુગારવામાં, મહાવતો હાથીને
તે પ્રમાણે સજ કરવામાં, તેમજ રથ વગરે ખીજ વાહતો
તૈયાર કરવામાં રાજના સચળા નોકરો કામે વળગી ગયા
હતા. લંઘાઓ પોતાની શરણાઈ અને નોખત દુરસ્ત કર-
વામાં રોકાએલા હતા. અને તે દહાડે સારાં લૂગડાં લીવ-
વાને માટે ઘણા લોકો દરજીને ત્યાં દોડાદોડ કરતા હતા. શે-
હેરના દરજી, ઘોળી, તથા મોચી તે દહાડાની આગલી રાતે
જરા પણુ સૂતા નહોતા, અને કેટલાએક અધિરા આહકો
પણુ તેની સાથે જાગરણ કરવા લાગ્યા હતા ! સવારના પ-
હોરમાં ગામનાં માણસોની આવજા ઘણી ઝડપથી થતી હ-
તી. કેટલીએક ઘોડા ગાડીઓ દોડાદોડ કરતી હતી. કેટલા-
એક રાજના સ્વાર, ગામના માણસો અને નિશાળે જનાર
નિશાળીઆઓની ઘણી ઝડપથી દોડાદોડ થતી હતી. રસ્તા
વાળી ઝાડોને સાફ આરશી જેવા કર્યા હતા. નિશાળે જવાના
રસ્તા પર શેહેરની કેટલીએક કન્યાઓ નાના પ્રકારના રંગ લે-
ઈ લાકડાંનાં ખીખાંવતી રમણિક સાથીઆ પૂરતી હતી. અને
કેનો સાથીઓ સારો પૂરાય છે, એ જાખત માંહેમાંહેવાદ-
વિવાદ કરતી હતી. આખા નગરમાં ઊત્સવ થઈ રહ્યો હતો.
રાજની રાણીઓ, તેની દાસીઓ, નગરના શેઠ શાહુકારાદિ

આખરદાર માણુસોની સ્ત્રીઓ સારાં આભુષણ સજી લીલાવ-
તીને ઝોરડે જતી હતી. વસંત રતુમાં આંખીની વૃક્ષમાં જો-
મ કોકીલા ટહુકાર કરે છે, તેમ સધળી સ્ત્રીઓ એક સ્વરે
સુંદર ગીત ગાતી હતી, તેથી હર્ષની નિશાની જણાઈ આ-
વતી હતી. ચતુરસિંહ અને મંછારાગ સુશોભિત વસ્ત્ર અને
કિમતી આભુષણો પહેરીને તૈયાર થયા હતા. દરવાજા આ-
ગળના મોટા ચોકમાં સ્વારીને શોભા આપનાર વાંકડી મૂછો-
વાળા યુવાનના મકરાણી સ્વારે હાજર થયા હતા. તેની
એક બાજુએ સધળો કાળો પોશાક પહેરી મોટી પલટન ઉ-
ભેલી હતી. એક તરફ ઈંગ્રેજી વાળાં વાગતાં હતાં. તે સાં-
ભળવાને હોંસીલા માણુસો ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા હતા. એક ત-
રફ અંદુકોનો એક સાથે બહાર થતો હતો, તેથી કેટલાક કાચા
હૃદયના માણુસો હચમચી જતા હતા. એક તરફ ઘોડેસ્વારોની
કવાયત થતી હતી. એક તરફ પદાણુ સ્વારોના કેટલાક જો-
રાબર અને તોફાની ઘોડા છલંગો મારી પોતાના પગના પ્ર-
હાર વડે પૃથ્વી ખોદી નાખતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે જૂદી જૂ-
દી તરેહનો આનંદમય દેખાવ શહેરના લોકો ટોળે મળીને
નિરખતા હતા. થોડીવાર પછી નોખૂત ગડગડવા લાગી, શ-
રણાઈના સુસવાટ થયા, ઈંગ્રેજી વાળાંના વિચિત્ર સ્વર ની-
કળવા લાગ્યા, તેથી જોવા આવનાર માણુસોનું ચિત્ત રાજ
મેહેલ તરફ ખેંચાયું. અને સધળા એક બાજુ ઉભા રહી
ધણી આતુરતાથી જોવા લાગ્યા. એટલામાં બે મજબૂત ઘો-
ડા, જેમના જરીના પદાણુ સજેલા હતા, તે ઉપર ચતુર-

સિંહ અને મંછારામ લબકાદાર વચ્ચાલંકાર પહેરી પોતાના હાથમાં શ્રીફળ લેખ સ્વાર થઈ ચાલ્યા આવતા હતા. તેની પાછળ રાખના કટલાએક હજુરીઓ વગેરે ઘોડે સ્વારે ચાલ્યા આવતા હતા; તેમના ખભાપર ઊંમદા બંદુકો લટકાવેલી હતી. હાથમાં ઝાલેલા ભાલાના ફળ ઝગઝગાટ કરતા હતા. શિરોહીની જતવંત તલવાર વિજળીના સળાકા જેવી ચળકાટ કરતી હતી. તેની પાછળ પોલીસના સિપાઈઓની પલટણુ બિચાગણો પોશાક પહેરી ચાલી આવતી હતી. સત્રની પલટણુના માણસોના પગ બગબગ એક સાથે જમીનપર મૂકાતા હતા. તેથી પગમાં પેહેરેલા બૂટના ધગાકા થતા હતા. છેવટના ભાગમાં અભ્યાસી છોકરાઓ મોઢે સ્વરે “સરસ્વતી, સરસ્વતી, તું મોરી માય.” એવાં વાક્યો ઉત્સાહભરે મોઢેથી બોલતા હતા. એ પ્રમાણે મોટી ધાગધુમથી શોભાવંત સ્વારી હરિલાલ મેહેતાજીની નિશાળે આવી પહોંચી; ત્યાં ચતુરસિંહ અને મંછારામે ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી નિશાળમાં પ્રવેશ કર્યો, તેની સાથે કટલાક હજુરીઓ પણ ગયા. ખુરશી ઉપર બેઠેલા હરિલાલ મેહેતાજીને બંને વિદ્યાર્થીઓએ સાદાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો, તેમને મેહેતાજીએ આશિરવાદ આપી આસન ઉપર બેસાડ્યા. સાથે આવેલા હજુરીઓનો પક્ષ યોગ્ય સત્કાર કર્યો. હજુરીઓએ રાખજીના હુકમ પ્રમાણે મેહેતાજીને પાંચડી અને છોકરાઓને (નિશાળીઆઓને) રક્ષેટ, પેન તથા મીઠાઈ આપી, ચતુરસિંહ અને મંછારામને યોગ્ય અભ્યાસ કરાવવા બલામણુ કરી, સ્પં-

થી રત્ન લેઈ તેઓ પાછા રાજ મેહેલ તરફ ગયા, અને રા-
જ આગળ સર્વ વૃતાંત કહ્યો.

મતુરસિંહ અને મંછારામ નિશાળે આવ્યા તેથી હરિ-
લાલ મેહેતાજી ધણા ખુશી થયા. અને બંને જણને અ-
વ્યાસ એકઠે એકથી શરૂ કરાવ્યો. પોતાની શીખામણથી
આવેલા છોકરાઓ પર તેને અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તેથી
તેઓને કંટાળો ન આવે અને સેહેલાઈથી અક્ષરો ઓળખી
શકે, એવી આકૃતિની પેટીમાંથી તેમને આંકડા શોધાવવા
માંડયા, તે બંને જણને અતુકુળ આવ્યું. તેથી સાંજના પાં-
ચ વાગતે રત્ન મળતાં પહેલાં દસના આંકડા સુધી તેઓ
સહેલથી ઓળખવા લાગ્યા, સાંજે રત્ન મળી એટલે બંને
મિત્રો પોતપોતાના મકાન તરફ ગયા.

રાત્રે વાળુ કરીને રાજ રણજીતસિંહ પોતાના ઓર-
ડામાં બેઠેલા હતા, તે વખતે મતુરસિંહ અને મંછારામ ત્યાં
આવી બેઠા. તેમને રાજાએ નિશાળની સમગ્રી ખબર પૂ-
છતાં તે બંનેને એક દિવસમાં દસ આંકડા સુધી ઓળ-
ખતા આવડ્યું, તે જણીને તેને ધણો આનંદ થયો.

ચોડીવાર થઈ એટલામાં ગૃપ્તીખાં જમાદાર અને પ-
દ્મો ગઢવી પણ આવી બેઠા. પદ્મો ગઢવી શાતે ચારણ હ-
તા. વારતા કહેવામાં ચારણ લોકો ધણા કુશળ હોય છે. તે-
થી રાજાએ તેને માન આપી પોતાની પાસે રાખે છે. અને
રાતે થોડો વખત ખુશીમાં ગુજરવા માટે તેને પોતાની પા-
સે બેઠાવી વારતા કહેવરાવે છે. એ પ્રમાણે પદ્મો ગઢવી

વારતા કહેવા આવેલો હતો. ચતુરસિંહ અને મંછારામ પણ હમેશાં વારતાઓ સાંભળવા આવતા હતા. પદ્મો ગઢવી ટીખળી હતો તેથી વારંવાર ટીખળ કરી રાંઝતે હસાવતો હતો.

ગપ્પીખાં પરગામનો રહેવાશી આળસદાર સિપાઈ હતો. તે રણજીતસિંહ પાસે પરીણા તરીકે આવેલો, તેથી રાજ્યે તેને કસ્ટો ખાંચો, કુંગો કરાવ્યો, અને બીજી પણ બરદાશ સારી થવાથી ગપ્પીખાંને અમલ બરાબર ચડ્યું. તે વખત પદ્મો ગઢવી બોલ્યો—જમાદાર સાહેબ, આપ કોઈ આળસદાર માણસ જણાવ્યો છો. આપ હાલમાં શો ધંધો કરો છો? અને કોના કુળમાં આપનો જન્મ છે? તે મેહરબાની કરી કહો. ગપ્પીખાં બોલ્યો—“હું દિલ્લી શહેરનો જમાદાર છું, અને પદાણનો દીકરો છું. અમારા બાપદાદાઓ અસલથી જબરા ગણાય છે. મારાથી અગાઉ પાંચમી પેઢીએ અમારો ડોસો ધણા જબરા હતા. તેનાથી શશત્રુઓ થરથર ધ્રૂજતા હતા. દિલ્લી શહેરમાં કોઈ ચોર રહી શકતો નહોતો. અમારા ડોસાનું નામ સાંભળી ચોરના પેટમાં ઝુંચળાં વળ્યા વગર રહેતા નહીં. એ ડોસાંએ એક તમેલો ખંધાવ્યો હતો, તે જમીનથી આસમાન સુધી ઉંચો અને આજી પૃથ્વીપર તે એકજ તમેલો આવી રહેલો હતો. એવો તમેલો હવે કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતો નથી અને અમારા ડોસા જેવો જોરાવર મરદ પણ કોઈ જોવામાં આવતો નથી.

આવી ગપ સાંભળી રાજ રણજીતસિંહ, ચતુરસિંહ, મં-
છારામ તથા આસપાસના બીજા માણસો પેતની બનમાં હસ-
વા લાગ્યા, પણ જમાદાર સાહેબને કોઈ ખાછા હાવવાની હામ
બીડે નેમ નહોતું. કેમકે રાજ સાહેબના પરોણાને કોઈ કહી
શકે નહીં. તોપણ પેલો પદમો ગઢવી બોલ્યા વિના રહ્યો
નહીં. ચારણ લોક, કોઈના દબાવ્યા દબાતા નથી. તે તો
સાચે સાચું કહેવાને આતુર હોય છે. પદમો ગઢવી બોલ્યો—
જમાદાર સાહેબ, આપે વાત કહી તે ખરી છે. આપનો
ડોસો એવા જખૂરા હશે ખરા. અસલના માણસો એવા જ-
ખરાજ હતા. મારે ડોસો પણ એવાજ જખૂરા હતા. તેને
રાજ તરફથી ઘણું માન ગળતું હતું. હજાર રૂપિયાની
ઘોડીપર સ્વારી કરતા હતા. તેની પાસે જમીનથી આસ-
માન સુધી લાંબો ભાલો હતો, તે લઈ હમેશાં ઘોડીપર સ્વાર
થઈ ફરવા નીકળતા હતા. તે વખતે શત્રુઓના પગ થરથર
ધ્રૂજતા હતા. આ વાત સાંભળી ગંધીખાં બોલ્યો—એવો
જખૂરો ભાલો આજ દિન સુધી મેં કોઈ જગ્યાએ સાંભ-
ળ્યો નથી; તેમ છતાં તમે કહો છો, પણ તેવો જખૂરો ભાલો
તમારો ડોસો ક્યાં મૂકતા હતા? પદમો ગઢવી કહે કે તમા-
રો ડોસાના તબેલામાં મૂકતા હતા?

આવો હાજર જવાબ સાંભળી ગંધીખાં ચૂપ રહ્યો
અને બેઠેલા માણસો હસવા લાગ્યા. ચતુરસિંહે મંછારામ-
ને કહ્યું કે આપણા ગઢવીએ ગપ સામી ગપ ઠીક મારી
દીધી. મંછારામે કહ્યું—આજ કાલના મિયાઓ પાયાવગ-

સ્ત્રી ગપ મારવામાંજ બહાદુર હોય છે. થોડીવાર મછી રા-
જાએ ૪૬૪૯ ગઢવીને વારતા કહેવા ફરમાવ્યું. તેથી પદમા-
ગઢવીએ વારતા શરૂ કરી.

એકનાના ગામડામાં કોઇ ગપ્પી નામનો પુરુષ રહેતો હતો. તે વારંવાર ગપ મારતો હતો. તેની પેહેલી સ્ત્રી ગુજરી જવાથી તેણે બીજી સ્ત્રી કીધી હતી. આખા ગામના લોકો નવી વહુને ગપ્પીની વહુ કહી મસ્કરી કરતા હતા. તેથી બિચારી નવી વહુ ગપ્પીની ગપ મારવાની કુટેવ છોડાવવાને ધણા પ્રયત્ન કરતી હતી. પણ “પ્રથમથી જે ઢાળા ઢળ્યા તે ઢળ્યા.” એ કહેવત તેણે સાચી કરી આપી હતી. એક દિવસ આ ગપ્પી પોતાના ખેતરની સાંઠીઓ સુડવા જવા તૈયાર થયો ત્યારે નવી વહુ બોલી—તમારી ગપ મારવાની ટેવ છે એથી આખા ગામના માણસો મને ગપ્પીની વહુ કહીને બોલાવે છે. માટે હવે તમારી ગપ મારવાની ટેવ છોડી દો. ગપ્પી બોલ્યો—મને આજ ચુરમાના લાડુ કરી આપ, તે લઈને હું ખેતરમાં જઈશ અને ગપને એવી નસાડીશ કે ફરીથી તે મારી પાસે આવવી શકશે નહીં. આ વાત સાંભળી નવી વહુ ખુશી થઈ, અને લાડુ બનાવી આપ્યા. તે લેઈ ગપ્પી પોતાને ખેતર ગયો. ગપ્પીની વહુ મલપતી મલપતી બગીચામાં નીકળી. તે જાણતે ગામના માણસો ગપ્પીની વહુ, ગપ્પીની વહુ કહી મસ્કરી કરવા લાગ્યા. ત્યારે તે બોલી—આજતો તે ગપને મૂકવા ગયા છે. તેથી ગપને નસાડી મૂકી સાંજે પાછા આવશે. માટે હવેથી કોઈ મને ગપ્પીની

વહુ કહેશે નહીં. સાંજ થતાં ગમ્પી પાતાને ઘેર આવ્યો ત્યારે નવી વહુ બોલી-અરે તમે ગપને મૂકી આવ્યા નહીં? ગમ્પી કહે-અરે! ગપને છોડી મૂકતાં મને પાર વગરનું વિ-ત્યું છે. તેને છોડી મૂકતાં મારા જીવનું જોખમ થઈ જત. પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી ઉગર્યો છું. મને જીવવાની આશા નહોતી. નવી વહુ બોલી, શું કોઈ ચોર મળ્યા હતા? અ-થવા નદીમાં પૂર આવ્યું હતું? શું થયું હતું? ગમ્પી બો-લ્યો-હું જે વખત ગપને મૂકવા ગયો તે વખત કશી અ-ડચણ નડી નહોતી, પણ ગપને મૂકી પાછો વળ્યો તે વખત ધરોના ઝાડ નીચેથી ચાર સિંહ નીકળ્યા, એટલે હું બીકને લીધે મુઠીઓ વાળીને નાકો. ચાર સિંહ મારી પછવાડે દોડ્યા અને હું તેઓની આગળ દોડતો હતો એટલામાં ઈશ્વર કૃપાથી એક ચણાનું ઝાડ મારા જોવામાં આવ્યું, તે પર હું ચડી ગયો, તેથી સિંહ બિચારા આથડોને પાછા વળ્યા, અને હું જીવતો રહ્યો. કદાપિ ચણાનું ઝાડ મેં હાંડું નહોત તો જરૂર મારું મોત હતું,

આ વાત સાંભળી નવી વહુ બોલી-અરે તમે શું બો-લો છો ? ધરો નીચે ચાર સિંહ શી રીતે રહી શકે ? વળી ચણાનું ઝાડ કેટલુંક મોટું હોય છે કે જેથી તમે તેની ઉ-પર ચડો અને સિંહના પંજમાંથી બચો ? નહીં, નહીં, તમે ગપને મૂકી આવ્યા નથી, પણ ઉઘટી વધારે ગપને તેડી આવ્યા છો.

આ વાત સાંભળી પેલા ગમ્પી જમાવરને ક્રોધ ચડ્યો,

ક્રમક્રમે પોતે ગપ્પી હતો, તેથી તેની વાત કરી હોય એવો વેહેમ આર્થ્યો હતો. પણ રાજના ગઢવીને કાંઈ કહી શકાય નહીં. તેથી નીચે માથું નમાવી તે ભોંય ખોતરવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી સર્વે ઉઠ્યા, અને ચતુરસિંહ તથા મંછારામ પણ પોતાના ખાનગી દીવાનખાનામાં જઈ થોડી વાર ભણવા વિષે વિચાર કર્યા પછી સૂઈ ગયા.

બીજે દિવસે સવારે ઉઠી તેઓ નિશાળે ગયા; અને એ પ્રમાણે નિરંતર ત્યાં વખતસર હાજર થઈ ધણીજ ઉલટભેર અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેઓની બુદ્ધિ એવીતો તિવ્ર હતી કે તેમને માત્ર એકજ વાર શીખવતું પડતું, કેટલીએક વાત તો તેઓ પોતાની મેળે સમજી જતા, આવા હોંશીલા અને તિક્ષ્ણ બુદ્ધિના વિદ્યાર્થીને શીખવવામાં તેઓના મેહેનાજીને પણ ધણો આનંદ ઉપજતો હતો. ઉત્સાહ, આગ્રહ અને તિવ્ર બુદ્ધિથી તેઓએ થોડાજ વખતમાં ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું. પોતાને ઉપયોગી બાબતોમાં તેઓએ વખાણવા લાયક કુશળતા મેળવી, એ જોઈને તેમનાં માત પિતાને પણ અતિશે આનંદ ઉપજતો હતો.

ચતુરસિંહ અને મંછારામ સાથે રહેતા, સાર્થે અભ્યાસ કરતા તેમજ તેઓને સરખો અનુભવ હતો તેથી તેમની વચ્ચેની પ્રતિભા ગાંઠ દિનપર દિન વધારે ને વધારે મુદ્દત થતી ગઈ, તેઓ એક પણ દિવસ જીદ રહેતા નહીં. સૂઝા એસવાનું પણ સાથેજ રાખ્યું હતું. માત્ર જાતી બેઠને લાંબે જમના વખત જીદ પડતા હતા, અને જમ્યાં પછી

તુરત બન્ને મિત્રો પુસ્તકો લેઇ પોતાના ખાનગી દિવાનખાનામાં જઈ અભ્યાસ કરતા હતા. પુસ્તક રહિત તેઓ ઘડીએ રહી શકતાં નહોતા. પુસ્તક વાંચતાં જે જે વાત તેઓથી ન સમજાય તેની નોંધ કરી લેઈ રાખજી અથવા ગુરૂજી પાસે જઈ પોતાના શકતું નિવારણ કરતા હતા. હુકામાં એજ કે વિદ્યાભ્યાસ તરફ તેઓનું ખરેખરું લક્ષ લાગેલું હતું.

વિદ્યાભ્યાસ કરવો તે પોતાની ઉલટ વિના થઈ શકતો નથી. માઆપને ભણાવવાની મરજી હોય તો તે નાણાંનો ખર્ચ કરે, મેહેતાજીને ભણાવવાની મરજી હોય તો તે પાઠની સારી સમજૂતી આપે પણ અભ્યાસીને ભણવાની ઉલટ ન હોય તો તેને જોર જુલમથી ભણાવવા કોઈ સમર્થ નથી. પોતાની ઉલટ વિના પારકાનો શ્રમ વ્યર્થ સમજવો. અભ્યાસી છોકરાં, મા આપ, અને મેહેતાજીને પ્રિય લાગે એ સ્વભાવિક છે. કોઈ કુટુંબનાં છોકરાં કહેશે કે મારાં માઆપને મારો ભાઈ વધારે પ્રિય છે, તો તે છોકરાં કરતાં તેનો ભાઈ વધારે હોશિઆર હશે એમ ખચીત જાણવું. મા આપને સઘળાં છોકરાં સરખાંજ પ્યારાં છે, પણ છોકરાંની કૃતિ ઉપર તેની વધતી ઓછી પ્રીતિનો આધાર છે. માટે દરેક છોકરાંએ નાનપણથી વિદ્યાભ્યાસ કરી તથા સુમાર્ગે આજી મા આપ અને મેહેતાજીની પ્રીતિ મેળવવી એ પોતાની હોશિઆરીની નિશાની છે.

એક દિવસે બન્ને મિત્રો નિશાળે ગયા તે વખતે હરિ-
લાલ મેહેતાજી પુણી ઉપર બેઠેલા હતા, તેને નમસ્કાર કરી
બન્ને મિત્રો નીચે પાથરેલી જાળમપર બેઠા. તે દિવસે દે-
શાટન વિષે પાઠ ચાલવાનો હતો. મેહેતાજીએ પાઠ વાંચીને
તેની મતઝળ નિશાળીઆઓને કહી સંભળાવી. અને વળી
એ વિષે વિવેચન કરતાં તેમણે કહ્યું કે-દરેક માણસે દેશા-
ટન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. ગમે તેટલું ચોપડીઓથી
જ્ઞાન મેળવે પણ દેશાટન વિના તે જ્ઞાન અધૂરું જ કહેવાય
છે. દેશાટન કર્યા વિના ખરી હોંશિયારી મળવી એ મહા
મુશ્કેલ છે.

મનહરે છંદ.

કરો દેશાટન નકી, ગૂણુ ધણો તેના થકી,
અક્કલ આવે અધીકી, વિદ્યા વળી આવે છે;
બુદ્ધિનો ફેલાવ થાય, કૂરમતી દૂર થાય,
આપ મતી ના મુંઝાય, છુપંથે ચડાવે છે;
હામ હૈયા ગાંઠિ ધરે, વિદેશે ના દીલ ડરે,
કામ તે તો રૂડાં કરે, સહુ રીતે કાવે છે,
રસોષ તણી સુરીત, શીળે મન ધરી ઠીક,
અને દ્રહૂ અઘટિત ગૂણુ પલટાવે છે. ૧
હુન્નર અધિક લહે, ખુરં નહીં કોઈ કહે,
ચિત માંહે સહુ ચહે, દુર્ગુણ છોડાવે છે;
નવાં નવાં પૂલ ફળ, પુરૂષો ધર્મિષ્ઠ ખળ;

નદી કૂંડ બર્યો જળ, દેખવામાં આવે છે;
દેશોદેશ રીત ભાત, રાજ રીત ખરેખર,
મળે મહુ મુલાકાત, કુકર્મ મુકાવે છે;
રિક્ષિ સિક્ષિ નવ નિક્ષિ, બત્રીશ કળાઓ સીધી,
જાણો વળી અષ્ટ વિધ, ગૂઝુ બહુ લાવે છે. ૨

દેશાટન સંબંધી થતા લાભ વિષે મેહેતાજીના ઉપદેશ થી બન્ને મિત્રોને પર્યટન કરવા અભિરૂચી થઇ, અર્ને દેશાટન કરવાથી ઘણો ફાયદો છે એમ ધારી તેઓ તેમ કરવા તત્પર થયા. પોતપોતાનાં ઘર તરફ જઈ માત પિતાની રજા લઈ ભાગોળનાં વડ નીચે મળવા ઠરાવ કર્યો. ચતુરસિંહ પોતાના દરબારમાં ગયો સાં રણજીતસિંહ તેની રાહ જોઈ બેઠેલા હતા, તે તેને આવતો જોઈ બોલ્યા—પ્રિય પુત્ર, તું અત્યાર સુધી ક્યાં ગયો હતો ? જમવાનો વખત વીતી ગયો તોપણ તું આવ્યો નહોતો તેનું કારણ શું ? ચાલ, જલદી કર. રસોઈ ઠરી જાય છે. ચતુરસિંહે કહ્યું—જરા કામનો પ્રસંગ હતો, તેથી રોકાયો હતો. હમણાં ભૂખ લાગી છે તેથી જમ્યા પછી સઘળી વાત કહીશ. પછી બન્ને જણ જમવા બેઠી. જમી રહ્યા પછી અણ્ણતસિંહ બોલ્યા—ભાઈ તારે શી વાત કરવાની છે ? જે હોય તે જલદી કહે. મારે પ્રસંગે તારે નાણું જોઈતું હશે તો હું કશી આતાકળી કરનાર નથી. ગાડી, ઘોડા, સૈન્ય વગેરેની તારે મદદ જોઈતી હશે તો તે હું તને આપીશ. તારે કોઈ તરેહની ચિંતા સખવી નહીં. તું માફી આપોને ઠારનાર એક અમૂલ્ય રત્ન છે. તારાથી મારે

કશું વધારે નથી, માટે જલદી બોલ અને જે જોઈતું હોય તે માગી લે. જામે તે પ્રકારે જ્ઞાનમાં વધારો કરવો. નાણું ખરચતાં જ્ઞાન વધતું હોય તો નાણાની દરકાર કરવી નહીં. એવું સાંભળી ચતુરસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હમણા દેશાટન કરવા જવાની વાત કરીશ તો રજા મળવાની નથી. કેમકે હું તેમને એકજ પુત્ર છું. મને એમણે કદી પોતાની આંખથી વેગળો કાઢેલો નથી. તેમની સઘળી આશા મારા ઉપર છે. અને તેમના પછી આ રાજ ગાદીનો માલિક પણ હું જ થનાર છું. તેથી પ્રથમ વચન લઈ પછી દેશાટન વિષેની વાત ખુલ્લી કરું તો ફીક, એમ ધારી તે બોલ્યો-પિતાજી, મેં એક કામ કરવાનું ધારેલું છે, તે બાબત આપ આનાકાની નહીં કરો એવું વચન આપો તો હું આપને કહું. એવું સાંભળી રણજીતસિંહ બોલ્યા-ભાઈ એમાં વચનની શી દરકાર છે? તે આજ દિન સુધીમાં કોઈ વખત મારી પાસે વચન માગેલું નથી તારો વિચાર ઘણું કરીને વિઘ્નાભ્યાસ વધારવા તરફ જ છે, પણ આજની વાત ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તારે લગ્ન કરવાનો વિચાર છે. કદાપિ એમ હોય તો તે જે કન્યાને પસંદ કરી હોય તેનું નામ મને કહે એટલે તેની સાથે તારાં લગ્ન કરવાને તજવીજ કરું. ચતુરસિંહ બોલ્યો-વચન લીધા સિવાય મારા અંતઃકરણની વાત આપની પાસે હું બીજાકુલ કહેનાર નથી. મારા દિલમાં જે વિચાર પેઢેલો છે તેનાથી આપને કાંઈ હરકત થનાર નથી. આપની આખરેને ઘોઠા પહેાંચનાર નથી.

પણ ઉઝટો એ કામ કરવાથી આગરમાં વધારે થશે. માટે મારા વિચારને મળતા થઈ મારા વચન ઉપર વિચાર કરી ધારેલી ધારણા માર પાડવા સાનુકુળ થાઓ.

અંતઃકરણમાં લોભ લગાડનાર વાક્યો સાંભળી રણુ-જીતસિંહે ઘણી હોંસથી વચન આપ્યું, અને બોલ્યા કે “પ્રિય પુત્ર, તારો કદી પણ કુવિચાર થયેલો નથી. તેથી તારો ભરોસો રાખી કહું છું કે જે કામ કરવાનો તારો વિચાર હોય તે જીન હરકતે પાર પાડવાની હું તને રજા આપું છું. માટે જે કામ કરવાનું હોય તે મારી પાસે જીન ધડક કહી દે.” ચતુરસિંહ બોલ્યો—“પિતાજી! મારે હમણા લગ્ન કરવાની અગત્ય નથી. હજુ મારી ઉંમર ફક્ત સોળ વરસની છે. દરમિયાન કોઈ અબાણ (કાબા અક્ષરને કૂટી મારે એવો) રાજ્ય કન્યા સાથે આજથી લગ્ન કરવાથી સુખની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? નહીં, નહીં, પિતાજી! યોગ્ય ઉંમરે અને પ્રવિણ રાજકન્યા મળ્યા સિવાય હું લગ્ન કરનાર નથી. મારો વિચાર માત્ર દેશાટન કરવા જવાનો છે. માટે મને ખુશી થઈને રજા આપો.”

દેશાટન કરવા જવાની વાત સાંભળી રણુજીતસિંહ અત્યંત નાખુશ થયા, અને શોકાતુર ચેહેરાથી બોલ્યો કે—અરે ભાઈ! આંવો વિચાર કરી મને શોકસિંહમાં ડૂબાવી દીધો. મારાથી તને એક ઘડી પણ છૂટો મૂકી શકાય તેમ નથી. તું મને મારી આંખની કીકી કરતાં વધારે વહાલો છે. નિર્ધનનું રત્ન, અક્ષુનું તેજ, તૃષાતુરનું સરોવર એવો તું, તેને

મારાથી વિખૂટા ક્રમ મૂકી શકાય? તે પ્રથમ મને ભોળવી, પ્યારાં બ્યારાં બચ્ચો જોલી મારી પાસેથી વચન લીધું, તેથી ઘણી લાચારીથી રજા આપું છું, રાજપુત્રોએ દેશાટન કરવું એ ઉત્તમ વાત છે. પણ મેં તને કહી મારી આંખથી વેગળો કાઢેલો નથી, તેથી આજે મને શોક ઉત્પન્ન થાય છે. તમારે દેશાટન કરવા જવું હોય તો ચાકર નફર તથા બે-ધતું દ્રવ્ય સાથે લઇ ખુશીથી સીધાવો, ચતુરસિંહે કહ્યું ચાકર નફરને સાથે લેઇ જવાની મારે જરૂર નથી. 'માત્ર મંછારામને સાથે લઈ જઇશ. ગરીબી વેષથી જેટલું દેશાટનનું જ્ઞાન થાય છે, ગરીબ અને તાલેવરની સ્થિતિ બેઠ શકાય છે, પ્રસિદ્ધ અને ગુપ્ત સ્થળમાં ગરીબની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, તેટલું રાજ ડોળથી દેશાટનનું જ્ઞાન થઇ શકતું નથી. માટે આપના વિચારને અનુસરતે માત્ર મંછારામને લઇ જઇશ. લો હવે મારા માતૃશ્રીની રજા લઈ આવું. એમ કહી જ્યાં લીલાવતી એક ઓરડામાં બેઠી બેઠી પુસ્તક વાંચતી હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તે પુસ્તકમાં લીલાવતીને ઘણો રસ પડ્યો હતો પણ ચતુરસિંહને આવતો બેઠ તેણે તે પુસ્તક કારે મૂકી દીધું અને કુંવરને પોતાના બોળામાં બેસાડી ઘણા હર્ષથી ચુંબન કર્યું. આ વખતે ચતુરસિંહની વય છેક નહાની નહોતી. તે સદ્વાસનાની શરૂઆતમાં હતો, તેપણ લીલાવતીના મનમાં તે બાળક હતો. ગમે તેટલી મોટી હાથ હોય પણ માબાપનાં મનમાં તે નાનો બાળક ગણાય છે.

લીલાવતીએ ચતુરસિંહને ત્યાં આદરો ઉતાવળો. અ

વવાનું કારણ પૂછ્યું, સારે તે બોલ્યો—“માતૃશ્રી, મારે દે-
શાટન કરવા જવું છે, તે બાબત મારા પિતાજી પસંદ થીતો
મેં રજા લીધી અને હવે આપની પાસે રજા લેવા આવ્યો
છું, માટે ખુશી થઈને મને રજા આપો. જેથી મારાં માત
પિતાના આશિરવાદથી હું વિદેશમાં સુખી થાઉં.” એવાં વ-
ચન સાંભળી લીલાવતી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. અને થોડીવાર
વિચાર કર્યા પછી બોલી—અરે! જે પુત્રને મારી આંખથી કદી
વેગળો કાઢેલો નથી, જે મારા જીવનનો આધાર, જે મારું
સુખવાન રત્ન, જેનાપર મારી સઘળી આશા છે, તે પુત્રને
દેશાટન કરવા જવાની હા કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી;
તોપણ રાજાજીએ રજા આપી છે એટલે તેને જતો અટ-
કાવવા હવે હું સમર્થ નથી. તેમજ દેશાટન કરી જ્ઞાન મે-
ળવવા તરફ થયેલા રાજપુત્રને નાહિંમતનાં વચન કહેવાં
એ પણ હું દુરસ્ત ધારતી નથી. એમ વિચાર કરી તે મો-
ટેથી બોલી—હું ખુશી થઈને તમને રજા આપું છું, દેશા-
ટનમાં તમારો જયજયકાર થાઓ. પ્રિય પુત્ર, ગમેતેમ થાય
પણ ક્ષત્રીવટ છોડવી નહીં.”

એવાં હિંમતનાં વચન સાંભળી હેંશબેર સાષ્ટાંગ દંડ-
વત્ પ્રણામ કરી ચતુરસિંહ નીચે ઉતર્યો, અને પોતાના તૈ-
યાર કરેલાં ઘોડાપર સ્વાર થઈ આગળ ચાલવા માંડ્યું. તેને
રાજા, રાણી, હજૂરીઓ વગેરે વળાવવા આવેલાં તેઓ યોગ્ય
શીખામણ આપી પાછાં વળ્યાં. ચતુરસિંહ પોતાના ઘોડાને
બેલાવતો ભાગોળના વડ નીચે જઈ પહોંચ્યો. થોડીવાર

પછી મંછારામ તેને આવી મળ્યો, પછી બન્ને મિત્રોએ પૂર્વ-
દિશા ભરૂં પેહ્તાના ઘોડા હંકાર્યા. પણ તે રસ્તો વિકટ
હતો તેથી ચોર તથા નખી જનવરની બીક લાગતી હતી,
ચતુરસિંહે તેનો બીલકુલ ડર નહીં રાખતાં “નાણાતું રક્ષણ
હું કરીશ” એમ કહી મંછારામને એજ રસ્તે ચાલવા દૂરમાળ્યું.
બન્ને મિત્રો ખુશીમાં હતા તેથી ઘોડાને નચાવતા કૂદાવતા
કલીકાર્ટની ભાગોળે જ્યાં એક બાગ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

મંદ મંદ પવન, બાગની સુગંધીનો પ્રસાર ચાલતો કરતો.
હતો. ચોતરફ ઝાડની ઘટા અને નિર્મળ જળથી ભરેલું સરોવર
જેઘ બન્ને મિત્રોને થોડીવાર આરામ ભેગાંની મરજી થવાથી
ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી તેમને એક ઝાડ સાથે બાંધી ભાતુ
જમવા બેઠા. પોતાની પાસે બીડીઆમાં ભરેલું પકવાન હતું
તે જમ્યા પછી બન્ને મિત્રો બાગમાં ફરવા ગયા. બાગ ફળ
પૂલથી ભરપુર હતો તેથી તેઓ ઘણો આનંદ પામ્યા. વિ-
ચિત્ર રંગનાં ઝાડ તથા પૂલ ફળાદિ જેઘ મંછારામ બોલ્યો-
લાવણી.

(ગુલ ચોમનમેં બીછુ છુપા બડા ઝેરી હે) એ રાગ.

અતિ બાગ સુશોભિત બન્યો સરસ સુખકર આ,

તટ તળાવ નિકટ સુહાય પવન વેલાના;

ફૂલ કેતકી ભલર ચંચ સુશોભિત સારાં,

ગુલદાવદિ આક કરેણુ દિસેછે ન્યારાં;

મસ બે'ક મરવો ગમે ઘણો ભ્રમરાને,

ગુલબાસ ગુલાબો ગમે મનુષ્ય મન માને;

જુલ જામ આને કેવડો કેતકી શોભે,
ચંદન વન દેખી અધિક મનુષ્ય મન જોઈને;
કેશુડાનાં પાણી ઝાડ તાડ પાણી ઝાઝાં,
જ્યાં જામફળો ઝુકેલ સિતાફળ તાળાં;
દાડમના ઉપજે દામ કેળા કાળુ છે,
દિલ હરણુ બનીછે દ્રાવ્ય ખાય ખાણુ છે,
અલખેલા આંખા ધણા મધુર રસવાળા,
કોકિલ શુક પક્ષી ધણાં કરે છે માળા.

તોટકછંદ.

શુક ચાતક કોકિલ સાદ કરે, શુભ ચીત મનોહર મોર હરે;
અકલાં શુભ સારસ બોલ ગણા, વળિ પોપટ બોલ જરા ન મણા; ૧
ધરિ પ્રેમ કમુતર સ્વેત તણી, ગતિ દીડિ અનૂપ વિચિત્ર ધણી;
વળી લોટણુ ભોંપર લોટિ મરે, લટકાણુ લકી મદભેર મરે. ૨
કરિ કાસદિઆં નકિ ખેપ ધણી, ગિરખાજ ગુલાંટ વિચિત્ર બણી;
વળિ કુંડ સરોવર છે અધિકું, મુજ મૂખયિ ગુણુ ન ગાઇ શકું ૩
રણિઆમણિ રેતી તળાવ તણી, જ્યમ કંચન જ્યોત અધીક બણી
અતિ હંસ વસે નિજ પાળ પરે, બગલાં ચિત ચોરજ દયાન ધરે. ૪
ગછ દેડક શોર અધીક કરે, સુણિ કાચર ચીત અધીક ડરે;
અતિ કારિગરે કરિયો બંગલો, ફરતો અતિ શોભિત કોટ ભલો. ૫
તકતા વળિ હાંડિ ગ્લાસ ભર્યા, શુભ ઝાડ હિરણ્યવળિ કાચ ધર્યા;
ધરિ ખેટક ખૂરસિ કાચ તહિં, નર નારિ જુએ કશિ ન્યૂન નહીં. ૬
વળિ ટેબલ કાચ ચિનીનિ બણી, કરો માંડણુ ચીનિ રકાબિ તણી;
અતિ દ્વિપક્ષ ચીગનિ માંહ બળે, કહે આતમ સૌ જન શોક ટળે. ૭

બાગની સઘળી શોભા જોયા પછી બહારના બાગમાં એક સુંદર તળાવ હતું ત્યાં તેઓ જોવા ગયા. તેના આરામણા મજબૂત પથ્થરથી બાંધેલા હતા. કિનારા પર ઘોળી રેતી પાથરેલી હતી. તેની આસપાસ આસોપાલવ, આંબા, ખીંપર, ખીંપળા, અને વડવગેરે ઝાડ વાવેલાં હતાં. તળાવને કિનારે બેઠકને માટે કાચ ગોઠવેલા હતા, તેથી શેહેરના કેટલાક શોખી પુરૂષો સાંજને વખતે હવા ખાવા વાસ્તે ત્યાં આવી બેસતા હતા. સુગંધી પવનથી સઘળાં માણસનાં મગજ તર થઈ જતાં હતાં. આ તળાવનું પાણી સ્વચ્છ અને મીઠું હોવાથી કેટલાક તૃપાતુર પ્રાણીઓ જળપાન કરી તૃપ્ત થતા હતા. તળાવ વચ્ચેનો બંગલો અને તેની આસપાસ ઉગેલાં કમળ આંખને આનંદ પમાડતાં હતાં. જળકુકડાં અને બતક (જળ જંતુનો લક્ષ કરનાર પ્રાણી) સરોવરમાં આમથી તેમ ફરી પોતાનું કાર્ય સફળ કરવા તત્પર રહેતાં હતાં. ચોતરફ આનંદ આનંદ પથરાઈ રહેલો હતો. બાગ અને સરોવર એટલાં રમણિક લાગતાં હતાં કે ચતુરસિંહ અને મહારામ ત્યાંથી આગળ ચાલવાને જરા પણ ખુશી નહોતા, પણ દેશાટન કરવા નિષ્ણેલા તેથી ગયા વગર સિદ્ધી નથી એમ ધારી બન્ને મિત્રોએ પોતપોતાના ઘોડા પર સ્વાર થઈ તે સુંદર બાગના વખાણ કરતા પણ બુરસાબેર પોતાના ઘોડા હંકાર્યા. જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ એ ઠા પર્વતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા, તોપણ હિંમત રાખી આગળ ચાલવા માંડ્યું.

પ્રકરણ પ મું.

હજી, રોઝ અને શિયાળવાં વગેરે જનવરો પર્વતની લંકાટી તરફ છલંગો મારતા જણાવા લાગ્યા. કાનને આનંદ પમાડનાર તરેહવાર પક્ષીઓનો કોલાહલ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. વિચિત્ર રંગ અને વિચિત્ર આકારનાં પક્ષીઓ કિલકિલાટ શબ્દ કરતા વૃક્ષની ડાળીઓપર આવી બેસવાં લાગ્યાં. સૂર્ય દેવતાપોતાતું કૌઘી સુખ, મજાના રંગ જેવા રાતા કિરણો પ્રસાર કરી પર્વતના પડમાં સંતાડવા લાગ્યો. આકાશમાં ઉડતાં પોપટનાં ટાળાં મૃતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં. ચકોર પક્ષી, પોતાનો પ્રિય ચંદ્રમા હમણાં પ્રકાશિત થશે એમ જાણી સ્વચ્છ આકાશ તરફ અધીરાં બની જોવા લાગ્યાં. સરોવરમાં ઉગેલાં કમળ અને કુમુદ પરસ્પર તકરાર કરવા લાગ્યાં. કમળનો પ્રિય સૂર્ય અંસ્ત પામવાથી તેણે પોતાનાં પત્ર સંકોચ કરી લીધાં, તેમજ કુમુદે પોતાના પ્રિય ચંદ્રમાને પ્રકાશમાન થતો જોઈ અતિ આનંદથી પોતાની પાંખડીઓ ખુલ્લી કરવા માંડી. ધ્રુવડ પક્ષી ઉલટથી આમથી તેમ ઉડી ઝાડપર આરામ કરનાર પક્ષીઓને પોતાની ચાંચના પ્રહાર વડે ઉડાડી મૂકવા લાગ્યાં. તુર્રામંડળની કચેરી મંડળમાં ધંદરાધૃષ્ટી ચંદ્રમા રાજ્યસિંહાસન ઉપર બીરાજમાન થયો.

આ વખતે ચતુરસિંહ તથા મંછારાજ બરાબર મધ્ય અરણ્યમાં કે જ્યાં કોઈ પણ માણસ નજરે પડતું નહોતું, અને જ્યાં ચોતરફ ઝાડની ઘટા અને પર્વતની ગાળિઓ વિના બીજું કંશું દેખાતું નહોતું, એવા ભયંકર સ્થળે આવી પ-

હાંચ્યા. થોડી વારમાં પક્ષીઓનો કોળાહળ અંધ પડ્યો. અને જણુ યૌકર્થી 'કંઠ'ળી ગયેલા હતા, તેથી ત્યાં આવેલા એક વડના ઝાડ નીચે રાતવાસો કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. કેમકે નજીકમાં કોઈ પણ ગામ નજરે પડતું નહોતું, તેથી ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી, નાણાંના ખડીઆ પોતાની પાસે મૂકી, ઘોડાને પાસેના એક ઝાડ સાથે બાંધ્યા. અને ત્યાં ઉગેલું ધાસ કાપીને ઘોડા પાસે નાખ્યું. પાસે પુષ્કળ નાણું હતું, વળી તે વિકટ અરણ્યમાં આવી પડ્યા તેથી મંદારામ અત્યંત બીવા લાગ્યો. પગ થરથર ધ્રુજવા મંડ્યા. છાતી ધબકવા લાગી. વારંવાર નિશ્વાસ નાખવાનું લાગ્યો અને બોલ્યો— પ્રિય મિત્ર ચતુરસિંહ, હું ધારંધું કે આંહી રાતવાસો રહેવાથી આપણને નુકશાન થશે. કોઈ જનવર આવીને મને મારો નાખશે તો બહુ ફિકર નથી, પણ તમને કોઈ પ્રકારે જોખમમાં નાખશે તો મને મહા મુશીબત આવી પડશે. માટે આપણે આગળ ચાલીએ તો સારું. આગળ ચાલતાં કોઈ ગામ હાથ લાગે તો વાઘ વરૂ વગેરે જનવરની બીક દૂર થાય. ચતુરસિંહ બોલ્યો—આટલામાં કોઈ જગ્યાએ નજીક ગામ જોવામાં આવતું નથી; વળી આપણે આ રસ્તાના માહીતગાર નથી. કદાપિ આગળ ચાલીએ તો રાતમાં રઝળીને મુસીબત માથે ઉઠાવવાનો વખત નજદીક આવે, માટે આ જગ્યા ગમે તેવી બિઆમણી લાગતી હોય તો પણ હું હવે આગળ ચાલનાર નથી. હું ક્ષત્રી પુત્ર છું. મને મરવાની જરાએ બીક નથી. હું લડવાને ધણોજ આતુર છું.

કોઈ જનવર આપણને કશી પણ ઇજા કરવા આવશે તો હું તેને જીવતું જવા દેનાર નથી. તારે વિશ્વિતં રહેવું. નાહક કાયરના વચન બોલવાં નહીં. આંહી વાણિયા થવાનું કામ નથી. માટે છાતી વજ્ર સરખી રાખી સુખેથી નિદ્રા કરો. હું ચોક્કસ માટે ખુલ્લી તરવારથી બેઠો છું. કોઈ શત્રુ સજ્જ થઈ આપણને ઊપદ્રવ કરવા આવશે તેનું શિર છેદન કરતાં હું લેશ માત્ર પણ દયા લાવનાર નથી. એવું સાંભળી મંછારામ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ રાજકુમાર હવે આંહીથી આગળ ચાલે તેમ લાગતું નથી. મને બીક ધણી લાગે છે, પણ તે મારું એકે વચન અભારે કબૂલ કરનાર નથી. માટે હવે તો હિંમતનાં વચન બોલવાં એ હું વધારે દુરસ્ત સમજું છું. હવે સર્વસ્વ પરમેશ્વર કરે તે ખરું. એમ વિચારીને બોલ્યો—હું ક્યાં કાચો છું? મરણની બીક હું લેશ માત્ર પણ ધરતો નથી. મને પણ લડવાની ધણી હોંશ છે. મેં ક્ષત્રીનું અન્ન ખાધેલું છે. હું ક્ષત્રીની સાથે મોટા થયો છું, તેથી કોઈ શત્રુ આવે તેની સાથે લડવાને હું વધારે આતુર છું, એવાં વાક્યો મંછારામ બોલવા લાગ્યો, પણ અંતઃકરણમાં બીકે પ્રવેશ કરેલો તે બહાર નીકળે નહીં. તમરા વગેરે જીવડાના સ્વર સાંભળી તે ડરવા લાગ્યો, પણ ચતુરસિંહના આગ્રહથી ત્યાં રહેવું પડ્યું. પાસે ખડીઆમાં બાતું હતું તે જમ્યા. શિરોષ્ઠમાં પાણી હતું તે પીધું પછી જમીનપર ઘોડાના ઘાસીઆ પાથરી બંને જણે સુવાની તૈયારી કરી. પણ ચતુરસિંહને ચોકી કરવા બેસવું હતું

તેથી ખુલ્લી તલવાર લેઈ બેઠો, અને મંછારામ પાથરેલા ધાસીઅપર 'સૂતો', જરા વારમાં શિઆળ અને ફાઉડીના પો-કાર સંભળાવા લાગ્યા. વળી કોઈ કોઈ વખત ટીટોડીનો સ્વર પણ સંભળાય તેથી મંછારામનું કાળજી આલ્યું રહે નહીં. નિદ્રા આવતી નહોતી. ધડીકમાં સૂષ જન્ય, ધડીકમાં બેઠો થાય, ધડીકમાં આમથી તેમ આજોડે, વળી ધડીકમાં પેશાબ કરવા જન્ય, પણ કેમે કરતાં તેને ઉંઘ આવતી નહોતી. ચતુરસિંહ ધણીએ હિમત આપે પણ વાણિયા ભાઈનું પો-તીયું ઢીલું થયા વગર રહે નહીં! ફાઉડીનો પોકાર સાંભળે એટલે પોતાની આસપાસ જોવા મંડે કેનરખેને વાઘ આવીને મને ખાઈ જાય! વળી શિઆળ બૂમ પાડે એટલે આડું અવળું તપાસી વિચાર કરે કે—“અરે બિચારી કોઈ અળ-ળાએને કોઈ લૂટારા લૂટતા હશે કે માર મારતા હશે તેથી બૂમો પાડતી હશે!” તે લૂટારા આંહી આવી મને મારશે તો મારાથી શી રીતે સહન થશે? એ પ્રમાણે તરેહવાર હસવા સરખા વિચાર કરતાં અરધી રાત ગુજરી. ચતુર-સિંહ તેને ધણી હિમત આપે પણ બિચારા મંછારામના કાળજમાં કરવત મૂકાતાં હતાં!

અરધી રાત સુધી બન્ને મિત્રોએ જાગ્રત અવસ્થા ભોગવી. આખરે મંછારામ નિરાશ થઈ સૂતો. થોડીવાર પછી તેને નિદ્રા આવી તેથી ધસધસાટ નસકોરાં બોલાવતો નિદ્રા દેવીને આધિન થયો.

ચતુરસિંહ એકલો હાથમાં ખુલ્લી તરવાર લેઈ બેઠો.

થડ સાથે પીઠ અઢેલી બેઠો. થાક પણ પરિપૂર્ણ લાગેલો હતો, પણ મંછારામની એકી કરવાનું પોતે વચન આપેલું તેથી સૂવાનું તેણે વાજબી ધાર્યું નહીં. એવામાં તેને તૃષા લાગી. પાણી પીવા માટે શિરોઈ ઉઘાડી પણ તેમાંથી પાણીનું એક ટીપું પણ નીકળ્યું નહીં. થોડીવાર એમને એમ બેસી રહ્યો પણ તરસ તો વધારે વધારે લાગવા માંડી તેના મનમાં એમ હતું કે મંછારામ જો હમણાં ઉઠે તો તેને કહીને હું આસપાસ જઈ કોઈ કુંકાણેથી પાણી શોધી કાઢી મારી તરસ મટાડું, પણ મંછારામ ઘણોજ મોટો સૂતો હતો વળી તે ઘણો થાકી ગયો હતો, તેથી તે પોતાની ઉઘમાંથી જળત થયો નહીં. ઉંઘ એ માણસનો થાક ઉતારનાર દાસી છે, તે માણસનાં મનની અનેક જાતની ફિકર ચિંતા ટાળનાર ધન્યવંતરી વૈદ સરખી છે. મંછારામને ઉંઘમાંથી ઉઠાડવાનું ચતુરસિંહને વાજબી લાગ્યું નહીં, અને પોતાની તરસનું દુઃખ પણ તે ખમી શકે તેમ નહોતું. તેથી મંછારામને એમને એમ સૂઈ રહેવા દઈને પાણીની તપાસ કરવા જવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. ખડીઆમાંથી લોટો લેઈને પાણીની જાત ફેરવા તે આસપાસ નીકળી પડ્યો. તેના મનમાં એમ હતું કે આસપાસની કોઈ જગ્યા પર પાણી નક્કી મળી શકશે, તેથી તેણે પોતાની તલવાર પણ રમ્મચે લીધી નહીં. તે વખતે અંદ્રમાનો થોડો પ્રકાશ હતો તેને આધારે પાણીનો તપાસ કરવા તેણે ચાલવા માંડ્યું. થોડે દૂર ગયો તોપણ પાણી મળ્યું નહીં, તરસ પણ વધારે વધારે લાગ-

તી ગઇ તેથી વળી થોડે દૂર જઇને પાણી શોધવાનો નિશ્ચય
 કર્યો. એમ કરતાં લગભગ એ ગાઉ જોડેલે નીકળી ગયો પણ
 પાણીનો પત્તો લાગ્યો નહીં. દુર્ભાગ્યે ચંદ્ર પણ આપમી
 ગયો તેથી તે મહા મુશીબતમાં આવી પડ્યો. વિકટ અ-
 રણ્યમાં જ્યાં ત્યાં કાંટાનાં ઝાડ આવી રહેલાં હતાં. ત્યાં હવે
 ક્યાં જવું? ચંદ્રમાનો પ્રકાશ અંધ પડયાથી ચોગરદમ ધોર
 અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. આગળ કે પાછળ જવાનો રસ્તો
 હવે સૂઝતો નહોતો. તેણે પોતાના મુકામ તરફ પાછો ફર-
 વાને ફાંફાં માર્યા પણ તે ફાંફાં. તે રસ્તો પણ હાથથી ગયો.
 તેથી તે ધણો નિરાશ થયો. પોતાનું 'શુ' થશે? એકલા પ-
 રેલા મંછારામની શી વલે થશે એવા અનેક તરેહના તે
 તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યો. પણ પ્રાતઃકાળ થયા વિના બન્નેનો
 મેળાપ થતો એ અશક્ય હતું, તેથી તે વધારે આથડીયાં
 ન ખાતાં નિરાશ થઇ ત્યાંજ સુતો. સવારનો પહોર થયો તે વ-
 ખત જાત જાતનાં પ્રક્ષિઓનો કોળાહળ કાને સંભળાવા
 લાગ્યો. પોપટનાં ટોળાંઓ પોતાનાં ઉદર પોષણાર્થે ચારાની
 શોધને માટે ગન ગમતી દિશાઓમાં ચાલી નિકળ્યાં. વન-
 સરો અહિં તહિં ફરવા લાગ્યાં. વાંકી અને પાતળી કટીવાળા
 જેઓ મૃમલીઓને એક ફાળથી રંડાપો આપવાની અપેક્ષા
 રાખનાર મૃગજીવ પોતાની ગુફામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા.
 ધૂવડ અને વડવાગળાં પોતાને અંધાપો આવનાર જાણી
 કોઇના તરફથી ઉપદ્રવ ન થાય તેવાં ગુપ્ત સ્થાનકો શોધી
 સંતાર્થ જવા લાગ્યાં. માનસરોવરમાંનાં કમળ પોતાનો પ્રિય

આદિત્ય પ્રકાશમાન થતો જોઈ પ્રકુલિત થવા લાગ્યાં. લાલ
ગેર જેવાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રસાર પામતાં હતાં, વન મૃગો
પ્રભાતના શિતળ પવનથી કંપિત અને પદ્મની સ્ત્રિનાં ચોરી
લીધેલા ચક્ષુઓ જાણે નિદ્રાના અવશેષથી ઉઘડતાં હોય એ-
વું દિસતું હતું. પ્રકુલિત થયેલાં કમળ કુસુમની ખુશખોદાર
સુગંધપર અશક્ત થયેલા ભ્રમરોના અવાજ સંભળાવા લા-
ગ્યા. એ વખતે દેહનું ભાન ભુલાવનારી નિદ્રાના પંખમાંથી
મંછારામ વિમુક્ત થયો. એક તરફ જુઓ છે તો પોતાના
તથા ચતુરસિંહના ઘોડા બાંધેલા દીઠા. બીજી તરફ જોયું તો
ઘોડા સાડ કાપી રાખેલું ઘાસ દીઠું. ત્રીજી તરફ જોયું તો
લાખેણો લ્હાવો લેવરાવનારી લક્ષ્મીના ભરેલા ખડીયા પડેલા
દાઠા અને ચાર પછી ચોથી દિશા તરફ જોયું તો ચતુરસિં-
હના હાથમાં શોભા આપનારી શિરોહીની સમશેર પડેલી
દીઠી. તેથી આકુળ વ્યાકુળ થઇ ચારે દિશા તરફ જોવા લા-
ગ્યો પણ ચતુરસિંહને દીઠો નહીં. આખર વિચાર કરવા
લાગ્યો અહો ! સર્વજ્ઞ ઈશ્વર જગત પ્રતિપાળ, તારી ગતિનો
માર પામવા કોઇ સમય નથી. મારો મિત્ર આ અરણ્યના
કોઇ જનનંવરનો ભક્ષ થઇ પડ્યો જણાય છે. કેમકે તેની
ખુબી તરવાર તેના બચાવના કશા ઉપયોગમાં આવી જણાતી
નથી. અરેરે !!! મારું અમુલ્ય રત્ન હું ગુમાવી બેઠો. મારા
સુખનો સિંધુ સુકાઇ ગયો. એમ કહી રડવા લાગ્યો.

લલિત વૃત.

આરર તું કહાં, નાશીને ગયો; મુજ વિયોગથી, કેમ તું રહ્યો ?

તુજ વિયોગ હું; ગાભરો ફરું; ચતુર મિત્રને, ચિત્તમાં ધરું. ૧
 ધર વિષે નહિં, હોતા જાહેરે; તુજ વિયોગ ના, અન્ન ખાઝીરે;
 ચતુર મિત્ર તું, ક્યાં જઈ રહ્યો; અરર કેર આ, ક્યાં થકી થયો? ૨
 તુજ છળી મને; યાદ થાયરે; ચતુર ક્યાં ગયો? થાય લાય રે;
 સ્વપ્નમાં કદી, દૂર ના ગયો; મુજ વિયોગથી, આજ તું રહ્યો. ૩
 દિવ વિષે દગો, તુજને વસ્યો; સખખ તેહથી, દૂર તું ખસ્યો;
 કપટનો કુંપો, તું શિરે ઢળ્યો; અરથ એક ના, માહરો વળ્યો. ૪
 અટણ દેશને, કારણે જતાં; અથ નડયાં મને, માહરો હતાં;
 અનિલ શું ગયો, વેગથી વહી; ખતકમાં હવે, માઈ કો નહિં. ૫
 અટળ દુખમાં, આવી હું પડ્યો; પરમ પાપની, ચોટમાં ચડ્યો;
 કિરિટ માહરો, શીરથી ગયો; નયન મૂળથી, દૂર જ રહ્યો. ૬
 દિવસ દુઃખના, આવિને પડ્યા; સરસ સોળતી, વીણ આથડ્યા;
 હૃદયમાં અતિ, ક્ષોભ થાય રે; ખડગ વીણ આ, શીર ધાયરે. ૭
 ખતક તું વિના, શુન્ય થઈ રહી; જુગલ તોડી તું ક્યાં રહ્યો જઈ;
 મૃતક માહરી, દ્રષ્ટના થયું; કુસુમ માહરું, હાયથી ગયું. ૮
 મુરલિ વચ્છને, મૂકીને ગઈ; ઉદક વીણની, માછલી થઈ;
 દુરગ ગામનો, સેજ ટુટીયો; ગરથ પાસનો ચોર લૂટીયો. ૯
 ઉજડ રાનમાં, પાય કાપિયા; ચતુર આદમી મૂર્ખ છાપિયા;
 શકટ તે ભરી, દુઃખ મોકલ્યું; પલક વારમાં સૂખ સૌ ટળ્યું. ૧૦
 નિયમ એક હું, ચિત્તમાં ધરું; ગમન તું વિના ઘેર ના કરું;
 ગિરિત માહરું, શોકથી જશે; મરણ માહરું, નિશ્ચયે થશે. ૧૧
 હસત તાહરું, મૂખ દેખતાં; વલ્લભ તું મને, ખૂબ પેખતાં;
 સુખમાં અતિ, સીરદાર રે; વિનય વેણ તું, ખોલનાર રે. ૧૨

મલિત મૂખડું, યાદ થાય રે; ઉદક આંખથી, ધાર જમ રે;
પ્રથક મૂજથી, વાસ જૈ ક્યો; કવણુ કારણે ત્યાગ આદ્યો. ૧૩
તુજ પિતા ઝીને, માત તાહરી; ખખર પૂછશે, પાસ માહરી;
ફંવર માહરો, ક્યાં જઈ રહ્યો; ખખર તાહરી, સાથ શો કહ્યો? ૧૪
વળતિ વાત હું, શું કરીશ રે; હૃદય હામ હું, શે ધરીશ રે;
દિન નિશા દુખી, ચિત્ત માહરું; વદન ક્યાં જઈ, જોઉં તાહરું. ૧૫

અરે મારા ખ્યારા મિત્ર! અરે દીક્ષાજન દોસ્ત! અ-
હો પ્રિય બંધુ! મારા વહાલા અતુરસિંહ, તું મારાથી વિ-
ખૂટો પડી ક્યાં જૂતો રહ્યો? અરેરે! તને કોઈ જનવરે
ફાડી ખાધો કે તું મારાથી રીસાઈને ચાલ્યો ગયો છે? તું
મારાથી રીસાયો હોય તો હું તને વિનતિ કરીને કહું છું કે
મારો કાંઈ દોષ હોય તો ક્ષમા કર. કદાપિ તું રાતમાં જૂ-
લો પડી ગયો હોય તો મારો સ્વર સાંભળી એકદમ મારી
તરફ દોડી આવ. કદાપિ તું ઈશ્વર ઇચ્છાથી જીવતો હોઈશ
તો કોઈ દિવસ પણ મળીશ ખરો. કહેવત છે કે “જીવ-
તો નર ભદ્રા પામશે, મુઆ પછી કો નહીં મળે” તેમ તું
જીવતો હોઈશ તો હું તારી ભેટ લેઈશ અને સ્વર્ગે ગયો
હોઈશ તો હું ઝુરી ઝુરીને મરીશ. અરેરે! હું તો તને મુ-
એક્કો સમજું છું. અરે પ્રિય બંધુ! આશો ગજબ! આતે
શું કહેવાય? મને દરિઆમાં ડૂબાવી તું ચાલતો થયો. મજ
સરખા ગરીબ મિત્રના પછવાડે શા હાલ થશે તેનો તે બી-
લકુલ વિચાર ક્યો નહીં. અરેરે! અકાળ મૃત્યુ થયું એમ
જાણી. મારા અંતઃકરણમાં હું એ દાવાનળ પ્રદિપ્ત થયો છે.

શિવ ! શિવ !! શિવ !!! મારા આવા હાલ થશે એવું મને સ્વપ્નામાં જોવાનું નહોતું. હવે હું ઘેર જઈને તારા માત પિતાને તથા અન્ય નગર નિવાસીઓને શી રીતે સુખ બતાવી શકીશ ? અહો ! સર્વજ્ઞ ઇશ્વર, મારા પ્રિય મિત્ર ચતુરસિંહની સાથે એક વખત મેળાપ કરાવ. મારા અંતઃકરણમાં વિયોગાગ્નિ (દાવાનળ) પ્રદિપ્ત થયો છે તે સુખ (વન) ને થોડી વારમાં નિર્મૂળ કરી નાખશે. અહો ! પક્ષીઓ, તમારે મારા મિત્ર ચતુરસિંહ સાથે શું સંબંધ છે ? અહો ! તમે તેના મૃત્યુથી ચોતરફ ઢકળાણુ ઘેરો ઘાલ્યો છે. તમારી હાયપીટથી મારું હૃદય પીગળ્યા વચ્ચે રહેતું નથી. અહો ! વનના વાંદરાઓ, તમારી ચંચળ જતલી છતાં આજ તમે શાંત થઈ બેઠા છો, તો શું મારા મિત્ર ચતુરસિંહના મૃત્યુથી તમે આજ હડતાળ પાડવા ધારો છો કે શું ? અહો ! સૂર્યદેવ, તું આખા જગતનો પ્રકાશ કરનાર છે, પણ આજ તારો લાલ રંગ જણાય છે, તો મારા મિત્ર ચતુરસિંહના મૃત્યુથી તે ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કરી સન્યસ્ત બ્રહ્મણુ કર્યું છે કે શું ? અહો પૃથ્વી માતા, તું વૃષા રતુમાં લીલી સાડી ઓઢનારી છે, પણ આ ધોળું વસ્ત્ર ધારણ કરી આંખ-થો આંસુનાં બિંદુ ટપકાવે છે, તો ચતુરસિંહના મૃત્યુથી તે ફકીરી લીધી છે શું ? એ પ્રમાણે વિચાર કરનાર મંછારા-મના સુખપર શોકતું વાદળ છવાઈ ગયું. અંતઃકરણમાંથી તમામ હર્ષનાશ પામ્યો. ચોતરફ દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ નજરે દેખાવા લાગ્યું. અસંત પ્રેમપાશમાં ગૂંથાએલો મનુ-

છારામ શોકસિંધુમાં ગરકાવ થઈ ગયો. શુ' કરવું અને ક્યાં જવું તે તેને બીજકુત્ર સૂઝે નહીં. ચતુરસિંહનાં મૃત્યુના કારો બા મંછારામના હૃદયમાં લાગેલો તેનો જળમ કદી રાખ તેવો નહોતો. બોંય ઉપર માથું પછાડે, છાતી ફૂટે, આંખો-માંથી ચોધાર આંસુડા ઢાળે. છેવટ તેણે વિચાર કર્યો કે—
દોહરો.

રડવું તે સહુ છે જ્યાં, બન્યું હતું બનનાર;
લખ્યું વિધાતા નવ મટે, કરનારો કિરતાર.

એમ વિચારી ઢીલા પગે બાંધેલા ઘોડા પાસે ગયો. ઘણો નિર્બળ થઈ ગયેલો હોય તે પ્રમાણે બન્ને ઘોડાને છોડી પોતાના ઘોડાપર સ્વાર થયો અને ચતુરસિંહના ઘોડાને દોર્યો. આખી વાટ રોષ રોષને આંસુ વડે પોતાનું પેહેરેલું અંગરખું ભીંજવી નાંખ્યું. એ પ્રમાણે મહા શોકથી ભરપુર મંછારામ તુરંગમતી શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. પોતાની પાસે જોઈએ તેટલું નાણું હોવાના સખબથી ભાં એક ધર્મશાળા ચણાવી તેમાં નિવાસ કર્યો. અને આવતા જતા ગરીબ અને તાલેવર મુસાફરની પરોણા ગત કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

ચોતુરસિંહ ઝાડની ઘટા, અત્યંત બિઆમણા સિંહાદિ ધાતકી જનવરને રહેવાને કોતર તથા મોટા અર્ધતની ઉંડી અને ભયંકર ગુફાઓ ત્યાં આવેલી હતી, એવા વિકટ અરણ્યમાં રાજકુમાર ચતુરસિંહે આખી રાત ગુળરી. પ્રભુ પ્રતાપે. એને કોઈ જનવર તરફથી ઈર્મ થઈ નહીં. મળ-

રકુ થયું. સૂર્ય દેવે પોતાના સોનેરી કિરણો ફેંકવા માંડ્યાં એટલે ચતુરસિંહ પોતાના મિત્ર મંછારામને શોધવા નીકળ્યો. પણ ઝાડની ઘટા હોવાથી તેને ખરો માર્ગ સૂઝ્યો નહીં. તે ઉલટો કપટ કોટમાં ઘેરાઈ ગયો. કોઈ ઠેકાણે બાવળમાં વસ્ત્ર ભરાય, તેથી લૂગડાં ફાટે. પગ હાથ કે બીજા અવયવમાં કાંટા બોકાય; વળી ખોરડીનાં યુથમાં અજાણતાં પડવાથી પગમાં ભયોભય કાંટા વાગે અને શરીર ઉઝરડાય. એ પ્રમાણે મહા કષ્ટ પામતો ચતુરસિંહ આમથી તેમ આયડવા લાગ્યો. એ મંછારામ! એ મંછારામ, એમ કહી બૂમો પાડે, પણ મંછારામ ત્યાં ક્યાંથી હોય કે જવાબ આપે? એ પ્રમાણે બપોર સુધી આથડ્યો પણ તેને રસ્તો સૂઝ્યો નહીં. પગમાં કાંટા લાગવાથી અને શરીર ઉઝરડાવાથી આખું અંગ પાકકા ગુમડા જેવું થઈ ગયું હતું. રોઈ રોઈને આંખો પણ સૂઝી ગઈ. આંધળાની જેમ આમથી તેમ આયડવા લાગ્યો. છેવટ કાયર થઈને બેઠો. વળી વિચાર થયો કે આમ બેશી રહ્યાથી કદી પણ સિદ્ધી થવાની નથી, માટે ચાલ પગ ઉઠ. યત્ન કરતાં કાંઈ પણ ફીક થશે. હે પરમેશ્વર મને સહાય થા, અને ખરો રસ્તો બતાવ. ભૂખ પણ કડકડીને લાગી છે, તેથી પગમાં પણ એત રહ્યું નથી. ગળે પણ પાણી વિના શ્વાપ પડે છે, એમ કહી, ઉઠીને ઉભો થયો, ને પશ્ચિમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. પ્રભુ કૃપાથી તેને ખરો માર્ગ મળી ગયો, તેથી સાંજ પડતાં પહેલાં તે અસલ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો. એતરફ જોયું તો ખાતરી થઈ કે આ ઠેકાણે અમારા

ઘોડા બાંધેલા હતા. આ જગોએ મંછારામ ઘોડાનો ઘાસી-
ઓ પાથરી નિદ્રાવશ થએલો હતો. આ હેકશિં • સંસારનું
ઘણું ખર્ચું સુખ પ્રાપ્ત કરનારી લક્ષ્મિના ખડીયા પડ્યા હતા.
આ બાળુએ ખુલ્લી તરવાર લેઈ ચોડીને માટે હું બેઠેલો હતો,
પણ એમાંનું હવે કશું રહ્યું નથી. “જ્યાં જઈએ ત્યાં ન-
સીય બે ડગલાં આગળનું આગળ.” સાચે લીધેલા નાણાંમાં-
થી મારી પાસે એક પાઈ સરખી પણ રહી નથી. મારે
મિત્ર હૈયાત હશે તો તેને એ નાણાંથી સુખ થશે. મારે
મિત્ર સુખી થશે તો હું સુખીજ છું. તેનાથી મારે કશું
વધારે નથી. તેતો મારે દિલોખન દોસ્ત છે. અહો! પ્રિય
બંધુ મંછારામ, હવે હું ક્યાં જાઉં અને શું કરું! તે મને
બિલકુલ સૂઝતું નથી. તું તો મને રાતમાં મૂકી ચાલતો
થયો. અહો પ્રિય મિત્ર ! અરે મારા સાલ્યકાર, તું આ
વખતે ક્યાં જતો રહ્યો કે—કહ્યું છેકે

ગૃહીત્વાદક્ષિણાં વિપ્રા, સ્તયજ્યન્તિયજમાનકં;

પ્રાપ્તવિદ્યાગુરું શિષ્યા, દગ્ધારણ્યમૃગાસ્તથા.

અર્થ—પ્રાણીઓ દક્ષણા મળે એટલે જન્મમાનને તણ્ણ
છે, વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય એટલે શિષ્યો ગુરૂને તણ્ણ દે છે,
અને બળતા વનને હરણુ તણ્ણ દે છે. વળી—

નિર્ધનં પરૂપં વેશ્યા, પ્રજાભગ્નં નરંત્યજેત્;

સ્વગાવીતફલં વૃક્ષં, ભૂક્ત્વાચાભ્યાગતો ગ્રહં.

અર્થ—વેશ્યા ધનહિન પુરૂષનો ત્યાગ કરે છે અને પ્ર-

જા નિર્બળ રાખતો ત્યાગ કરે છે, ફળ વિનાના ઝાડને પક્ષી તણ દે છે, તથા અભ્યાગત જમ્યા પછી જજ્ઞમાનના ધરતો ત્યાગ કરે છે. તેમ અહો પ્રિયજંધુ, તું મને આ રા-
નમાં તણ આપતો થયો. ઝો મંછારામ, તું આટલામાં ગુ-
પચુપ રહી મારી ચરચા જોતો હોય તો હવે આવ મારી
પાસે, અને દુઃખીયારા મિત્રને સુખનો રસ્તો બતાવ, પણ
અરેરે હું ગાંડો થયો કે શું? મારો મિત્ર મંછારામ અત્યાર
સુધી અહિં ક્યાંથી હોય? તેણે મને નહીં જોયો હોય એટલે
રડતો રડતો ચાલતો થતો હશે. હવે જેટલો શોક કરવો
તે સઘળો વૃથા છે. સર્વજ્ઞ ધશ્વર કરે, તે ખરું. એ પ્રમાણે
વિચાર કરતો ચતુરસિંહ વડનું ઝાડ તણ ચાલી નીકળ્યો.

પ્રકરણ સાતમું.

ખાનદાનનો પુત્ર, જેણે દુઃખનું ડાચું કદી દીઠેલું ન,
હીં, પરદેશ કેવો છે, ગરીબ માણસ શો ઉદ્યોગ કરી પો-
તાનું પોષણ કરે છે, અને નિર્ધન માણસને કેવાં કેવાં કષ્ટ
સહન કરવાં પડે છે, તે જોતા જાણવામાં નહીં એવા ચતુ-
રસિંહ કુમારને તે સઘળી વાતની હવે ખબર પડશે. દિન-
દિન પ્રત્યે સૂખ કમળ કરમાવા લાગ્યું, શરિરે દુર્બળ થવા
માંડ્યું. તેનો શુભાખી રંગ નાશ પામી કાળો રંગ થવા માં-
ડ્યો. પૃથ્વી ઉપર ચરણ મૂકતાં જે પાનીનો લાલ રંગ થઇ
જતો હતો, તે પાનીમાં હજારો કાંટાનાં માથાં ખેંસી ગયાં.

ટાઢ, તડકો જેણે કદી જોએલો નહીં તે હાલ વસ્ત્ર વિના ભટકવા લાગ્યો. ક્રુપાદિષ્ટ ભોજનનો જે અહાર કરતો; તેને હવે ક-ડાકા થવા લાગ્યાં.

થોડે દૂર જતાં અસંત રમણિય અને ખીજા બ્રહ્મલોક જેવો આશ્રમ તેના જોવામાં આવ્યો. એ આશ્રમમાં વિચિત્ર રંગના પુષ્પ ખીંચી રહ્યાં હતાં. પાસેના એક માંડવા ઉપર દ્રાક્ષના વેલા પથરાએલા હતા. તાલ, તમાલ, કદળી વગેરે વૃક્ષેદની સુશોભિત પંક્તિ જાગી રહેલી હતી. નાળિયેરી ઉપર એલચોની ક્ષતાઓ ચડી રહી હતી. લવંગ લતા ઝુમી રહેલી હતી, અને તેનાં પત્રો ચંચળ જણાતાં હતાં. આંખાઓ ઉપર ભ્રમરના યુગ્મવર શબ્દો ગાજી રહ્યા હતા. સૂડાઓની કઠણ ચાંચવડે કેટલાક મિષ્ટ ફળો ભેદાતાં હતાં, અને કોયલના ટહુકારા કાને સાંભળતા અંતઃકરણમાં આનંદપ્રાપ્ત થતો કરતો. ત્યાં એક તપશ્ચર્યા કરનાર યોગી તેણે જોડેલો દીઠો. તેના માથાની જટા, જાણે વડની વડવાઇઓ નીચે ઉતરી હોય તેવી લાંબી દેખાતી હતી. વચ્ચ કપાળમાં ભખમનું ત્રિપુંડ શોભી રહ્યું હતું, તેમજ આખા શરીરપર ભખમ ધારણ કરેલી હતી. દાઢીના વાળ લાંબા વધીને નાભી સુધી આવેલા હતા. કાનમાં પણ મસ રવાડાં ઉગેલાં હતાં. કાજની પાવડીપર બન્ને હાથ રાખેલા હતા. એક હાથમાં તુળશીની માળા ગ્રહણ કરેલી હતી. “જય વૃસિંહ જય વૃસિંહ” એવા શબ્દો તેના મુખમાંથી વારંવાર નીકળતા હતા. પોતાની નીચે મૃગ ચર્મનું આસન ખીંચાવેલું હતું.

(૫૨)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

એવા યોગીરાજની પાસે તેનો શિષ્ય ગાંજે સાફ કરી ચ-
લમ બંધી આપતો હતો. તેને ચતુરસિંહે નમસ્કાર કર્યો તેથી
શિષ્યે તેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ચતુરસિંહ બોલ્યો-હું
આ રાતમાં બૂચો પડી ગયો છું, માટે મને કોઈ ગામ હાથ
લાગે તેવો રસ્તો બતાવો. શિષ્યે તેને હાથની સમસ્યાથી
રસ્તો બતાવ્યો, તેથી ચતુરસિંહ તે રસ્તે ચાલી નીકળ્યો.

રંગમતી શેહેરમાં ધનોશા કરીને એક નામાંકિત અને
ધનાઢય વેપારી હતો. તે શરીરે પુષ્ટ, આંખ ઝીણી, શરી-
રનો રંગ શ્વેત, ઉમર આશરે પાંત્રીશ વર્ષનો, ક્ષમાવાન,
અને બુદ્ધિવાન હતો. તે દેશ અને પરદેશમાં બહોળો વેપાર
કરતો હતો, તેથી તેને ગુમાસ્તા વગેરે માણસો રાખવાની
વધારે જરૂર હતી. તેને ઘેર અનાયાસે ચતુરસિંહ આવી ચ-
ડ્યો. પૂછપાછ કરતાં જણાયું કે આ કોઈ નામાંકિત વે-
પારીનું ઘર છે. આ વેપારીને માણસ રાખવાની જરૂર છે,
એવું સાંભળી મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ શે-
ઠને ઘેર નોકર રહી મારે આખર મેળવવી જોઈએ, કેમકે
હાલ હું એક કંગાળ કરતાં પણ દલકી સ્થિતિને પાત્ર થ-
યો છું. માટે સમયને અનુસરી આ શેઠને ત્યાં નોકર રહું
તો ઠીક. “વેળા વેળાની છાંયડી,” મારે ઘેર લાખો નોકરો
પણ આ વખતે મારે નોકર રહેવાનો વખત આવ્યો છે.તો
સમયને ઓળખી લેવો, ઓળખ સાર છે. સુખના દિવસમાં
દુઃખના દહાડા યાદ કરવા પણ દુઃખના દિવસમાં સુખના
દહાડા યાદ લાવી અંતર બાળવું નહીં. સમય પ્રમાણે વ-

તેવું એ વધારે સાર છે. ચતુરસિંહ એવા વિચાર કરતો હતો એટલામાં જન્મવાનો વખત થવાથી ધનીશ પોતાની એકાંત મેડીમાંથી નીચે ઉતર્યા, તે વખત એક ભીખારી જેવો (શરીરના માત્ર મધ્ય ભાગે ફાટેલ વસ્ત્ર વિટાળેલું એવો) ચતુરસિંહ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. શેઠને જોઈ ચતુરસિંહે સલામ કરી તેથી તેને ધનાશાએ કહ્યું—અધ્યા છોકરા ! તું આંદી ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે ? તારા અંતઃકરણમાં શો વિચાર છે ? ચાલ આંદીથી બહાર નીકળ. આટલાં વાક્યો સાંભળી ચતુરસિંહ ગળગળિત થઈ ગયો, અને આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડવા લાગ્યાં. પછી ધનાશાને ખાતરી થઈ કે આ કોઈ દુખીઆરો માણસ જણાય છે, તેથી દયા લાવી પૂછવા લાગ્યો કે અરે છોકરા તું શા માટે રડે છે ? તારે ખાવાનું જોઈએ હોય ? તું ભૂખ્યો હોય તો લે તને ખાવાનું અપાતું, (એમ કહી પોતાના રમોઈઆને બોલાવે છે) અધ્યા શિવા મહારાજ, આ છોકરાને ખાવાનું આપજે. શિવો મહારાજ ખાવાનું લાવ્યો, પણ ચતુરસિંહે તેમાંનું કશું લીધું નહીં. અને વધારે રોવા લાગ્યો, તેમ તેમ ધનાશાના અંતઃકરણમાં વધારે દયા ઉત્પન્ન થતી ગઈ. ધનાશા ઘણાંએ બોલાવે પણ ચતુરસિંહ ઉત્તર આપે નહીં. છાતી કઠણ રાખી બોલવા જાય પણ તેનાથી બીલકુલ જેઠી સકાય નહીં. સઘળા દિવસનું એક સામટું દુઃખ ચતુરસિંહને રડાવતું હોય તેમ ભાસવા લાગ્યું. છેવટ ઘણીવારે ચતુરસિંહ છાનો રહ્યો, તે વખતે ધનાશાએ પૂછ્યું—ભાઈ તું કાણ છે ? અને આંદી

(૫૪)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

શા માટે આવેલો છું ? તારા અંતઃકરણમાં જે વિચાર હોય તે મને કહી દે તારું કથન કબૂલ કરીશ. ચતુરસિંહ કહે હું રજપૂત છું, અમે મિત્રો સાથે નીકળ્યા હતા પણ ઇશ્વર ઇચ્છાથી વનમાં વિખૂટા પડ્યા. મારા મિત્રને શોધવા હું ઘણો ભટક્યો પણ તેની ભાળ લાગી નહીં. છેવટે અનાયાસે આંહી આવી ચડ્યો છું. આપે મને ભીખારી જેવો ગણ્યો તેથી મારા મનને ખેદદ ખેદ થયો. આગળના સુખ ના દહાડા યાદ આવવાથી મને રડવું આવ્યું. મારી છાતી કંઠણ રાખતાં છતાં રડાયું છે. હવે હું આપની પાસે વિનતિ કરું છું કે હાલ હું ગરીબનો ગરીબ છું, માટે આપના તાબામાં રાખીને કૃપા કરી નિભાવો. મારે કાંઈ મુસારાની દરકાર નથી, માત્ર ઉદ્યોગ સાથે કામ છે. નિર્યોગી બેસી રહેવું મને ગમતું નથી. કારણ કે—

દોહરો.

નિરધમી નર જે રહે, નિર્બળ તેની કાય;
સદા શોક નિજ દિલ વશે, નિરધમી કે'વાય. ૧
રહિત પ્યાર માતા પિતા, ફરે ઉદાસી આપ;
દમડી પાસ મળે નહીં, કષ્ટ તણું નહિ માપ. ૨
નિજ તન પ્રમજતાતજે, બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ જાય;
પોષણ તન શાતું કરે, નાહક તન સુકાય. ૩
ડાહો મૂરખ થઈ બમે, કો નવ દે સનમાન;
વણુ દામે કણુ નવ મળે, બુલે દેહનું ભાન. ૪

ધરણુ ધરે નિજ ચરણુ તે, વણુ જોમે મૂકાય;
 વિના હંગ વાતો કરે, વદન તેજ કરમ્ભાય. • • ૫
 આવક દમડી નવ મળે, જાવક જમવું તેહ;
 નિરંધમી દુખ સાગરે, પડે નહિ સંદેહ; ૬
 દામ મળે કે નવ મળે, જમવું વૃથા ન જાણુ;
 નિરંધમી રે'વા થકી, નિશ્ચય ઉપજે હાણુ. ૭

મૂસારો હલકો મળે, તોપણુ કરશે કાજ;
 તેહ તણા આ વિશ્વમાં, સુખિયો સહુ સમાજ. ૮

બીન રોજગારે ખેસી રહેવું તે દરિદ્રતાનું મૂળ ઉત્પન્ન
 કરવા બરાબર છે. દરિદ્રતાને માટે કહ્યું છે કે—

અપુત્રસ્યગૃહંશુન્યં, દિશઃશુન્યાસ્ત્વબાંધવાઃ

મૂર્ત્વસ્યહૃદયંશુન્યં, સર્વશુન્યંદરિદ્રતા.

અર્થ—વાંઝાઆનું ઘર પુત્ર વિના સૂનું હોય છે. મા-
 ણુસને ભાઈ વિના દિશાઓ સુની લાગે છે. મૂર્ખનું હૃદય પ-
 લળે નહીં એવું હોય છે, અને દરિદ્ર માણુસને બધું સૂનું
 હોય છે. માટે શેઠજી, આપના ધ્યાનમાં આવે તેટલો પગાર
 આપજો, અને તેમ નહીં તો માત્ર ખાવાનું અને લૂગડાં
 આપશો તોપણુ હું ધણો ખુશીથી આપની નોકરી બજાવીશ.
 કેમકે હાલમાં કોઈ જગોએ મને વધારે પગાર મળે તેમ
 નથી, કદાપિ કોઈ ઠેકાણે મને વધારે પગાર મળશે તો હું
 આપની રજા લઈ ત્યાં જઈશ. પણ હાલ આપ જે પગાર
 આપશો તે લઈ ધણી ખુશીથી આપનો હુકમ ઉઠાવીશ.

આવાં વચન સાંભળી ધનાશા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. જો આનંદાનનો દીકરો જણાય છે. આવા દુખીયારાને મારે અવશ્ય મદદ આપવી જોઈએ. એમ વિચારી તે બોલ્યો—કાકોર આજથી તમારે મારા દીકરા મનમોહનની સાથે ફરવું, તેની સાથે દરરોજ પાઠશાળામાં જવું, અને સાંજે તેની સાથે ઘેર આવવું. તેને માટે હું તમને યોગ્ય પગારઆપીશ. આવાં વચન સાંભળી ચતુરસિંહ ધણેજ ખુશી થયો. કેમકે સમય પ્રમાણે તેને સારી નોકરી મળી. ધનાશાએ ચતુરસિંહને નવાં લૂગડાં શ્રીવડાવી આપ્યાં તે પહેરી હમેશ મનમોહનની સાથે તે નિશાળે જવા લાગ્યો. ત્યાં ગયા પછી ચતુરસિંહને કાંઈ કામ કરવું પડતું નહોતું તેથી ત્યાં નવરાશના વખતમાં ખાનગી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. એણે પોતાના નગરમાં ચિત્રકળા, ગાયનકળા, કાવ્યકળા ને શિલ્પકળાનો અપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો તે આંહી પૂર્ણ કર્યો, એથી એના જ્ઞાનમાં ઘણેજ વધારો થયો.

એક દિવસે ધનાશાએ મનમોહનની પરીક્ષા લેવા માંડી, તે વખતે ચતુરસિંહ પણ ત્યાં બેઠો હતો. ધનાશાએ મનમોહનને પોતાની સન્મુખ બેસાડી સવાલ પૂછવા માંડ્યા, તેના જોઈએ તેવા જવાબ મનમોહનથી આપી શકાયા નહીં. ચતુરસિંહ ઉત્તર આપવાને ઘણેજ આતુર હતો પણ શેઠના હુકમ વગર બોલવું એ તેને અયોગ્ય લાગ્યું. પછી શેઠે એક બીજો સવાલ મનમોહનને પૂછ્યો તેનો ઉત્તર તે આપી શક્યો નહીં, એટલે શેઠે સેહેજ ભાવે ચતુરસિંહના સામું બેસું

એટલે તેનો ઉત્તર તેણે આપ્યો. ✖ ધનાશાએ અન્નએળ થઈને પૂછ્યું, ઠાકોર તમે ક્યારે અભ્યાસ કર્યો બાઈ? ચતુરસિંહ કહે શેઠજી, હું મનમોહનભાઈની સાથે નિશાળે જઈ છું, ત્યાં મારો વખત એળે ગુમાવતો નથી. કેમકે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

શ્લોકેનવાતદર્ષેન, તદર્ધાર્ધક્ષિરેણચ

અવધ્યંદિવસંકુર્યાત્, દાનાધ્યયનકર્મભિ.

અર્થ—એક શ્લોક અથવા અર્ધો શ્લોક, તે ન થાય તે! પણ શ્લોક અને છેવટ એક અક્ષર પણ ભણીને, દાન અને સારાં કામ કરીને દરેક દિવસને લેખે લગાડવો.

એ શ્લોક હું યાદ રાખી હમેશાં મેહેતાજી પાસે ખાનગી અભ્યાસ કરું છું, તેથી મારો અભ્યાસ મન મોહનભાઈની સમતુલ્ય છે. માત્ર ફેર એટલો કે તે વર્ગમાં બેસીને અભ્યાસ કરે છે, અને હું ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરું છું. પણ તેનો રોજરોજનો પાઠ તૈયાર કરવાને હું ચૂકતો નથી. આવાં વચન સાંભળી ધનાશાએ મન મોહનનો સાથે બેસી પરીક્ષા આપવા ચતુરસિંહને ફરમાવ્યું. બન્નેની પરીક્ષા લેતાં ચતુરસિંહ વધારે કાબેલ જણાયો, તેથી ધનાશાએ ચતુરસિંહને શાહ ને પાઘડી બક્ષીસ આપી. વળી તે દિવસથી મનમોહન કરતાં તેને વધારે ખ્યારો ગણવા લાગ્યો. મેહેતાજી સાથે જોડવાણ કરી કે

✖ તારાકે તેજમાં ચંદ્ર છુપે નહીં, સૂર્ય છુપે નહીં બા-
દલ છાયા; ચંચળ નારકો નેન છુપે નહીં, કર્મ ન છુપે
બલુત લગાયા. વગેરે વગેરે

ચતુરસિંહને પણ વર્ગમાં બેસાડી અભ્યાસ કરાવવો, તેની ફીના જે પૈસી થંશે તે હું આપીશ. એ પ્રમાણે ચતુરસિંહને અભ્યાસ કરવામાં વધારે ઉત્તેજન મળ્યું, તેથી અભ્યાસમાં દિન પ્રતિ દિન વધારો થવા લાગ્યો. એક દિવસ ધનાશાના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે મનમોહનનું વેશવાળ કરેલું છે ત્યાં ધરેણું આપવા ચતુરસિંહને મોકલવો. કેમકે હાલમાં બીજા કોઈ ગુમાસ્તાને નવરાશ મળી શકે તેમ નથી અને ધરેણું મોકલ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. માટે ચતુરસિંહ પણ મારા અંગને માણસ છે, તેને મોકલવામાં કશી હરકત નથી. એમ ધારી ચતુરસિંહને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી ધનાશાએ તેને સઘળી વાતથી માહિતગાર કરી કિંમતી ધરેણું આપીને ત્યાં મોકલ્યો. ધણી સરસ પવનવેગી ઘોડીપર સ્વાર થઈ ભભકાદાર વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ ચતુરસિંહ ઠાકોર મનમોહનના સાસરા તરફ જવા નીકળ્યો. શેહેર વચ્ચે ઘોડી ખેલાવતો ચતુરસિંહને જતો જોઈ સર્વ માણસો દીગમુઠ બની ગયા. તેની ચતુરાઈ, શરીરના અવયવ, ઘોડીની થનથનાટ થતી ચાલ વગેરે જોઈને સર્વ જનો તેની તારીફ કરવા લાગ્યા. એવો મહા સ્વરૂપવાન હાલમાં ધનાશાનો ગણાતો ચાકર શેહેર છોડી આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

દંગમતી શેહેરથી દશ કોસ ઉપર એક સુંદર તળાવ

હતું, જેમાં નિર્મળ જળ ભરેલું હતું, કાંઠાપરનાં ઝાડની છાયા વડે. સ્વચ્છ પાણીમાં શિતળતા રહેલી હતી. સરોવર માંનાં કમળ પ્રફુલ્લિત થઈ, જેમ હાસ્ય વદન કરી પ્રિયા, પીયુની ભેટ લેવા આતુર થાય તેમ પોતાનું મુખ વિકાશી એક ધ્યાનથી સૂર્યગંડગ તરફ ફરતાં હતાં. ખતકાં અને જળ-કુકડાં સરોવરના નિર્મળ પાણીમાં આમથી તેમ ઉડીને તથા ડુબકી મારીને, કોઈ અન્યોઅન્ય પ્રહાર કરીને સુખ માનતા હતા. એવા રમણિક સરોવરના કિનારાપર ચતુરસિંહ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે એક ઝાડ સાથે પોતાની ઘોડી બાંધી, વસ્ત્રાલંકાર ઉતારી માત્ર એક પંચીયું પહેરી સરોવરમાં સ્નાન કરવા પડ્યો. નિર્મળ પાણીથી પોતાનું દિલ તૃપ્ત થયું નહીં, તેથી તરતો તરતો જરા દૂર ગયો. ત્યાં ડુબકી મારે, પાટૂડીઓ પછાડે, ખોળા ભરી આકાશ તરફ પાણી ઉડાડે, એ પ્રમાણે ક્રિડા કરવા લાગ્યો. થોડીવારે તેણે કિનારા તરફ જોયું તો ચાર પુરુષોને આવતા દીઠા, તેથી પોતે પાણીમાં ડુબકી મારી. પેલા ચાર પુરુષો કિનારા ઊપર આવી જુએ છે, તો ધણા સરસ લૂગડાં બાંધેલી ઘોડી પાસે પડેલાં દીઠાં. તેથી ચારે જણે ત્યાં જઈ તપાસ હયો તો કિમતી ધરેણું તેમને હાથ લાગ્યાં. ચારે જણુ ખુશી થતાં વાતો કરવા લાગ્યા કે આ ધણી આશ્ચર્યકારક વાત છે. કોઈ સાણસ આ જગ્યાએ જણાતો નથી પણ ધરેણું, લૂગડાં અને ઘોડી અહિં છે તેથી વિસ્મિત થઈએછીએ. એમ વાતો કરતા હતા એટલામાં ચતુરસિંહ પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો; અને હ-

સ્તે ચહેરે બહાર આવી પોતાનાં લૂગડાં પહેરવા લાગ્યો. પેલા પુરૂષો^૧ બોલ્યા ભાઈ તમે કોણ છો? અને ધણીવાર સુધી તમે પાણીની અંદર શાથી રહી શક્યા? તેનો^૨ ખુલાસો અમને મહેરબાની કરીને કહો. ચતુરસિંહ બોલ્યો—તમે કોણ છો? હું તમને બિચકુલ ઓળખતો નથી, માટે તમને ખરી વાત શી રીતે કહી શકાય? મિત્ર વિના બીજાને વાત કરવી એ ગેરવાજબી છે. માટે તમારી કંઈ જાત તથા તમે શું ઉદ્ધમ કરો છો? તે ખરેખર^૩ કહો. હું તમને સઘળી વાતથી વાકેફગાર કરીશ. પેલા બોલ્યા—અમે ઠગડીએ તેથી સઘળા માણસને ઠગવાનો ધંધો કરીએ છીએ. હમને ઠગવાનો અમારો વિચાર હતો પણ તમે કોઈ પ્રતાપો પુરૂષ જણાઓ છો તેથી અમારો વિચાર અમે મુજતવી રાખવો દુરસ્ત ધારીએ છીએ. હવેથી તમે અમારા મિત્ર થયા. માટે કહો તમે પાણીમાં શાથી રહી શક્યા? આ સઘળી વાત સાંભળી ચતુરસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ ઠગારાને ઠગવા એ વધારે હુશીઆરીનું કામ છે. માટે તેમને ઠગવાની કિર્તી મારે મેળવવી છે. એમ ધારી બોલ્યો—ભાઈઓ ! આ તળાવ ધણું પ્રતાપાં છે, તેથી ત્રગ્ન થઈ, તેનો માટી શરીરે ઓળી, કોઈ તેમાં નહાવા ઉતરે અને પછી ફૂંકી મારી સોનાની દારકા જેવાની પચ્છા કરે, તેનાથી નિશ્ચય સોનાની દારકામાં જવાય છે. અને ધનસ્યામ મુર્તિ રણુછોડજીનાં દર્શન થાય છે. હું હમેશાં તે પ્રમાણે દારકામાં જાઉં છું. ત્યાં ઈશ્વર સ્તુતિ કરી અત્યારે પાછો આવું છું. હમણાં પણ ત્યાં જ ગયો હતા.

સોનાની દારકા ખરેખરી જોવા લાયક અને સર્વ પાપનો નાશ કરનારી દેવપુરીછે. વાહ વાહ! રણુછોડજીની મુર્તિ ખચીત મનોહરછે. એવું સાંભળી ઠગ બોલ્યા, અમે સોનાની દારકામાં જવાની ઇચ્છા જણાવીએ તો અમારાથી જઈ શકાય કે નહીં? ચતુરસિંહ કહે—હા, તમારે પ્રથમ નગ્ન થઈ જવું પડશે. અને પછીથી હમેશાં એક પંચીડ પહેરી જઈ શકાશે; માટે આ વખત તમારે જવાની ખુશી હોય તો લૂગડાં તથા પહેરવાં ધરેણું અહિં મૂકી નગ્ન થઈ શરીરે તળાવની માટી ચોળી અંદર નહાવા ઉતરો. પછી ડૂબકી મારજો અને મુંજાઓ તોપણ બદાર નીકળશે નહીં. કેમકે તમારે પ્રથમ જવું છે તેથી ધણું કષ્ટ સહન કરવું પડશે, માટે ગમે તેમ થાય પણ ચાલતા સુધી પાણીમાંથી બદાર નીકળવું નહીં.

ઉપર પ્રમાણે સર્વ કબૂત્ર કરી ચારે ઠગ તળાવમાં નહાવા ઉતર્યા, અને પાણીમાં પહોંચ્યા પછી ચારે જણે એક સાથે ડૂબકી મારી. આવો સારો લાગ જોઈ ચતુરસિંહ પોતાની ઘોડી ઉપર ઠગનાં લૂગડાં અને ધરેણું નાંખી પોતે સવાર થઈ ઘોડીને એકદમ દોડાવી. તે ધણે દૂર ગયા પછી એક ઠગ ધણે મુંજાઓ હશે, તેનથી પાણીમાં નહીં રહેવાત્યાથી બહાર નીકળ્યો, અને જોયું તો ચતુરસિંહ લૂગડાં કે ધરેણું કશું જણાયું નહીં. તેથી પોતાના સાથીઓને પાંગોઠે આવી પાણીમાંથી બહાર કાઢ્યા. ત્રણે ઠગ પેલા એકને ઠપકો આપવા લાગ્યા કે સાળા તેં અમારી સોનાની દારકાની પ્રાપ્તિ વ્યર્થ ગુમાવી. રણુછોડજીનાં દર્શન દુર્લભ કરા-

બ્યાં. પેલો કહે મૂર્ખાઓ, પેલા ઠગારાએ આપણને ઠગ્યા. આપ-
ણાં ભૂગડાં અને ધરેણાં તે લેઈ નાશી ગયો; એવું સાંભળી
સમજા ઠગ નિરાશ થયા અને તળાવનાં કિનારાપર જઈ
ચોતરફ જોયા લાગ્યા પણ ચતુરસિંહને દીઠો નહીં. તેથી
એક સાથે બોલ્યાકે—

સોરઠો.

(તુજ) પાંખ હતી તે પાય, પવન વેગથી પરવર્યો;

છેતરીઆ ઠગ રાય, તું સદાર ઠગનો ઠયો. ૧

કહેવત છે કે “લેને ગઈ પૂત ત્યાં ખોઈ આઈ ખ-
સમ.” એ પ્રમાણે બિચારા ઠગો સેફતાની દારકાંની પ્રાપ્તિને
અર્થે નહાવા પડયા, ત્યારે ઉલટા ભૂગડાં તથા ધરેણાં ગુ-
માવી બેઠા. નગ્ન હોવાથી આખો દિવસ તળાવને કિનારે
બેસી રહેવું પડ્યું. વળી રાત્રે ઘેર ગયા ત્યારે બાંધડીઓએ
ઘણો ઠપકો દીધો; તેથી સદા નીચું નિહાળવાનું રહ્યું. બા-
ઈડીઓ મશ્કરી કરે તેથી પરતાવો કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઠગને છેતરી નાસેલો ચતુરસિંહ ધુતારાપુર પાટણની
ભાગોળે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેને કોઈ ખાનદાન સિંધાઈ
મળ્યો, તેણે વૂછ્યું કે ઠાકોર, તમે કયે ગામ રહો છો? ત-
મારું તથા તમારા પિતાજીનું નામ શું? તે કહ્યો. ચતુરસિંહ
કહે, હું ચંદ્રાવતી નગરીના રાજા રણજીતસિંહનો પુત્ર છું.
મારું નામ ચતુરસિંહ છે, હું મારા મિત્રની વહુ સારૂ ધ-

રેણું લેઈ જાઉં છું. એ સાંભળી સિપાઈ બોલ્યો. અરે! તમારું નામ ચતુરસિંહ! તમે રણજીતસિંહના દિકરા ખરા કે નહીં? કદાપિ તમે ચતુરસિંહ હશે તો મારા જમાઈ થાઓ છો. મેં મારી દીકરી મેંનાંની સાથે તમારું લગ્ન કરેલું છે, અહો! મારું ધન્ય ભાગ્ય કે તમે મારે ઘેર પરોણા આવ્યા. એ પ્રમાણે કહી ચતુરસિંહને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. ચતુરસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે અરે! મારું લગ્ન કર્યું છે એવી મને હજી ખબર નથી, તે પહેલાં આ માણસ શું બોલે છે? ખરું જોતાં જણાય છે કે આ મારો સસરા થનાર કોઈ ખાનદાન માણસ છે. તેની રહેવાની મેડીઓ ઘણી શોભાવંત, ઘેર ઘોડાની પાયગા, ચાકરો, દાસીઓ વગેરે પુષ્કળ છે, તેથી એવો ભાગ્યશાળી માણસ જૂઠું બોલે એવું સમજાતું નથી. કેમકે ખાનદાન માણસ ખોટું બોલીને કોઈને જમાઈ કહે નહીં.

સિપાઈએ તરત મેંનાંની દાસીને બોલાવી કહ્યું કે— ચંદ્રાવતી નગરીના મહારાજા રણજીતસિંહના કુંવર ચતુરસિંહ આપણે ઘેર પરોણા આવ્યા છે. માટે તેને મેંનાંની મેડીએ તેડી જા. દાસી તરત એની કે આજ કોઈ સારો શિકાર હાથ લાગ્યો જણાય છે, તેથી મેંનાંની મેડી તરફ ચતુરસિંહને લેઈ ચાલી. ચતુરસિંહ પણ તેની પછવાડે વગર બોલાવે ચાલ્યો ગયો. બંને જણ એક દાદરો ચડ્યા એટલે એક મહા સ્વરૂપવાન શિ હાથમાં પાણીની ઝારી લેઈ ચતુરસિંહને આપવા આવી, તેથી પોતે સાં ઉભો રહ્યો.

અને દાસી ઉપર ચાલી ગઈ. પેલી સ્ત્રીએ ચતુરસિંહને ઝારી આપવાં પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. ચતુરસિંહ તે સ્ત્રીના તમામ અવયવો જોતાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે ધાહવાહ! આ સ્ત્રીનું કેવું અદ્ભૂત સ્વરૂપ છે! તેનાં એકે અવયવમાં કોઈ જાતની ખોડ જણાતી નથી; એટલામાં તેની નજર પેલીની આંખ ઉપર પડી, તેથી બોલ્યો -

દોહરો.

મટકું તે નથી મારતી, ખૂંટી રાખે ચક્ષુ;*

માટે તેતો કાઢતી, પૂતળી ઉઠે સુમક્ષ. ૧

પોતાની આંખનું મટકું મારતી નથી, તેથી તેતો લાકડાની પુતળી છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પછી તેણે ઝારી લીધી નહીં, અને આગળ ચાલવા લાગ્યો. પેલી દાસી આ સંવ્રજો તમાશો જોઈ ચતુરસિંહની અગાઉ મેંનાં પાસે પહોંચી ગઈ. અને કહેવા લાગી-અહો મારી પ્યારી મેંનાં તે આજ દિન સુધી ઘણા પુરૂષોને છેતર્યા છે, પણ આ વિચક્ષણ પુરૂષને તું છેતરવા સમર્થ નથી. તે મહા ચતુર જણાય છે. કેમકે જે પુરૂષો અહિં આવેલા તેણે પેલી ઝારી આપનાર પુતળીને ઝોળૂખી નહોતી. સંવ્રજાએ તેના હાથમાંથી પાણીની ઝારી લીધેલી હતી. પણ રણજીતસિંહના દિકરા ચતુરસિંહ, ચંદ્રાવતી નગરીના પાટવી કુંવરે લાકડાની પુતળીને ઘણી ઝડપથી ઝોળૂખી તેના હાથમાંથી ઝારી લીધી નથી. માટે મને જણાય છે કે, તું તેને જીતી શકનાર નથી. એવું સાંભળી મેંનાં બોલી-મારી પ્યારી દાસી મારી પાસે

ધણા પુરૂષો આવી ગયા છે, પણ તેમાંથી કોઈ મને જીતી શક્યો નથી. તો આ બિચારા બાળક ચતુરસિંહથી હું શી રીતે જીતાઈશ? તેનું મોત મારી અપટ્ટીમાં છે. તેને મારવો અને માકડ મારવો એ હું સરખું ગણું છું. માટે મારી પ્યારી દાસી, તું જરાએ ચિંતા કરીશ નહીં. તેની પાસેનું તમામ નાણું આપણું થઈ ચૂક્યું છે, તે અત્યારથી મરી ચૂક્યો છે, એમ નિશ્ચય સમજજો. એમ વાતો કરતી હતી એટલામાં ચતુરસિંહ ઉપર આવ્યો, તેને જોઈ મેંનાં ઉભી થઈ અને એક પ્રશ્નો ઉપર તેને બેસાડ્યો. પછી પોતે તેના સાગી બેઠી.

લોભીયણ મેંનાંએ પોતાનું સ્ત્રી ચરિત્ર શરૂ કર્યું. તે બોલી પ્રાણનાથ, આપનાં મારી સાથે લગ્ન થયા પછી આપે બિલકુલ મને સંભારી નહીં. હું આપના વિયોગથી મહા દુઃખણી થઈ પડી. મેં સારા સારા બોજનનો ત્યાગ કર્યો. પલંગને પરહરી માત્ર પૃથ્વીપર પથારી કરી શયન કરવા માંડ્યું. માથાના કેશમાં તેલ નાંખવું બંધ કર્યું, તરેહવાર કિમતિ વસ્ત્રાલુપણનો શણગાર અગગો કર્યો વગેરે વિધવાનાં વૃત્ત આજ દિન સુધી પાળ્યાં. આપના વિયોગથી હું સૂકાઈને ઝરડું બની ગઈ. પણ આજ દિન સુધી આપે મારી બિલકુલ સંભાળ લીધી નહીં. મને ખબર નહોતી કે આપ એવા નિર્દય થઈ ગયા હશે. તે સાંભળી ચતુરસિંહ બોલ્યો— મને આજ દિન સુધી ખબર નહોતી કે મારાં તારી સાથે લગ્ન થયાં છે. વળી મારા માતૃપિતાએ મને કદી વાત પણ

કરી નથી કે મારાં લગ્ન થયાં છે, તેનો મને કુંવારો કહે છે. હું તમારો પિતાજી લગ્ન થયાની વાત કરો છો તેથી મને બરાબર ભરસો આવતો નથી. મેંના બેલી-પ્રાણનાથ એક વખત દુકાળ પડ્યો ત્યારે તમારા પિતાજી પાસે જોઈએ તેટલું અનાજ તથા ધાસ વગેરે નહીં હોવાથી પોતાની પ્રજા તથા વાહનાદિનું સંરક્ષણ કરવામાં અડચણ આવવા લાગી. તેથી પોતાના સગાના કુટુંબને લેઈ અહિં આવ્યાહતા. તે દિવસ મારા પિતાજીએ પોતાની રાજધાનીમાંથી પાંચ ગામ ગીરો મૂકી તેમનું પોષાણ કર્યું હતું. તે ગામ હજીતો છૂટ્યાંએ નથી. તે દુકાળમાં આપણી ઉંમર ઘણીજ નાની હતી, પણ તમારાં અને મારાં માત પિતાની ખુશીથી આપણાં લગ્ન કર્યાં હતાં. આપણાં બાળપણમાં લગ્ન થયેલાં તે આપણને કેમ સાંભરે? પેલું દુકાળનું બર્ષ વિત્યા પછી બીજે બર્ષે સારો પાક થયો તેથી તમારા પિતાજી પોતાના રાજ તરફ જવા નીકળ્યા. ત્યારે મારા પિતાજીએ કહ્યું કે મેંનાંને તમારે ઘેર તેડી જાઓ. તેથી તમારા પિતાજી બોલ્યા-મેંનાંની યોગ્ય ઉમર થશે ત્યારે હું કોઈને તેડવા મોકલીશ. અને તમારાં પાંચ ગામ અમારે માટે ગીરો મૂકેલાં છે, તે હું છોડાવી અપાવીશ. એ પ્રમાણે કહી તમારા પિતાજી પોતાના રાજ્યમાં ગયા, પણ ગામ છોડવવાનો કે મને તેડી જવાનો નિર્ણય ભાવ પૂછ્યોજ નહીં. પોતાના પેટમાં બોલી ધાનત હોવાથી આપણાં લગ્ન થયા વિષેની તમને પણ વાત કરી નહીં હોય, પણ સર્વનો બેલી પરમેશ્વર છે. આ-

પણ દિલ સાચાં હતાં તો અનાયાસે પરમેશ્વરે મેળવી દીધાં.
વાહવાહ! સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની ગતિ ગહન છે! આઠલી પૈત સાંભ-
ળી ચતુરસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારી નાની
ઉમર હતી ત્યારે દુકાળ પડ્યો હતો એ વાત તો ખરી, પણ
મારા પિતાજી સહકુટુંબ અહિં આવેલા અને મારાં લગ્ન
આ મેંનાં સાથે કરેલાં એમાંનું કશુંએ કોઈ વખત મને
કહ્યું નથી. તોપણ મારાથી ના શી રીતે કહી શકાય ? ચ-
ડતી પડતી દશા સર્વની આવે છે. પ્રથમ હું રાજપુત્ર તરીકે
ગણાતો હતો, અને હાલ ધનાશાનો સિપાઈ ગણાઉ છું. એ
પ્રમાણે મારા પિતાજીનું થયું હોય અને એવી ગરીબી હા-
લતની વાત કરતાં શરમાતા હોય તો કેમ ખાતરી થાય? માટે
હમણાં અહિં જે વાત સાંભળીએ તે કબૂલ રાખવી જોઈએ,
કેમકે કોઈ માણસ કોઈનો જૂઠો સસરા કે કોઈ સ્ત્રી કોઈ
પુરુષની જૂઠી પત્નિ થવા પોતાની જામથી કબૂલ કરતી નથી,
તેમ છતાં જૂઠું બોલતી હોય તો મારું શું જનાર છે? મારે
માત્ર રાતવાસો રહીને જવું છે, તેમાં મારી સ્ત્રી થઈ મને
શું કરનાર હતી? હમણાં તે જેમ કહે તેમ મારે હા કહેવી.
છેવટ સાચું, જૂઠું આપોઆપ જણાઈ આવશે. એમ ધારી
બોલ્યો—પ્રાણુ પ્યારી, તું કહે છે એમાંનું હું કશું જાણતો
નથી, પણ તારું બોલવું હું કબૂલ કરું છું.

પોતાની જામથી ચતુરસિંહ કબૂલ થયો એથી મેંનાં
ધણી ખુશીથી બોલી પ્રાણુનાથ, આજ મારે સોનાનો સૂર્ય
પ્રકાશમાન થયો, આજથી મારું સઘળું દુઃખ નાશ પામ્યું,

મારે સઘળે અંગે હર્ષ વ્યાપિ રહ્યાછે વગેરે પ્રિયકર વાક્યો બોલી ચતુરસિંહને જમવા ઉઠાડ્યો. તેના હાથ ધોવા પાણીની ઝારી આપી તે લેઈ ચતુરસિંહ હાથ ધોવા ગયો. હાથમાં પાણી લેતાંજ સઘળું પાણી તેને લીધું છમ જણાયું, તેથી તે ચેતી ગયો કે અહિં કંઈ કપટ જણાયછે, પેલો ઝારીમાંનું ઝેરનું પાણી એક બાજુ ઢોળી નાંખી પીરસેલા થાળ પાસે આવી બેઠો. તેમાંથી જમ્યો નહીં, મેંનાં બોલી-પ્રાણુ નાથ! આપની મારા ઉપર અવકૃપા કેમછે ? આપ મારું પીરસેલું કેમ જમતા નથી? કદાપિ પીરસેલી રસોઈ આપ જમશો નહીં તો હું આ છરી પેટમાં મારી આપને સ્ત્રી હત્યા આપીશ. ચતુરસિંહ બોલ્યો-મારે એવો નિયમ છે કે હું કદી એકલો જમતો નથી, માટે મારી સાથે તું જમે, તો હું જમીશ, તે વિના હું કદી જમનાર નથી. મેંના બોલી સ્ત્રીનું એહું પુરૂષથી જમાય નહીં; માટે આપ એકલા જમો. કદાપિ આપ ભૂખ્યા રહેશો તો હું ખચીત આપને હત્યા આપીશ. ચતુરસિંહ કહે, મરવું હોય તો હું ના કહેતો નથી, પણ તારું સઘળું કપટ હું સમજી ગયો છું. એવા વચન સાંભળી મેંના શોક કરવા લાગી કે એણે મારું સઘળું કપટ જાણી લીધું. હવે હું બીજો શું ઉપાય કરીશ? એતો ખરે ખરો ચતુર જણાયછે. પણ ફિકર નહીં, પેલા પલંગ નીચેના કુર્ચીમાં તેને હમણું ઢોળી પાડું છું. એમ મન સાથે નિશ્ચય કરી બોલી, પ્રાણુનાથ, આ રસોઈમાં આપને કપટ ભાગતું હોય તો આલો હું બીજી રસોઈ તૈયાર કરાવું છું. એમ

કહી, દાસીને બીજી રસોઈ કરવાનું ફરમાવી ચતુરસિંહને હાથ પકડી માંહેના ઓરડામાં લેઈ ચાલી.

દગોછે, માટે ચેતતાં રહેવું, એ વિચાર ચતુરસિંહના મનમાં સજ્જડ ચોંટી ગયો હતો, તેથી માંહેના ઓરડામાં પાથરેલા પલંગપર બેસવા ચતુરસિંહને કહેતાં તેણે પ્રથમ પોતાની તલવાર પલંગપર મૂકી, તેથી પલંગ દૂરી ગયો, અને તલવાર કુવામાં પડી આ અન્યથા જોવો ઘાટ જોઈ ચતુરસિંહને પકડી ખાતરી થઈ કે આ મેંનાં મને જીવથી મારવાના ઉપાયો શોધેછે. એમ ધારી ઘણી રીસ કરી બી-હામણા ડોળા કાઢી મેંનાને કહ્યું કે-રાંડ લૂચ્ચી, તું મને મારી નાંખવાના ઉપાય શોધેછે, પણ હું તારાથી છેતરાઉં તેમ નથી. એમ કહી જોરથી એક લાત મેંનાંને મારી તેથી મેંના લુસ કરતી નીચે પડી. તેનો ધગાકો સાંભળી દાસી દોડા આવી અને મેંનાને પોતાની સાથે બીજા ઓરડામાં તેડી ગઈ. થોડીવાર પછી ચતુરસિંહની રીસ ઉતરી અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હું આજ બરાબર સપડાયો છું. તેથી પરમેશ્વરની સહાય વિના છૂટી શકનાર નથી. આ રંડાએ બરાબર પેચ રચવા માંડ્યા છે. પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી ઉગરું છું. હવે તો થાકથી નિદ્રા આવે છે પણ બીકને લીધે સૂઈ શકાતું નથી. અરે! જરા લાંબો થઈને સૂઈ જવાથી ક્યાં ઉંઘ આવી જનાર હતી. એમ પારી સુતો; એટલામાં નિદ્રા આવી ગઈ. તેથી મેંનાએ આવી તેને પલંગ સાથે મજબૂત દોરડાથી બાંધી લીધો, અને તેની છાતી ઉ-

પર ચડી બેઠી. પછી દાસીએ કટાર લાવી આપ્યો, તે વડે ચતુરસિંહને માસ્થાની તૈયારી કરી. ચતુરસિંહને બરાબર નિદ્રા આવેલી નહીં તેથી જાગી ઉઠ્યો. મેંના બોલી અરે પાપીષ્ટ, હવે તું તારા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કર, મેં તને મારવાના ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ તું બરાબર લાગમાં આવતો નહોતો; વળી તે મને એક લાત મારી છે તેથી હવે તને જીવથી મારતાં મને ગિલકૂલ દયા આવનાર નથી. માટે હવે તારા આયુષ્યનો છેડો આવ્યો સમજ એક સર્વ શક્તિમાન નિયંતા પરમેશ્વરનું ભજન કર. આવાં વાક્ય સાંભળી ચતુરસિંહના અંતઃકરણમાં ખાત્રી થઈ કે હવે મને જીવતો મૂકનાર નથી; પણ હિંમત હારવાથી કશું વળનાર નથી.

દોહરો.

રત્નાગર જ્યાં હારિયો, ટીટોડાંની પાસ;

વનરાવનના સિંહનો, સસલે કરિયો નાશ. ૧

એવા મોટા મોટાને નાનાએ જીત્યા તે પોતાની અક્કલ વડેજ. ત્યારે આ અળખાને હું જીતી શકું તેટલી શું મારામાં અક્કલ નથી ? હું વિદ્યાભ્યાસ તથા દેશાટન કરી, હુંશીયાર થયો છું. જ્યારે હું આ અળખાથી છેતરાઉં ત્યારે મારા કરેલા શ્રમને ધિક્કાર છે. અરે સ્ત્રીને જીતવાનો એક પ્રયોગ મને યાદ આવ્યો.

દોહરો.

“ચાત્રુકને પ્રિય મેધ છે. ચક્રાર ઉજવળ રાત;”

મધુકર વા’લું પુષ્પ છે, સ્ત્રીને વાલી વાત.” ૨

એ પ્રમાણે વિચારમાં ચતુરસિંહ ગરકાવ થયેલો હતો, તેવામાં મેંના બોલી. અહો ! અહપ આયુષ્યની ધણી, હવે તું જલદી ઈશ્વરનું આરાધન કરી લે. તારૂં મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે. જે આટલી વાર છે, એમ કહી કટાર ચતુરસિંહની છાતી તરફ ઉગામ્યો. તેથી ચતુરસિંહ હસતાં હસતાં બોલ્યો—તું પણ રૂપસુંદરી રાણી જેવી સ્વાર્થજ્ઞાન છે, પણ આખર તેના જેવા હાલ થશે ત્યારે આ કૃત્ય તને સાંભરશે, પણ ફિકર નહીં. મને જલદીથી મારી નાંખ. હું મરવાને આતુર છું. મેંનાં બોલી એ વાત સાંભળ્યા પછી હું તમને મારીશ. ચતુરસિંહ કહે સાંભળ.

એક પુષ્પાવતી નામે નગર હતું. તેનો રાજા વિજય-સિંહ નામે હતો. તે ભણેલ ગણેલ, હુશીઆર અને સમ-શેર બહાદુર હતો. સ્વચ્છ ક્ષાટિક જેવો તેનો રંગ, અને છી-ખનાં (સાચાં) મોતી જેવી તેની કાંતિ હતી. મોટી અણીવાળી મૃગના સરખી તેનો આંખો અને વાંકડી મુછો, જેનારનાં મનને જેતાં વારજ ચકચૂર બનાવી દેતી હતી. શરિરનાં પ્ર-ત્યેક અવયવ જેવાં જોષ્ટ્રએ તેવાં સુધટ હતાં. તેની મનોહર છબી જેતાં જાણે કામદેવ પોતેજ માણસ રૂપે પ્રગટ થયો હોય એમ સર્વને લાગતું હતું.

આં રાજાને બે રાણીઓ હતી. પહેલી રૂપસુંદરી અ-થવા રૂપવંતી અને બીજી કમળાવતી. રૂપસુંદરી એક ગામ-ડાના ગરીબ ગરાશીઆની દીકરી હતી, પણ તેના પ્રથમ લગ્ન થ-આથી તે પટરાણી ગણાતી હતી. કમળાવતી સાથે પછવાડેથી

લગ્ન થયું હતું, તેનાપર કાંઈ કારણથી રાજાનો અભાવ હતો. રૂપસુંદરીના શરીરનો રંગ ગુલાબના પુષ્પ જેવો હતો, અને કમળાવતી ધણીના રંગની હતી. તે જાનેને લાંબા વાળ, કાળી, અણીઆળી અને ચંચળ આંખો, ચંદ્રમા જેવું સુશોભિત મુખાર્પિંદ, દાડમની કળી જેવા દાંત, પરવાળા જેવા હોઠ, ધનુષ જેવાં ભ્રમર, શંખની નાભી જેવી ગ્રીવા અને કોડીલાના સરખો મધુર સ્વર હતો.

રૂપસુંદરી રાણીએ વિજયસિંહ ઠાકોરને વશ કરેલો હતો, અને પોતાનું ચાલતાં સુધી તે તેને એક પાછ સરખીં પણ ખરચવા દેતી નહોતી. તે ગરીબ ગરાસીઓની દીકરીએ આપને ઘેર ઘેસ છાશ વિના બીજા ભોજનનો અહાર કરેલો નહોતો. આપ ગોતર દીકું ભાળ્યું નહોય તેવા માણસો ગમે તેવા સારા કામમાં પણ છૂટથી નાણાં ખરચી શકતાં નથી. પોતાના પિયરમાં કેવી કંજુસાઈથી દહાડા નિર્ગમન કરેલાછે, તે તેને ખરાખર યાદ હતું. વિજયસિંહને તેણે ખરાખર વશ કરેલો હતો, તેથી તેને એક લાકડાના પુતળાની પેઠે નચાવતી હતી. રાજાને તેનાઉપર ખરો પ્યાર હતો, અને તે જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે ધણી ખુશીથી વર્તતો હતો. બધું તેના હૃદયમાં કંજુસાઈએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. રાણીથી જૂદા પ્રકાર પછી તે પોતાનું ધાર્યું કર્યું વિના રહેતો નહીં. તે બધાં સુધી રાણીના પાસે હોય ત્યાંસુધી તેના કલ્યા પ્રમાણે ચાલતો હતો.

એક દિવસ કોઈ નામાંકિત કવિ રાજાની કવિતા કરી દરબારમાં આબો. અને ત્યાં આવીને દરબારની કચેરીમાં

એ કવિતા વાંચી સંભળાવી. તેથી રાજા, પ્રધાન અને કચેરી મંડળને ધણેજ આનંદ ઉપજ્યો. એ કવિને કાંઈ ધનમ આપવાની પ્રધાને ઈચ્છા કરી ત્યારે રાજાએ એક હજાર રૂપિયા આપવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે પ્રધાને તુરતજ એક હજાર રૂપિયા આપાને તે કવિને વિદાય કર્યો. થોડીવારે કચેરી ખરખારત થઈ એટલે રાજા રૂપવંતીને મેહેલે ગયો. તે વખતે રૂપવંતી એક છંછેડાએલી નાગણુનોપેઠે ક્રોધાનુમાન થઈ બેઠેલી હતી, કેમકે પેલા કવિને હજાર રૂપિયા આપ્યા બાદ તેને તેના ક્રોધ બાતમીદારે ખબર આપી હતી. જેવો વિજયસિંહ મેડીકપર ચડ્યો કે તુરત ડોળા ધુરન્ધાવતી રૂપવંતી બોલી—તમે પેલા કવિને એક હજાર રૂપિયા શા વાસ્તે આપી દીધા ? હજાર રૂપિયાનો ખાડો પાડતાં કંઈ વાર લાગી નહીં, પણ તેટલા પેદાકરતાં કેટલી વાર લાગશે? તેનું હજી તમને જ્ઞાન નથી. વિજયસિંહ બોલ્યો—મને પ્રધાને કહ્યું તેથી આપ્યાછે. રૂપવંતી કહે—એવા કવિતા કરનારાઓ તો ઘણાં આવશે, અને ખોટાં ખોટાં વખાણુકરશે. તેને ક્યાં ગાંઠેથી છોડીને આપવું પડેછે? આજ કાલના કવિઓ ખોટાં ખોટાં વખાણુ કરી રૂપિયા લઈ જવાના ઉપાય રચે છે. એમાં બીજું કશું જ નથી. તેમને ક્યાં જોર પડેછે ? પ્રધાનનો દિવસ ક્યોછે જે તમને ખોટા રૂપિયા ખરચાવેછે. કવિતા કરવી તેમાં શું માલ્યાધાડ મારવી હતી ? બિચારા મજુર લોકો સારો દિવસ મજુરી કરેછે, ત્યારે રોકડા આઠ પૈસા મળેછે, તો આ કવિએ જે

ચાર કવિતાઓ રચી તેમાં તે એક હજાર રૂપિયા આપી દેવાય? પ્રધાનને તો 'પીરજી પેટ ઉપર પાટું' છે, એટલે જેમ બોલે તેમ પાંસરૂં. પોતાના ઘરમાંથી એક પાંચ સરખી પણ કેમ આપતો નથી? મારા મત પ્રમાણે તો એ કવિને એક પાઈ પણ આપવી જોઈતી નહોતી. વિજયસિંહ બોલ્યો—તેની કવિતા રસિક અને ઝડઝમકવાળી હતી, અને તેમાં અલંકાર સારા વાપરેલા હતા, તેથી હજાર રૂપિયા આપ્યા એ કાંઈ વધારે નથી. રૂપવંતી બોલી—અલંકાર અને ઝડઝમકથી તમારું પેટ ભરાઈ ગયું હશે.* તેણે કરણ જેવા દાતાર, યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યવક્તા અને બોજ સરખા દાનેશ્વરી, એવા વચનો કહ્યાં હશે, તેટલાથી હજાર રૂપિયા આપી દીધા. તમારી પાસે એવા વધારાના રૂપિયા હોય તો લાવો મારી પાસે. હું તમારાં વખાણ કરીશ. કવિએ કવિતા કરવામાં બહુ તો પા કલાક ગાળ્યો હશે, તેમ છતાં તમારી ખુશી તેને વધારે આપવાની હતી, તો પા દિવસ અથવા અરધા દિવસની મજૂરીનો એક આનો આપવો હતો, પણ એક હજાર રૂપિયા આપી દીધા

* હાલના કેટલાએક ગૃહસ્થો, કોઈ અંચકારને અથવા દેશોન્નતિ ગાટે પ્રયત્ન કરનાર આગેવાન (સ્વદેશાભિમાની) ને નાણાની મદદ કરવામાં આંચકો ખાયછે, અને તેમાં અમારો શું સ્વાર્થછે? પાંચ રૂપિયા મદદ દાખલ આપવાથી દશ રૂપિયા મળે તેમ હોય તો ખુશીથી સેંકડો રૂપિયા આપીએ. પણ તમારા ખોટા વખાણથી અમે કુલાઈ જનાર નથી, એવું બોલેછે.

એ ઠીક કર્યું નહીં. આ સધળું કારસ્તાન પીટયા પ્રધાનનુંજ છે.

પ્રધાનનું કાસળ કાઢવાને રૂપવંતી રાણી તત્પર હતી, અને એવા લાગતી શોધમાં ફરતી હતી. પોતાના ખાતમી-દાર મારફત પ્રધાનની કાંઈ ગેરવર્તણૂકનો તપાસ કરતી હતી. પણ પ્રધાન નિમકહલાલ અને રાજાનો માનીતો હતો તેથી રૂપવંતીનું કશું ચાલતું નહોતું.

રૂપવંતી રાણી એક ઘડી પણ રાજાને વીસો મૂકતીનહોતી. જ્યાં રાજા જાય ત્યાં પુરૂષના પોશાકમાં તે હવે સાથે જવા લાગી. રાજાને એક દિવસે શિકાર કરવા જવાનું હતું તેથી પોતાનો ઘોડો સજ્જ કરી મગાવ્યો. તે ખરેખર રાણીને મળતાં તેપણ શિકારી પુરૂષનો પોશાક પેહેરી ઘોડાપર સ્વાર થઈ સાથે ચાલી. રાજાનું તેની પાસે ચાલતું નહોતું, તેથી તે તેને આનાકાની કરી ન શક્યો. રાજા, રાણી તથા પોતાના તેનાતી ચાર સ્વાર સાથે લઘુ ખીડમાં ગયો. બંદુકો ભરી જામચી સળગાવી સધળા સ્વાર આમથી તેમ દોડવા લાગ્યા, પણ કોઈ ઠેકાણે શિકાર હાથ લાગ્યેનહીં. ચોતરફ દોડાદોડ કરીને રાજા રાણી પણ થાકી ગયાં, એટલે નિરાશ થઈ પાછા ફરવાનો વિચાર કરતાં હતાં એટલામાં એક કાળીચાર રૂપવંતીની નજરે પડ્યો. તેને દેખતાંજ પોતાના હાથમાંની બંદુક તેણે ફેંડી; પણ મૃગનું આયુષ્ય પ્રયત્ન હોવાથી તે ખાલી ગઈ અને તે પૂરે જોડેથી નાઠો. તેની પછાડે રાજા, રાણી અને ચાર સ્વાર ઝપાટાખંધ ઘોડા દોડાવતા ચાલ્યાં.

એટલી વાત કરી ચતુરસિંહ ચુપ રહ્યો. એટલે મેનાં

બોલી-ઠાકોર વાત કરો. ચતુરસિંહે કહ્યું—હવે હું વાત કરનાર નથી. જલદીથી મારી નાખ. કેમકે મળખૂત દોરડાંથી તેં મને પત્રંગ સાથે બાંધ્યોછે, અને જ્યાંમાં કટાર લઈ તું મારી છાતી ઉપર ચડી બેઠી છું, તેથી મારાથી બોલી શકાતું નથી. કદાપિ તારે વાત સાંભળવી હોય તો તું મારી છાતી ઉપરથી નીચે બેસ. અને બંધ જરા ઢીલા કર. કેમકે તે વિના હું વાત કરવા સમર્થ નથી. વાત પૂરી સાંભળવા આતુર થયેલી મેનાં તેની છાતી ઉપરથી નીચે ઉતરી ચતુરસિંહને બાંધેલા દોરડાના બંધ ઢીલા કર્યા અને પોતાના હાથમાંનો કટાર ખીંટીપર વળગાડી વાત સાંભળવા માટે તે ચતુરસિંહની સામે, પણ જરા દૂર બેઠી; તેથી ચતુરસિંહે વાત શરૂ કરી.

સૂર્ય પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાંથી જેમ જેમ નીચે ઉતરતો ગયો તેમ તેમ રાત્રિ પોતાની શિલા આદર અર્ધ ભૂગોળ ઉપર ઢાંકતી આવી. માળામાં બેઠેલા પક્ષીઓના કિલકિલાટ બંધ પડી સદ્રજી શુન્ય થઈ ગયું. ગગનના ગુઢા ગુંબજમાં હીરા મોતી અને પુષ્પરાજના જડિત્ર જેવા તારાઓ ચમક્યા અને જેમ જેમ રાત વધતી ગઈ તેમ તેમ આકાશ ગંગાનો સ્વચ્છ દૂધના જેવો પ્રવાહ શોભતો હતો. કેટલાક તારા પોતાનો પ્રકાશ વધારતા બાંધે હુંપદ ધરાવતા હોય તેવા દેખાતા હતા. અવલોકન કરનારની આંખ આગળ અનેક અલૌકિક દેખાવો ઝુલ્યા મુકાએલા હતા. શૂરવિરના વજ્ર રૂપ હૃદય, ધૈર્ય સાહસ અને ઉત્સાહની કસોટી ઉપર કસાતાં હતાં. ચોતરફ અધકારનો પડદો છવાઈ ગયો હતો. આ વખતે રાજ

શાણી અને તેના માણસો પર્વતના એક ઉંચા શિખર ઉપર આવી ગયેલાં હતા. મૃગ મેળવવાની આશાનિયંત્ર થઈ હતી. નીચે જોતાં અધિકાર વિના બીજા કશું દેખાતું નહોતું. આકાશમાં ચક્રચક્રિત ચંદ્રવો બાંધી દીધો હતો. પવનના સુસવાટથી ઝાડોની ધ્રુવવાટી, સમુદ્ર ઉલટી આવ્યાની બ્રાંતિ કરતી હતી. એક તરફ ભયંકર ઝાડીમાંથી જુદી જુદી જાતનાં જનનાવરો અકસ્માત નીકળી આવતાં હતાં. એક તરફ ખરી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાંનો ખડખડાટ થતો હતો, તે કાયરોનાં તન મન શિથિળ કરવાનો એક મજબૂત પ્રયોગ હતો. આ વખતે કોઈ કાચી જાતીનો માણસ ત્યાં આવે તો હુબકથીજ તેના આયુષ્યનો છેડો આવે.

સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની અકળ કળા છે. રાત્રિના દશ કલાકનો અમલ થતાં પૂર્વ ક્ષિતિજમાં કાંધક ઉગ્નસ દેખાયો; અને જોતાં જોતાં એક ગોળ રૂપેરી ચક્રર નીકળી આવ્યું. થોડીવાર તેના ઉપર લાલકાટ ચડેલો જણાયો, પણ પછી એકદમ જાણે તેના ઉપર કોઈએ ઝોપ ચડાવ્યો હોય તેવું સ્વચ્છ આકાશના નિર્મલ તખ્તા ઉપર નીકળી આવ્યું. આ પ્રકાશમાન થનાર કુમુદ અને ચક્રોરનો પરમ પ્રિય ચંદ્રમા હતો. તેના રૂપેરી કિર્ણોનો પ્રસાર થતાં અધિકારના અમલનો ક્ષય થઈ પ્રકાશનાં નિશાન ચડ્યાં.

અગિયાર વાગ્યાનો સુમાર થયો એટલે સૌરી પેઠે અજવાળું થયું. તે વખતે પાસેના પાણીથી ભરેલા એક ઝરામાં અરેશ્યના જનવરો પાણી પીવા આવવા લાગ્યાં. જન

થગ કેટલાક દીપડાનું ટોળું આવી પાણી પીને ચાલતું થયું. ત્યાર પછી ચાર પ્રાંચ સિંહ અને તેનાં બે બચ્ચાં આવ્યાં, તે પાણી પી થોડીવાર ઉભા રહી ચાલતફં થયાં. એ વખતે વિજયસિંહને એ જનાવરનો શિકાર કરવાનો શોખ થયો, તેથી રૂપવંતીને પૂછ્યું આ બાળત તારો શો મત છે? નાણું ખરચ્યા સિવાય જે બને તે કરવું એવો રૂપવંતીનો અભિપ્રાય હતો તેથી હા કહી, અને પોતે પણ હથિઆર બંધ ઉભી રહી. તેવામાં એક સિંહ ઝાડીમાંથી નીકળી આવ્યો. તે શરીરે પાતળીઓ પણ તેનું કાંધ મસ્તાન પાડાના જેવું હતું. કેશવાળીના વાળ ખૂબ ઝુધી રહેલા હતા. સિંહ ચંચળ અને વિક્રાળ દેખાતો હતો. તે પાણી પી સામે કાંઠે પાછલા પગ વાળી અને આગલા પગ ઉભા રાખી ચંદ્રમાના અન્જવાળામાં બેઠો. એવામાં તેને માણસની ગંધ આવી કે તરત પૂછડી હલાવીને પોતાના માથા ઉપર વાંકી વાળી ધુઆ પુઆ કરતો ચોતરફ જોવા લાગ્યો, અને જેથી બે ત્રણ ત્રાડ મારી કે સઘળો ડુંગર ગાળી ઉઠ્યો. રાજના માણસોનાં હૈયાં ધડકવા લાગ્યાં. હાય મુઆ! હાય ખાધા! શાભોગ મળ્યા કે રાજ સાથે આવ્યા! અરેરે! ઘેર જીવતા જવાની હવે આશા નથી. આવાં વિક્રાળ સિંહના પંજમાંથી શી રીતે બચાશે? એ પ્રમાણે બયથી તેઓનાં રૂઆટાં ઉભાં થયાં, અને પરસ્પરે શરીર ગરકાવ થઈ ધૂળરી છૂટી.

સિંહને ક્રોધાયમાન થયેલો જોઇ વિજયસિંહ રાજને હુએ રૂએ વિરરસ વ્યાપી રહ્યો. તે હાક મારી બોલ્યો

“કૂતરા આવ સામો.” સિંહ ક્યારનો આકુળ વ્યાકુળ થઇ જોતો હતો તેણે વિજયસિંહને દેખતાંજ એકદમ ફાગા મારી આ વખતે રૂપવંતી રાણીએ તરત તરવાર ખેંચી અને વિજયસિંહે એક સાથે ખે તીર ફેંક્યાં. તે સિંહને પેટમાં છરતાં લાગવાથી રાજાના શરીરપર આવી પડ્યો.

એટલી વાત કરી ચતુરસિંહ ચુપ રહ્યો; એટલે મેના બોલી-ઠાકાર વાત કરો. વિજયસિંહનું શું થયું? ચતુરસિંહ કહે-આ માંધેલા દોરડાના સખ્ત બંધ મને કડવા ઝેરજેવા લાગે છે. માટે હું ફરી શકું તેટલા નરમ કર તો આ વાત હું પૂરી કરીશ, તે સિવાય હું વાત કરનાર નથી. તારેમારવો હોય તો ખુશીથી મારી નાખ. વાત પૂરી કરાવવાની મેનાની પૂરેપૂરી મરજી હતી તેથી પરિણામે શું થશે? તે વિશે લગાવે વિચાર ન કરતાં બંધ ધણાજ ઢીલા કર્યા, તેથી ચતુરસિંહ અત્યંત ખુશી થયો અને અધુરી વાત શરૂ કરી.

જે વખતે ક્રોધી સિંહ ફાગા મારી વિજયસિંહ રાજા ઉપર તુટી પડ્યો, તે વખતે સાથેના બીજા માણસોના પેટમાં મોટો ધ્રાસકો પડ્યો. સિંહની વિક્રાળ હાકથી તેઓ થથરી ગયા. પણ રૂપવંતી રાણી એકદમ તે તરફ દોડી ગઇ. તેણે એવાતો જીવસાથી તરવાર મારીકે તેથી સિંહના બે કંકડાં ફરી નાખ્યા. તેથી કડકડ કરતો સિંહ નિચે પડ્યો.

સિંહની જખરી થપાટથી રાજા બેભાન થઇ જમીનપર પડ્યો હતો. તેના શરીરમાંથી લોહી વહ્યા કરતું હતું. તેને બેભાનની કે હાલવા ચાલવાની કશી શુદ્ધ સાન રહી

નોહોતી. રાણી સમજી કે એ મરણ પામ્યોછે. તેથી તે ધ-
ણી વિલાપ કરીવત લાગી. અરે દૈવ ! તે આવો ગજબ મા-
રાપર ક્યાં ઉતાર્યો ? રાજાને મૂકી મારાથી હવે ગામમાં કેમ
જવાશે ? લોકોને હવે હું શું મોટું બતાવીશ ? અરે પરમે-
શ્વર ! તે મને કેવી મતિ આપી ? જે મેં રાજાને સિંહનો
શિકાર કરવાની હા કહી. અરે પ્રભુ ! એવું બોલતાં મારી
જીભ તેં કેમ ન ચાટકાવી ? મારી જીભે કાળો નાગ કેમ
ન ડસ્યો ? અરે મારા વહાલા રાજા ! તમારું પિહાલુ ક્યાં
ગયું ? હું આભાગણી અબળાને મૂકી તમે એકલા કેમ ચાલી
નીકળ્યા ? અરે પ્રિય પતિ ! તમે મને કંદી દુભેલ નથી પણ
આ વખતે આ રણમાં કાળી રાતે કેમ દગો દીધો ? હાય
હાય ! હવે મારા શા હાલ થશે ? ઓ સ્વામી નાથ ! મેં
તમને આવા કટુ મનના જાણ્યા નહોતા. જ્યારે શિકાર
કરવા સાથે લાવ્યા ત્યારે હવે સ્વર્ગમાં સાથે કેમ લઈજતા
નથી ? તમારી આશ્રિતને આ પ્રમાણે રણ વગડામાં રઝ-
ળતી મૂકવી એ તમને ઘટતું નથી. અરરર ! આ જેવની
ગોળી મારાથી સહન થતી નથી. અરે કૃર સિંહ ! અરે ગો-
ઝારા, આવું ધાતકી કામ કરતાં તને લેશ માત્ર પણ દયા
આવી નહીં ? અરે દીન દયાળ સર્વેશ ઇશ્વર, મુજ ગરીબને
માથે આ શો કેર !!

રાજાને આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી જોઈને તેનાતી મા-
થુસો ધણા દીલગીર થયા, અને રાણીને રડતી જોઈને સ-
હજી હાય પછાડ કરવા લાગ્યા. કોઈ માથું કૂટે, કોઈ છાતી

ફેટે, અને કોઇ પોતાના માથાના વાળ ખેંચી નાખે. એ પ્રમાણે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યા. પછી રાણીએ વિચાર કર્યો કે રડવાથી કાંઇ સિદ્ધી થનાર નથી. રાજના મરણથી તેની પછી કોઇ ગાદીએ બેસે તેમ નથી. માટે કદાપિ મારે મેહેલે રાજ રહેછે એવો ઢોંગ ચલાવી પછી કોઇ ઠેકાણેથી દીકરો વેચાતો લઇ ગાદીએ બેસાડું તો મારું સુખ કાયમ રહે. પણ આ ચારે માણસો સઘળી વાતથી વાકેફગાર છે, તેથી તેઓમાંનો કોઇ પણ આ વાત પ્રગટ કરે તો મારા મનના મનોરથ મનમાં જ રહે. માટે તેઓને મારી નાખવાથી મારું કામ નીરવિઘ્ન પાર પડશે; એમ ધારી એક પછી એક એમ ચારે તેનાતીઓને મારી નાખ્યા, પછી તે રાજને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાનો વિચાર કરતી હતી, એટલામાં ત્યાં એક કણુખી આવી ચડ્યો. રાણીએ ધાર્યું કે ને હું આંહી વધારે વાર રહીશ તો વાત ફુટી જશે, જેથી પેલા કણુખીને પોતાની સોનાની વીંટી આપીને મરણ પામેલા પાંચે માણસોને અગ્નિદાહ કરવાની બલામણુ કરી એકદમ મેહેલ તરફ જવા તેણે કુચ કરી, અને સવાર થતાં પહેલાં ત્યાં પહોંચી ગઇ. મેહેલમાં પોતાની વિશ્વાસુ દાસી વિના બીજી કોઈ આવે નહીં એવી પક્કી ગોઠવણુ કરીને તેણે આખા ગામમાં વાત ચલાવી કે રાજ, રૂપવંતીના મહેલમાં છે. તે હવેથી રાજ્ય પ્રકરણી બાબતમાં બીલકુલ ધ્યાન આપશે નહીં. તેને તેના પ્રધાનનો સંપૂર્ણ ભરોંસો છે.

વિજયસિંહ રાજાને સિંહે ચુંધી નાખ્યો હતો, પણ

તે મુઝેલો નહોતો. પરંતુ રૂપવંતી રાણીએ તેને મુઝેલો જાણ્યો હતો. તેને અગ્નિ સંસ્કાર નહીં કરવાથી તે ત્યાં પડેલો હતો. થોડીવારે તે જરા હાલતો જાણ્યો એટલે પેલા કણુખીએ ત્યાં જઈ તપાસ કર્યો તો તે જીવતો જાણાયો. બાકીના ચાર જાણુને અગ્નિ સંસ્કાર કરીને એ ધાયલ રાજાને પોતાનાં બાઈડી છોકરાંની મદદથી તે પોતાના કુખામાં લઈ ગયો, અને તેના પર દયા લાવી તેની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. છેક સવાર થતાં વિજયસિંહને લાન આપ્યું, પણ બોલવા ચાલવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી. તેને તેજસ્વી અને ભાગ્યશાળી પુરૂષ જાણી પેલો કણુખી તેને આરામ થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. ગામમાં જઈને જૂજ પૈસા આપવાના કરીને એક વૈદને તેડી લાવ્યો. અને તેના કહેવા પ્રમાણે પાટા પીંડો કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં લગભગ બે મહિને તેને ઘણો આરામ થયો. તેવામાં રૂપવંતીના ઢોંગની વાત તેણે પેલા કણુખીને મોઢેથી સાંભળી. એથી તે ઘણો અગ્નયજ્ઞ અને દીક્ષાગીર થયો. હવે શું જાતે છે તેની બરાબર ખાતરી કરવા માટે તે પેલા ગરીબ ગામડીઆના ઘરમાં લગભગ અગિયાર મહિના સુધી ગુપ્ત રહ્યો, અને પોતાનું આભુષણ આપી આ ગરીબ કણુખીને રાખી દીધું.

શેઠરમાં જઈને એક માસ પછી રૂપવંતી રાણીએ અદ્વા જ્ઞાત્રી કે મારે દહાડા છે. સવળી રૈયત તથા દરબારી કામદારો જાણુતા હતા કે વિજયસિંહ રાજા રૂપવંતી રાણીના મેહેલમાં રહ્યો છે. તેથી દહાડા હશે એ વાત તેઓ ખરી માન

નવા લાગ્યા. વળી રૂપવંતી રાણીના રોકથી કોઈ તપાસ કરી શકે તેમ નહોતું, તેથી જરાજર દસ માસે દીકસે અવતર્યાની વગાઈ વગડાવી, દરબારમાં સાકર વેહેંચાવી, અને ઠેકાણે ઠેકાણે ખુશાલીનાં વાજાં વગાડ્યાં. ખરી વાતનો એ હતી કે તેને દીકરો અવતર્યો નહોતો પણ એક ભંગીઆને ત્યાં તરતનો જન્મેલો દીકરો હતો, તે વેચાતો લાવી પોતાના દીકરા દાખલ ઓઠની દીધો. આ વાત રાણી અને તેની આસપાસની એક જે દાસીઓ સિવાય બીજા કોઈના જાણવામાં નહોતી.

દીકરાની ઉંમર એક માસની થઈ તે વખતે વિજયસિંહ રાજા પેલા કળુશીના ગાડામાં જેસી પુષ્પાવતી નગરીમાં આવ્યો, તેને જોઈ ધણી માણસો ખુશી થયા. આખા શહેરમાં વાત ચાલી કે રાજા આજે રૂપવંતીના મેહેલથી નીચે ઉતર્યા છે. આ વાત સાંભળી પ્રધાન એકદમ દોડી ગયો, અને કુંવર અવતર્યાથી રાજાને મુગ્ધારક્યાદી આપવા લાગ્યો. પણ રાજાએ કરી ખુશાલી જણાવી નહીં. પછી તે એકદમ રૂપવંતીને મેહેલે ગયો. બારીકીથી તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે ભંગીઆનો દીકરો વેચાણ લીધેલો છે.

વિજયસિંહને આટલી મુદતે અને અચાનક આવેલો જોઈ રૂપવંતી સ્તબ્ધ બની ગઈ, અને તે ભૂત થઈને આવેલો હશે કે કેમ ? તેનો વિચાર કરવા લાગી, પણ તે કશું બોલી શકી નહીં. વિજયસિંહે ગુસ્સાથી પૂછ્યું—આ કુંવર ક્યાંથી પેદા કર્યો ? રૂપવંતી ઘણી શરમાઈ ગઈ અને તેણે કશે જવાબ આપ્યો નહીં. પછી રાજાએ તેના કાન, નાક

અને ચોટલો કાપી માથે ચૂનો ચોપડી અવજે ગધેડે બેસાડી ગામમાં ફક્ત કરી કાઢી મેલી, અને બંગીઆનો દીકરો જે-તો હતો તેને આપવામાં આવ્યો.

એટલી વાત કરી ચતુરસિંહ જે પલંગમાં સુતેલો હતો અને જેમાં દોરડાના બંધ તેને લગારે અટકાયત કરી શકે તેમ નહોતા. તેમાંથી એકદમ કેશરીની પેઠે કૂદી, ખીંટીપરની કટાર લેઇ, મેનાને નીચે પછાડી તેની છાતી ઉપર ચડી બેઠો, અને બોલ્યો—જો, તને મારતાં આટલી વાર છે. તેં ઘણા પુરૂષોને છેતર્યા હશે પણ હું તારાથી ઠગાઈ જાઉં તેમ નથી. મેના બોલી—તમે મને જીતી તેથી હું પત્ની અને આપ પતિ થઇ ચૂક્યા. હવેથી હું આપના ઉપર બીલકુલ દગો કરનાર નથી. તમે આજથી મારા શિર છત્ર થઇ ચૂક્યા. હું આપની હોશિઆરીપર ખુશી થઈ મારું સર્વોગ આપને સ્વાધિન કરું છું. હું આપની સાથે જીવદાઇ રાખું તો મારે માથે શાસ્ત્રમાં ગણેલી ચાર હત્યા (બ્રહ્મહત્યા, ગૌહત્યા, સ્ત્રી હત્યા અને બાળહત્યા)નું પાપ છે. વગેરે ઘણા સોગન બાધા તેથી ચતુરસિંહે મેનાને જીવતી રહેવા દીધી અને બોલ્યો—

મનહર છંદ.

નેત્ર રૂપી બાણ થકી, ઘણાને ધાયલ કરે,
પ્રેમ રૂપી પાશ થકી, કેક બાંધનારી છે;
જાણ્યા રૂપી વાડીના સુઆગ સ્વાદ અખાડીને,
અભાણુ જણાય તેનું, ચીત ચોરનારી છે;
પ્રેમના પ્રીયાલા આહી, આહી અતી ખાવા પાછી.

પ્રેમ જેલ જેલતાં અપાર સુખાકારી છે;

હાસ્યને કટાક્ષ કરી, ક્ષેત્રમાં ક્ષસાવનારી,

ખરેખત ઝીંઝીતી તું, ખચિત ધુતારી છે. ૧

તું ધુતારી છું એવું હું નિશ્ચય સમજ્યો છું, તો તારી સાથે લગ્ન કરવાથી હું વધારે મોટાઇ માનતો નથી, પણ તારા ધુતારાપણાને કસમ છોડાવવામાં હું મોટાઇ સમજું છું. માટે હવેથી કોઇને ઠગવા નહીં એવી કમ્પલેક્ષ આપ, તોજ હું તને જીવતી જવા દઇશ. તે સિવાય જીવતી રહેવાની આશા તારે બીજાકુલ રાખવી નહીં. તારા સરખી સ્ત્રી સાથે હું લગ્ન કરનાર નથી, પણ હું આવા ગુણવાળી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનાર છું.

કાર્યેષુમૈત્રી, કર્ણેષુદાસી; મોજ્યેચમાતા,

શયનેષુરંભા ॥ ધર્મેસાહ્યા, ક્ષમયા

ધરિત્નીષાઢગૃણ્યમેવા, સ્તિહિધર્મપત્ન્યાઃ

અર્થ—કામ કાળમાં સલાહકાર, સેવા ગળાવવામાં દાસી ભ્રાજન વખતે માતા પ્રમાણે પ્રીતિ ભાવ રાખનારી, શયન વખતે રંભા જેવી, ધર્મની આગતમાં સાહ્યકાર, અને પૃથ્વીના જેટલી ક્ષમ્ય એવા છ ગુણવાળી ધર્મ પત્ની કહેવાય. પણ તારા જેવી કુલટા સ્ત્રીમાં એમાંનો એક પણ ગુણ ક્યાંથી હોય? કેમકે તું પાપણી અને ધૂતારી છે, તે પ્રથમ મને પ્રાણ પતિ કહી છેવટ પ્રાણ રહિત દેહ કરવા તત્પર થઇ એવી જૂઠી અને સ્વાર્થી સ્ત્રીને સ્વપ્નામાં પણ હું જોવા ઇચ્છતો નથી.

મેનાને ચતુરસિંહ સાથે લગ્ન કરવાની જરૂર નહોતી, પણ પોતાનો જીવ ઉગારવાની જરૂર હતી. તેથી તેણે હવે પછી કોઈને ઠગવા નહીં એવી ખાતરી કરી આંખી, ત્યારે તેને જીવતી રહેવા દીધી. પછી મેના ખુદ્દલી તરવાર લેઈને પોતાનો પિતા જે બીજા ઓરડામાં સૂતો હતો ત્યાં જઈને તેની છાતીપર ચડી બેઠો, અને કહ્યું કે—અરે પિતાજી! આવા યુવાવસ્થાના કેટલાએક પુરૂષોના પ્રાણ ધાત તમે મારે હાથે કરાવેલા છે, અને તેની તમામ પુંજ તમે રાખેલી છે. હવે આ વિચિત્રણ પુરૂષને પરમેશ્વરે મારી પાત્રે મોકલ્યો છે. તેનું વચન હું કબૂલ કરી તમારો જીવ લેવા આવી છું. કેમકે તમે હયાત હોતો એવાં કૂડાં કામ કરવાની તમે કોઈ દિવસ પણ સલાહ આપો. માટે તમારા આયુષ્યનો છેડો મારે હાથે લાવવો એ હું વધારે દુરસ્ત સમજું છું. આવાં વચન સાંભળી મેનાનો પિતા પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે મારું ધાર્યું થવાનું નથી. કદાપિ મારું ધાર્યું કરવા જઈશ તો ઉલટો જીવ ખોઈ બેસીશ. હવે હું જીવ્યો તેટલો જીવવાનો નથી, પણ આશા અમર છે. મારી હયાતી સુધી ખૂબ ઉડાવીશ તો પણ નાણું ખૂટનાર નથી, તો હવે નાહક હાથ વરાળ શા વાસ્તે કરવી જોઈએ એમધારી બોલ્યો—દીકરો, તારા અંતઃકરણમાં આવો ભલો વિચાર આવવાથી હું ખુશી થયો. તને ખરાબ રસ્તે ચડાવવામાં હવે હું બીલકુલ રાજી નથી. હવે આપણે કોઈને ઠગવાનો ધંધો કરવો નહીં, એવું હું ખાતરીથી વચન આપું છું. મેનાને

તેનું બોલવું ખરું લાગવાથી પાછી ચતુરસિંહ પાસે આવી, તેને સઘળી વાતથી વાકેફગાર કર્યો, અને બોતાંની પશુ ખાતરી કરી આવી કે જીવતાં સુધી કોઇને ઠગવાનો ધંધો હવે હું કરીશ નહીં, તેથી ચતુરસિંહે તેને જીવતી રહેવા દીધી,

સવારના પહોરમાં મેંનાની રજા લઇ ચતુરસિંહ, મન મોહનના સાસરા તરફ જવા નીકળ્યો, અને સવા પેહોર દહાડો ચડતાં ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. ધનાશાએ મોકલ્યું હતું તે તમામ ઘરેણું ત્યાં આપ્યું. વેવાઈએ ચતુરસિંહની સારી રીતે ખરદાશ આકરી કરી. ત્યાં રાત વાસો રહીને બીજો દિવસે પાછો રંગમતી શહેરમાં આવ્યો, અને પોતાપર વીતેલી સઘળી વાત અથથી તે ઈતિ સુધી ધનાશાને કહી સંભળાવી, પછી ધનાશાએ પોતાના દીકરા મનમોહનની પાસે ચતુરસિંહનાં વખાણુ કર્યા. જો, ચતુરસિંહ કેવો હોશિઆર? ચાર ઠગને પોતે ઠગ્યા અને ધુતારાની દીકરીનો ધુતવાનો ધંધો ત્યાગ કરાવ્યો. સાબાશ! સાબાશ !! ચતુરસિંહ, શાબાસ છે તમારી હિમત અને તમારી યુક્તિને.

કરણ ૧૦ મું.

ચતુરસિંહનાં વખાણુ સાંભળી મનમોહન અંખવાણો પડી ગયો; અને બોલ્યો—“હું ક્યાં ચતુરસિંહની ઉતરતો છું? મને કોઇ છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે તો હું કોઇનો લીધો જાઉં તેવો નથી, એવું તમારે ખાત્રીથી જાણવું.” ધ-

નોશા બોલ્યા—“તું હમણું જ બોલે તે મિથ્યા છે, કેમકે તે હજી એવું હોશિઆરીનું કાર્ય કરું પણ કર્યું નથી. કદાપિ તારે હોશિઆરી બતાવવી હોય તો આવતા મે માસની પેહેલી તારીખે બંને જણ વેપારને અર્થે જશે. કારણ કે નિશાળમાં મે ગાસની રજ પડશે, વેપારમાં કાની હોશિઆરી છે તે જણાઇ આવશે. માટે બંને જણ સાથે જવું.”

બંને જણ ધનાશાનું વચન કબૂલ રાખી મે માસની પેહેલી તારીખે દસ લાખ રૂપિયાનાં વહાણ બરીને સમુદ્ર રસ્તે મુસાફરી કરવા નીકળ્યા, પણ પાછા જલદી ઘેરે આવવાના વિચારથી તેટલા રૂપિયાની સુખડ ખરીદી, વહાણ બરી મનમોહને આગળ ચાલવા માંડ્યું. તે સુખડનો હિસાબ ચૂકવવા ચતુરસિંહ રહ્યા. સુખડ ભરેલા વહાણ સાથે મનમોહન એક બંદરે આવી પહોંચ્યો, તે શેહેરમાં મનમોહનને થોડા દહાડા મુકામ રાખવાનો હતો. કેમકે હિસાબ ચૂકવવા રહેલો ચતુરસિંહ આવ્યા વિના શી રીતે જઈ શકાય? તેથી ત્યાં લગર કર્યું, અને પોતાની હોશિઆરી ધનાશા આગળ કહી બતાવવા સાર મનમોહન વિચાર કરવા લાગ્યો, કે હું શું બિયોગ કરું, કે જેથી ચતુરસિંહ કરતાં મારો હોશિઆરી વધારે ગણાય? એટલામાં તેને સમજાયું કે આ દસ લાખ રૂપિયાની સુખડ લીધેલી છે તે વેચી કાઢી નહીં સહે તે મારા વખાણ થાય ખરાં. માટે ચતુરસિંહ આવ્યા પહેલાં સુખડ વેચી નાખું; એમ ધારી કિમતી સુખડ જેમાં ધણી સુગંધ હતી એવા પાંચ કકડા પોતાના ચાકર

પાસે ઉપડાવી શેહેરમાં આવ્યો. પ્રથમ તેને એક ગણીકાએ દીઠો. તેથી તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે આ ધાણિ-એ કાંઈ વેપારને અર્થે આવેલો જણાય છે. પણ તેણે કાંઈ વખત મુસાફરી કરી હોય એવું તેની આકૃતિ ઉપરથી જણાતું નથી. એવા પુરૂષને બોલાવવાથી કાંઈક ફાયદો મળશે ખરો. એમ ધારી પોતાની દાસીને મનમોહન તરફ મોકલી. દાસી મનમોહનનો હાથ પકડી ગણીકા પાસે તેડી લાવી. તેને બેસવાં સારૂ ખુરશી અને મુખવાસ સારૂ પાન સોપારી આપ્યાં. પછી ગણીકા તેને પૂછવા લાગી—શેઠ આપ કયે ગામ રહો છો? અમ્મપતું નામ શું? અને આંહી શેહેરમાં શા કામ પ્રસંગે પધાર્યા છો? મનમોહન બોલ્યો—હું રંગમતી શેહેરમાં રહું છું. મારું નામ મનમોહન છે. અને હું દસલાખ રૂપીયાની સુખડનાં વહાણ ભરી આંહી વેપાર ને અર્થે આવ્યો છું. તે સુખડ મારે આંહી વેચી નાખવાનો ઇરાદો છે. ગણીકા કહે—જોઈએ, સુખડ ક્યાં છે વાર? લાવો મારી પાસે. પેલા ચાકર પાસેથી સુખડનો એક કકડો પોતાના હાથમાં લઈ તપાસતાં મનમોહનની નજર આડી અવળી લગાડી તેના જાણવામાં ન આવે એવી રીતે સુખડની છાલ પોતાના ચાપુવતી ઉખેડી લીધી. પછી સુખડનો કકડો ચાકરને પાછો આપી બોલી—સુખડનો સારો છે. અરે શેઠ, મેં તમને એલચી આપી નથી કેમ વાર? લ્યો લઈ આવું એમ કહી પોતાના ઓરડામાં આવી, પેલી ઉખેડી લીધેલી સુખડની છાલ ચુલાના સળગતા દેવતામાં નાખી, અને પે-

ટીમાંથી થોડી એકચી પોતાના હાથમાં લઈ પાછી મનમોહન પૈસે આંવીવાતો કરવા લાગી.

પેલી સુખડની છાલ ચુલામાં નાખી હતી તે સળગતાં તેની સુગંધ ચોતરફ પસરવા લાગી, ત્યારે મનમોહન બોલ્યો—અરે! આંહી સુખડ ક્યાં સળગે છે વાર? ગણિકા કહે શેઠજી, આપ પૂછાછો ત્યારે મારે કહ્યા વિના કેમ ચાલે? આ શેઠરમાં સુખડની કિંમત લાકડાં બરાબર છે. તેથી આંહીનાં માણસો રસોઈ કરવા વગેરેમાં (જ્યાં લાકડાં બાળવા નો ઉપયોગ કરવો પડે તે ઠેકાણે) સુખડનો ઉપયોગ કરે છે. વળી લાકડાં પ્રમાણે સુખડનો એક બારો આંહી ચાર પૈસે વેચાણ મળે છે. તેથી સઘળા માણસો લાકડાંને બદલે સુખડ બાળે છે. જે સુખડની આપને સુગંધ આવે છે તે મારા પોતાના ચુલાનીજ છે. ચાલો હું બતાવું, એમ કહી મનમોહનનો હાથ પકડી ચુલા પાસે લઈ ગઈ. તપાસ કરતાં મનમોહનને ખાતરી થઈ કે સુખડની સુગંધ આ ચુલામાંથીજ આવે છે, તેથી તે બોલ્યો— “અરેરે! ત્યારે તો મારા દસલાખ રૂપિયા ધૂળધાણી થઈ ગયા. આ શેઠરમાં આટલી સસ્તી સુખડ વેચાય ત્યાં મારા દસ લાખ (ફાયદો મળવો તો રહ્યા પણ મૂળગા) રૂપિયા ઉપજવાની આશ્ચર્યજનક વીજી તે ફેકટ છે. હું ધારતો હતો કે મને સુખડના વેપારમાં ફાયદો મળશે તેથી મારા પિતાજી મને શાખ્વાશી આપશે; પણ આતો ઉલટું થયું.” એમ કહી રડવા લાગ્યો, ગણિકા કહે—“શેઠજી, નાખુશ ના થાઓ. તમને રૂડતાં જોઈ

મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે. અરે મને કેવી મૂરખાઈ સૂઝી જે બમે મારે ઘેર સેહેજ આવ્યા, તેને મેં સુખડનો ખરો ભાવ કહી શોક કરવાનું કારણ મેળવી આપ્યું.” મનમોહન બોલ્યો—“તમે સાલસ માણસ હોવાથી મને ખરી હકીકત જણાવી પણ હવે હું શું કરું ? તે મને બીલકુલ સ્પષ્ટ નથી. હું કોઈ દિવસ મારું ગામ છોડી બહાર નીકળ્યો નહોતો. આ વખત પ્રથમજ નીકળ્યો છું. તો વિનંતિ કરીને કહું છું કે તમે દયાળુ અને સજ્જન માણસ હોવાથી મને સારો મત બતાવશો.” એમ કહી ફરીથી રડવા લાગ્યો. ગણિકા બોલી—“ રોહજી, તમે નાખુશ ના થાઓ. તમને રડતા જોઈ મને અત્યંત દયા ઉપજે છે. તેથી કહું છું કે તમારા તમામ સુખડનાં વહાણુ મારે સ્વાધિન કરો. તેના બદલામાં આપ જે કહો તેના દાખડી હું તમને ભરી આપું. સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી, માણિક વગેરે જે કહો તેની આ દાખડી હું તમને બિન તકરારે ભરી આપું,” એમ કહી દાખડી મનમોહનના હાથમાં આપી.

આ ઠરાવ મનમોહનને પસંદ પડવાથી તેણે તે પ્રમાણે કમુલ કર્યું. અને લખી આપ્યું કે તમામ સુખડ તમને વેચાણુ આપી તેના બદલામાં મારે જે જોઈએ તે દાખડી ભરી માગી લઉં. એ પ્રમાણે લખેલો ઠરાવ ગણિકાના હાથમાં આપ્યો; તેમજ ગણિકા પાસેથી પણ એ મતલબ નો દસ્તાવેજ લખાવી લીધો. પછી ગણિકાએ પોતાના માણસો વહાણુપર બેસાડી દીધાં. મનમોહન ગણિકાની રજા

લઈ બજારમાં ગયો, અને શહેરના વેપારીઓને પૂછતાં જણાયું કે આંહી સુખડ ઘણી મોંઘી વેચાય છે. તેથી, મનમોહન પૂરી વિમાસણમાં પડ્યો. અને વિચાર કરવા લાગ્યો— અરેરે ! રાંડ ગણિકાએ મને છેતર્યો. દસ લાખ રૂપિયાના બદલામાં આ નાની દાખડી ભરી હું શું માગીશ ? ચતુરસિંહ આવશે ત્યારે તેને હું શો જવાબ આપીશ ? તેને હું શી રીતે મોઢું બતાવી શકીશ ? અરે પ્રભુ ! હું મારી હોશિઆરી બતાવવા ગયો ત્યાં ઉલ્ટો વિમાસણમાં આવી પડ્યો. એ પ્રમાણે મહા શોક કરતો મનમોહન દરિયા કિનારે પોતાનાં સુખડનાં વહાણ હાલ ગણિકાના તાબામાં હતાં ત્યાં આવી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. તેને બીરજ આપનાર ચતુરસિંહ આ વખત હાજર નહીં હોવાથી રોષ રોષને આંખો સુજી ગઈ, અને સુખપર શોકનું વાદળ છવાઈ ગયું હતું.

થોડીવાર થતાં હિસાબ ચૂકવવા રહેલો ચતુરસિંહ મનમોહનને આવી મળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે અરે ભાઈ ! તું શા માટે રડે છે ? મનમોહને સઘળી વાત કહી સંભળાવી. અને પોતાની મુરખાઈ વિષે પરિતાપ કરવા લાગ્યો. ચતુરસિંહ કહે તું કશી ફિકર કરીશ નહીં. હું એ લુચ્ચી ગણિકા પાસેથી વ્યાજસુદ્ધાં સુખડનાં વહાણ લઈશ. મનમોહન બોલ્યો— અરે ભાઈ, મેં સઘળું ભુલ્યું વાળ્યું છે. આ દાખડી ભરી જે માગીએ તે મળે તેમ છે. તેમાં તું વ્યાજ સુદ્ધાં શું લઈ શકનાર હતો ? મારી મૂરખાઈથી તારે પણ પંચાત આવી પડી છે. મેં ખુદ્દિહિણાએ અવળું કામ કર્યું, તેના ફળમાં તારે

પણ બ્રાગીઆ થવું પડે એ કાંઈ નાની વાત કહેવાય તહીં.
મારી બુદ્ધિને ધિક્કાર છે, કે હું તારા કરતાં વધારે હોશિ-
આરી બતાવવા ગયો ત્યાં સઘળું ગુમાવી બેઠો. કહેવત છે
કે કાગડો હંસની ચાલ ચાત્રવા જાય તો કાગડાની ચાલ પણ
ભૂલી જાય, તેમ મારે મનું. મારી હલકાઈ તરત જણાઈઆવી.

મનહર છંદ.

પથ્થર ધરેલ કદી, રત્ન સાથ પ્રીત કરી,
રત્નની સમાન પાણુ, કોણ રીત આણુશે;
કોકીલાની સાથ વસી, પ્રીત થકી વાતો કરે,
ખાખર ખીલોડી, આંખરસ કેમ જાણુશે ?
હંસકેરી સાથ કદી, કાગડીનાં બચ્ચાં રહે,
પત્ર વારી પ્રીત અંત, કેવી રીતે આણુશે ?
મૂરખો અથાગ મળી, પંડિતનું ડોળ ધાલે,
પંડિતની રીત શકું, શા થકી પ્રગાણુશે ?
પંડિતનું ડોળ ધાલુ, પંડિતનો પાર નથી,
ખરાજ પંડિત જનો જવલ્લે જણાય છે;
પંડિતનો ગુણ અંગ લગાર જણાય નહિં,
મોટું ડોળ ધાલી તે પંડિત થવા આહાય છે;
વાતો કરે મોટી મોટી, શ્લોકનો ન સાર જાણે,
અપંડિતો સાથ રાત દિન તે પળાય છે;
પોતે જ્ઞાની શાનો હોય, જ્ઞાની તણો સંગ નહિં,
સુવિદ્યા સહાય વિના, ખાસડાં ખવાય છે. ૨

એ પ્રમાણે મનમોહન અત્યંત પરિતાપ કરવા લા-

ગ્યો, તેને ચતુરસિંહ બણોએ સમજાવે, પણ તેના શોકની સિમા નહીં જાણી. જેમ જેમ તેને ધીરજ આપે તેમ તેમ તે પોતાની મૂરખાઈ વિષે વિચાર કરી અશ્રુપ્રાત કરવા લાગ્યો. ચતુરસિંહ કહે તું શોકાતુર ન થા. પરમેશ્વર સર્વ વાતે સારાં વાનાં કરશે. એ સિવાય બીજાં કેટલાંક વચન કહી મનમોહનને ધીરજ આપી. થોડીવાર પછી બંને જાણુ ગણિકાને ઘેર ગયા. ગણિકાએ તેમને માન આપી ખુરશી પર બેસાડયા. છેલ્લે કહ્યું કે તમારે જે જોઈએ તે લખડી લરી માગી લ્યો. હવેથી સુખડ મારી અને દાખડી લરીને જે માગો તે તમારું છે. ચતુરસિંહ કહે, એ પાંત એક કોરે મૂકી અમારી સુખડ અમને સ્વામિન કરો. તો બધારે સાફ છે. ગણિકા કહે- સુખડ મગવાની આશા તમારે સ્વપ્નામાં પણ રાખવી નહીં. તમારે જે જોઈએ તે દાખડી લરીને લેવાનો અખત્યાર છે. તેથી સુખડ જોઈતી હોયતો દાખડી લરીને સુખડ લઈ લ્યો. સઘળી સુખડ લેવાનો તમારો અલાખો નથી. કેમકે મનમોહન શેઠના અને મારા કરેલા કરાર પ્રમાણે આલવું જોઈએ. ચતુરસિંહ બોલ્યો—હું જે માગું તે તમારે દાખડી લરીને આપવું હોય તો આંહીના નરાજ સાહેબની કચેરીમાં લઈશ.

જોવું સાંભળી ગણિકા તૈયાર થઈ, અને ત્રણે જાણુ દરબારમાં આવ્યા, અને રાજાને સલામ કરી ત્રણે જાણુ બેઠા, એ પરદેશી મુસાફર સાથે ગણિકાને આવેલી જોઈ રાજાએ આજવાનું કારણ પૂછ્યું. તેથી ગણિકાએ મન-

મોહનનો લખેલો કાગળ રાજ સાહેબને આપ્યો. તે વાંચી
 જોયા પછી રાજ બોલ્યો. ખરું જોતાં ગુણિકાએ વાણિયાને
 છેતર્યો જણાય છે. પણ વાણિયાએ પોતાની ખુશીથી લ-
 ખી આપ્યા મુજબ અમલમાં લાવવું જોઈએ. એમ ધારીને
 તે બોલ્યો—શેઠજી, તમારે જે જોઈએ તે દાખડી ભરી મા-
 ગી લ્યો. મનમોહન કહે, એ ખાખત હું કાંઈ પણ માગવા
 સમર્થ નથી. મારા ભાઈ ચતુરસિંહના ધ્યાનમાં આવશે તે
 માગી લેશે. તે જે માગે તે મારે કબૂલ છે. ચતુરસિંહ બો-
 લ્યો—અમારો દસ લાખ રૂપિયાનો માલ આ ગણિકાએ
 છેતરીને લઈ લીધો તેના બદલામાં કાંઈ નાણું માગવા હું
 ખુશી નથી. અમારા સર્વ રૂપિયા પાણીના પુરની પેઠે ચા-
 લ્યા ગયા જાણી મહારાજશ્રીની રૂબરૂ આ કરેલા કરાર વા
 ણી દાખડી ભરી જીવતા ચાંચડ માગું છું. આ વચન સાં-
 ભળી કચેરીમાં ખેડેલા સઘળા માણસો હસવા લાગ્યા. પણ
 ગણિકા પોતાના મનમાં સમજી બોલી—સાહેબ દાખડી ભ-
 રી જીવના ચાંચડ હું શી રીતે આપી શકું. જીવના ચાંચડ-
 ની દાખડી મારાથી ભરી શકાય તેમ નથી. કેમકે ઘણી
 મુશ્કેલીથી એક ચાંચડ પકડી દાખડીમાં નાખું વળી બીજો
 ચાંચડ પકડી પેલી દાખડી ઉઘાડી માંહે નાખતાં પ્રથમનાં-
 ખેલો ચાંચડ ઉડી જાય. એ પ્રમાણે વારંવાર થવાથી એ
 ચાંચડ પણ સાથે રહે નહીં. તો દાખડી ભરીને લાવુંજ ક્યાં
 થી ? માટે ચાંચડની દાખડી ભરી દેવા હું સમર્થ નથી.
 બીજું જે કહો તે આપું. ચતુરસિંહ કહે, મારે જીવ

તા ચાંચડ સિવાય બીજું કશું જોઇતું નથી. આ રગઝગથી કચેરીની સઘળી માણસો અને રાજા વિચારમાં પડ્યાં. શું કરવું અને કોનું બોલવું માન્ય રાખવું તે લેખને બીલકુલ સ્પષ્ટ નહીં. છેવટ રાજાએ દશ લાખ રૂપિયા સુખડના અને એક લાખ રૂપિયા હાંસલના મળી અગિયાર લાખ રૂપિયા ગણિકા પાસેથી ચતુરસિંહને અપાવવા ઠરાવ્યા. પણ ચતુરસિંહ જીવતા ચાંચડ સિવાય બીજું કશું લેવાનું કબૂલ કરતો નહોતો. મહા મુશ્કેલીથી બાર લાખ રૂપિયા લેવાની તેણે હા પાડી. એટલે તેટલા રૂપિયા તેને રોકડા ગણી આપ્યા. અને ગણિકાએ હવે પછી કોઇને છેતરવાનો પ્રયત્ન રચવો નહીં એવો નિશ્ચય કર્યો. કચેરીના સઘળા માણસો ચતુરસિંહના વખાણ કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે! ધન્ય છે! ચતુરસિંહની ખુદ્દિને.

ચતુરસિંહ અને મનમોહન બાર લાખ રૂપિયા લઈ ઘર તરફ ચાલ્યા. તેઓ થોડા દિવસમાં ઘેર આવી પહોંચ્યા. પોતાને વિતેલી સઘળી વાતો મનમોહને પોતાના પિતાને કહી અને બોલ્યો કે—“પિતાજી ચતુરસિંહની ખુદ્દિ આગળ મારી ખુદ્દિ લેશ માત્ર પણ નથી. હું સઘળા વાહાણ હારી બેઠો હતો, પણ ચતુરસિંહે સવાયા નાણાં ગણિકા પાસેથી લીધાં ત્યારે છુટકો કર્યો. કદાપિ ચતુરસિંહ ન હોત તે સઘળું નાણું હું ગુમાવી બેસત. હવે મારી ખાતરી થઈ કે ચતુરસિંહની ખુદ્દિ આગળ મારી ખુદ્દિ કાંઈ મજાતીમાં નથી.” એવું સાંભળી મનોશા બોલ્યા—મને તો

પ્રથમથી ખાતરી છેજ કે તે હોશિઆર છે. અને હજુ વિદ્યા-
બ્યાસ શરૂ રાખ્યો તે વધારે હોશિઆર થશે. ચતુરસિંહ બો-
લ્યો—શેઠજી, મારા સરખા ગરીબને આપ સહાયક મળ્યા ન
હોત તે વિદ્યાબ્યાસ કરવાનું મારાથી બની શકત નહીં. કેમકે
હું નિર્ધન છું. ધન્ય છે, આપની ધનાઢય પદવીને કે મારા સ-
રખા નિર્ધનને આશ્રય આપો છો. દરેક ધનાઢયનો ધર્મ છે
કે વિદ્વાનને આશ્રય આપવો. ગરીબ માણસનાં છોકરાં વિ-
દ્યાબ્યાસ કરવા ખુશી હોય તેને ઘટતી મદદ કરવી. કોઈ સ્વદેશી
નવો હુન્નર કરવા ચાહે તેને યથા શક્તિ નાણાની મદદ આપવી.
આ જગતના સર્વ કામમાં સુખ્ય સહાયક લક્ષ્મિ છે. લક્ષ્મિની
સહાયતા વિના ચાલે તેવાં થોડાંજ કાર્યો છે. લક્ષ્મિ ચલિત છે, એવું
જાણતાં છતાં કેટલાક લોભી ધનાઢય તેનો સુમાર્ગે ઉપયોગ
કરી શકતા નથી. તેને ભોંયરામાં દાટે છે, તે પણ પોતાની
અવધિ ત્રિતતાં ચાલી જાય છે તેથી આખરે લોભી માણસો
—“હાય ખાધું નહીં, પીધું નહીં, કે સુકીર્તિ મેળવી નહીં”
એ પ્રમાણે પોકાર મારતા હમેશ રડયા કરે છે. માટે પૈ-
સાદાર માણસે લક્ષ્મિને પરાણ તરીકે ગણી તેનો સુમાર્ગે
ઉપયોગ કરવો. જેથી મુઆ પછી પણ સુકીર્તિ અવિચળ રહેશે.
ક્ષત્રુભંગુર દેહનો અને ચલિત લક્ષ્મિનો ભરોસો કરવો નહીં.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કિંક્ષણેનકુતોવિદ્યા, કિંક્ષણેનકુતોધનં;

કળતઃક્ષણતઃશ્ચૈવ, વિદ્યામર્થચસાધયેત.

અર્થ—એક ક્ષણુ વિદ્યાભ્યાસ વગરનો ગયો તો તેથી શું થયું? એમ વિચારે તેને વિદ્યા ક્યાંથી આવડે? અને જો એક ક્ષણુ ગયો તો તેથી શું થયું? એમ વિચારે તેને ધન ક્યાંથી મળે? માટે ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યા મેળવવી અને કણે કણે ધન મેળવવું.

મે ગાસની રજા પૂરી થતાં બન્ને મિત્રો નિશાળે જવા લાગ્યા, તેથી દિન પ્રતિ દિન વિદ્યામાં વધારો થવા લાગ્યો. બન્ને મિત્રો વચ્ચે પ્રીતિની ગાંઠ મજબૂત થતી ગઈ. તેઓ એક ઘડી પણ એક બીજાથી વિખૂટા રહી શકે નહીં. ચતુરસિંહ વધારે હાશિયાર હતો તેથી તેણે મેહેતાજીની વધારે પ્રીતિ મેળવી હતી. એક દિવસ ડેપ્યુટી એન્જ્યુક્શનલ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબની સ્વારી તે શહેરમાં આવી તેથી મેહેતાજી કામ પ્રસંગે તેમને ઉતારે ગયા. ત્યારે તમામ છોકરાઓનું ઉપરીપણું ચતુરસિંહને અને છોડીઓનું ઉપરીપણું રૂપવંતીને સોંપ્યું. રૂપવંતી એ આ શહેરના રાજાની કુંવરી હતી. તેણે વિદ્યાભ્યાસમાં ઘણું લક્ષ આપેલું હતું. તે નિશાળની હોશિયાર છોડીઓમાં પેહેલે નંબરે હતી, તેથી મેહેતાજીની ગેરહાજરીમાં ઘણી કન્યાઓ તેની પાસેથી પોતાના પાઠ શીખતી હતી.

જપોર થયા, એક વાગ્યો એટલે ચતુરસિંહે પોતાના તાબાના છોકરાઓને પાણી પીવા વગેરેની એક કાકની રજા આપી, એટલે તે પ્રમાણે રૂપવંતીએ પણ પોતાનાં તાબાની છોકરીઓને છૂટી આપી દીધી.

થોડીવાર થઇ એટલામાં એક સ્ત્રીએ આવીને ચતુરસિંહના હાથમાં, મુંગે મંદોડે રહીને સ્લેટ મૂકી. તેમાં કાંઈ લખેલું હોવાથી ચતુરસિંહે ઉગંગબેર વાંચવા માંડ્યું. એમાં નીચે મુજબ શ્લોક લખ્યો હતો,

નિસંબ્રહ્મયથાસ્મરંતિમુનયો, હંસાયથામાનસં;
સારંગાઘનગર્જિતંવનગજા, ધ્યાયંતિરેવાજલં;
યુષ્મદ્દર્શનલાલસાપ્રતિદિનં, યુષ્માન્સ્મરામૌવયં;
ધન્યઃકોપિસવાસરોત્રભવિસા, યત્રાવયોઃસંગમઃ

અર્થ-પરબ્રહ્મનું જેમ મોટા મુનીઓ સ્મરણ કરે છે, હંસ પક્ષીઓ માન સરોવરની ઈચ્છા કરે છે, સારંગ પક્ષીઓ મેઘની ગર્જના પ્રત્યે સ્પૃહા કરે છે, વનના હાથીઓ રેવાજના જળની ઈચ્છા રાખે છે, તેમજ આપના મેળાપની હું ઇચ્છા રાખું છું; અને દિન પ્રતિ દિન આપનું સ્મરણ કરું છું.

ચતુરસિંહ પોતાનાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો-આહા! આ શ્લોક લખનાર કોણ હશે? જે મને ખરા અંતઃકરણથી આહુ છે. અરે! મારા મેળાપને માટે તે ટમરૂં રહેલ છે! અરે આ તે કોણ મારું પ્રીતિપાત્ર, આ તે કોણ મારા સ્નેહનો નિવાસી, અને આ તે કોણ મારું મન હરનાર.

એમ વિચાર કરી પછી તે સ્લેટ લાવનાર સ્ત્રીને પૂછવા લા-
ગ્યો—અરે! ધાઈ આ સ્લોક લખી આપનાર કોણ છે તે
ચને ત્વરાથી કહો. તે બાઈ બોલી—ઠાકોર, આ સ્લોક લખી
આપની પાસે મોકલનાર એક ખાનદાન માણસનું ફરજંદ
છે. તે આપની હોશિઆરી પર ખુશ થઈને આપના ચરણની
સેવા બજાવવાને ઉત્સાહી છે, તે પુરૂષ નથી પણ સ્ત્રી છે.
માટે આપનાં દર્શનથી તેની ચક્ષુને ઠંડી કરો. આટલું સાંભળી
ચતુરસિંહ ઠાકોર પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે
મારા મેળાપની ઈચ્છા રાખનાર આ સ્ત્રી તે કોણ હશે ?
હું આંહી ગરીબને વેષે ફરું છું, આંહી ગાઈ કોઈ સગું સં-
બંધી નથી, તેથી આ વાત મને આશ્ચર્યકારક લાગે છે; પણ
પૂછું તો ખરો કે એ સ્ત્રી કોણ છે? એમ ધારી બોલ્યો—
એ સ્ત્રીનું નામ શું અને તે કોની પુત્રી છે? વગેરે સમ્બળી
હકિકત કહો. બાઈ બોલી—આપ તેની સાથે તેના કરેલ ક-
રાર પ્રમાણે કબૂલ થતા હો તો હું તેનું નામ હામ વગેરે
સમ્બળી હકિકત કહું. ઉપરના સ્લોકે ચતુરસિંહનું ચિત્ત ચોરી
લીધેલું હતું તેથી તેણે સર્વ કબૂલ કર્યું, અને કહ્યું કે, માફ
આંહી કોઈ કુટુંબી નથી. મારે વિદ્વાનની સાથે જાળબંધ જો-
ડવાની જરૂર છે, માટે તેનાં વચનને માન આપીશ. હવે
સમ્બળી વાત કરો. દાસી બોલી—તે આંહીના રાજા રત્નસિં-
હની કુંવરી છે. તેનું નામ રૂપવંતી અથવા રૂપસુંદરી છે. તેણે
આપની ખ્યાતી સાંભળી છે તેમજ કેટલીએક વખત આ-
પના મુખની વાણી પણ સાંભળી છે જેથી આપની સામે

સંબંધ કરવાની તેની ધણી ગરજ છે.

આટલી વાત સાંભળી ચતુરસિંહે બિચાર્યું કે આવી વિદ્વાન રાજકમ્યા મને અચાનક મળવાની આશા નહોતી. શી પરમેશ્વરની ગતિ છે? આહા! જગનિયંતા પરમેશ્વર, તારી કળા અદ્ભૂત છે. રૂપસુંદરી સરખું રત્ન મને આહે એ કાંઈ થોડી વાત ન કહેવાય. એમ વિચારી સ્લેટમાં પ્રત્યુત્તર લખી મોકલ્યો,

આણી તરફ રૂપસુંદરી પોતાના લખેલા શ્લોકના જવાબની રીંહ જોતી બેઠેલી હતી, તે પોતાની દાસીને હર્ષિત વદને પ્રવેશ કરતી જોઈ પોતાના લાભમાં જવાબ હશે એવી કલ્પના કરવા લાગી. અત્યંત આનંદવડે દાસી પાસેથી સ્લેટ લઈ માંહે લખેલો શ્લોક વાંચવા લાગી.—

રેરેચાતકસાવધાનમનસામિત્રક્ષણં શ્રુયતા

મંભોદાવહવોવસંતિગગનેસર્વેપિનૈતાદૃશાઃ

કેચિદ્વૃષ્ટિભિરાદ્રયંતિધરણીં ગર્જંતિકેચિદ્વૃથા

યંયંપશ્યસિતસ્યતસ્યપુરતોમાબૂહિદીનંબચ.

અર્થ—હે ચાતક, તું સાવધાન થઈને મારું કહ્યું સાંભળ. ગગનને વિષે બહુ વાદળાં છે, તે સઘળાંને તું એક સ્પર્શમાં માનીશ નહીં. કેમકે કોઈ પાણીથી વરસીને પૃથ્વી પલાળશે, અને કોઈ તો ખાલી ગર્જના કરી આભમાં જશે, માટે તું જેને નજરે જુએ તે સર્વ પાસે યાચના જીશ નહીં.

શ્લોક વાંચી રહ્યા પછી રૂપસુંદરીએ પોતાની દાસીને પૂછ્યું કે આ શ્લોક ચતુરસિંહ ઠાકોરે લખ્યો કે શી રીતે?

દાસીએ કહ્યું—હા. રૂપસુંદરી બોલી—વાહવા! જેવી મેં તેમની ખ્યાતી* સાંભળી હતી તેવાજ તે બુદ્ધિશાળી જણાય છે. આ-હા! આ શ્લોકમાં તેમણે મને કેવી શીખામણ દીધી છે ! અને તે પણ અન્યોક્તિથી. આ શ્લોકે મારા હૃદયમાં બરાબર નિવાસ કર્યો છે. અન્યોક્તિથી—પરેશ બોલવું અને મનનો મર્મ સમજાવવો એ કાંઈ ઓછી હોશિઆરી ગણાય નહીં. અન્યોન્ય વિદ્વતા જાણવાને માટે આ એક ખરું સાધન છે. આહાહા શી તેમની હોશિઆરી ! હું તો તેમની સાથે અત્યારથીજ પરણી ચુકી છું. અરે ! કદાપિ તે મારી માગણી માન્ય નહીં કરે તો પછી મારી શી ગતિ થશે ? રખડી રવડીને કુંવારા મરવું પડશે. પણ કાંઈ ફિકર નહીં. ગમે તેટલા કષ્ટ ભોગવવાં પડે તો પણ શું ? પોતાનું વચન વ્યર્થ જવા દેવું ? અથવા અયોગ્ય પુરૂષની સાથે સંબંધ જોડવો ? કદી નહીં. લગ્ન કરું તો ચતુરસિંહની સાથે જ. અન્ય સાથે કદી સંબંધ કરું નહીં. કારણ કે—

સન્તપ્તાયસિસંસ્થિતસ્યપયસોનામાપિનજ્ઞાયતે

મુક્તાકારતયાતદેવનાલિનીપત્રસ્થિતંરાજતે.

સ્વાત્યાંસાગરશુક્તિર્મધ્યપતિતંતન્મૌક્તિકંજાયતે,

પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃસંસર્ગતો જાયતે.

અર્થ—તપેલા લોઢા ઉપર પાણીનું બિંદુ પડે તો નાશ પામે, કમળપર જળ બિંદુ પડે તો મોતી સમાન દેખાય, સ્વાતિ નક્ષત્રને વિષે સમુદ્રની છીપમાં મેઘ બિંદુ પડે તો

અમૂલ્ય મોતી થાય. માટે જેને જેવો સર્ગ—જેવા પાત્ર-
ની સોખત તેવો ગુણ પામે.

ચંતુરસિંહ ઠાકોર રૂપસુંદરીને મળવા ઉત્કંઠિત હતો.
અને આ વખતે મેહેતાજી હાજર નહોતા તેથી તેને કોઈ
અટકાવ કરી શકે તેમ નહોતું, એટલે તે તરત ઉઠી ઉભો
થયો, અને કન્યાશાળાના પડદા પાસે આવ્યો. તે વખતે
રૂપસુંદરી ઉપર લખેલો શ્લોક બોલતી હતી, તેથી તેની ખા-
તરી થઈ; અને બીન ધડક કન્યાશાળામાં દાખલ થયો.

આ જોઈને રૂપસુંદરી પોતાના મનમાં ઘણાજ હર્ષ
પામી. તેણે ધાર્યું કે ચતુરસિંહનું જ્ઞાન ઉંચા પ્રકારનું છે તે-
ની તો મને ખાતરી થઈ, પણ હાજર જવાળમાં તેમની ચ-
તુરાર્થ કેટલી છે તે તપાસવાની અત્યારે એક તક છે. એ-
મ વિચારિને તે બોલી—સાહેબ, આપ આંહી કોના હુકમથી
આવ્યા છો તે કૃપા કરી બતાવશો! મારા ધારવા પ્રમાણે
કન્યાશાળામાં આવવાને આપને પરવાનગી હોવી ન જોઈએ.
ચતુરસિંહે તરતજ જવાબ આપ્યો—મેહેતાજી બહાર ગયા
છે, અને નિશાળનું અધિપતિપણું મને સોંપી ગયા છે, તેથી
મેહેતાજી તરીકે કન્યાશાળાની તપાસ કરવાની મારી ફરજ છે.

આવો હાજર જવાળ સાંભળી રૂપસુંદરી શરમાઈ ગઈ
અને કશો જવાબ આપી શકી નહીં. ચતુરસિંહ ઘણાંજ
બોલાવે પણ તે બોલે નહીં. પછી ચતુરસિંહે રૂપસુંદરીની
દાસીને કહ્યું—કેમ તારી ખાઈ કશો જવાબ આપતી નથી?
એને શું થયું છે? દાસી બોલી—તે તો આપની તસ્વીર

નિરખતાં હસે, કેમકે આપની મનોહર છબી તેમના અંતઃકરણમાં પ્રીતિપાશથી બંધાયેલી છે. ને નજીકનું મૂકી દૂર જોવાની શા માટે ઈચ્છા રાખે ? અંતઃકરણમાં આપ છો અને દૃષ્ટિએ પણ આપનેજ જોવા છે. આપ વિના તેને કશું સૂઝતું નથી. ચતુરસિંહ બોલ્યો—ત્યારે તેને હઠાણાં હુંજ બોલાવું છું.

દોહરો

લાડુ પીરસે થાલમેં, બિન પાચે ક્યું ધરાય;

જમ કીયા હે બદનકું. કીસ તરેસેં ખાય.

આ દોહરો સાંભળી રૂપસુંદરી હર્ષિત વદને બોલી—
હું આપના ચરણની સેવક થવા ઇચ્છા રાખું છું, કારણ કે આપ મને સુખનું પાત્ર દિસોછે. હું મારી ખાતરી કરી ચૂકી છું. આપના સિવાય સઘળા પુરૂષો મારા પિતા અથવા બન્ધુ સમાન છે. ગમે એટલી હરકતો આવી પડશે તોપણ તે સઘળાં કષ્ટ સહન કરી હું મારી ધારેલી ધારણા પાર પાડવામાં એકકી રહીશ. કહ્યું છે કે—

આરભ્યતેનસ્વલુવિઘ્નભયેનનીચૈઃ

પ્રારભ્યવિઘ્નવિહતાવિરમંતિમધ્યાઃ

વિઘ્નૈઃપુનઃપુનરપિપ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધમુત્તમજનાનપરિજંતિ.

અર્થ—નીચ લોકો વિઘ્નના ભયથી કાંઈ કામ આરંભતાજ નથી. મધ્યમ લોકો આરંભ કરીને વિઘ્ન આવવાથી

અઠકી જાય છે, અને ઉત્તમ જનો તો વારંવાર વિદ્યો આવી પડે તોપણ પોતે આરંભેલું કામ છોડતા નથી. માટે ગમે તેટલી અડચણો આવી પડશે તોપણ હું આપ વિના બીજા સાથે લગ્ન કરનાર નથી. હવે મેહેતાજીને આવવાનો સમય થયો છે માટે કૃપા કરીને આપની જગ્યાએ પધારો, વળી અ-લુકળ વખતે મળીશું. પ્રભુ કૃપાએ પ્રીતિમાં પ્રતિ દિન વૃદ્ધી થશે. દાસીને કાંડે ઝાલી છે તો હવે છોડવી નહીં. આપની કહેવાણી તે હવે બીજાની કહેવાય તેમ નથી.

ખન્ને જણ હર્ષ સહિત જૂઠાં પડ્યાં, અને સૌ સૌની જગ્યાએ બેઠાં. થોડીવાર પછી મેહેતાજી આવ્યા અને પાંચ વાગતાં સઘળા છોકરા અને છોડીઓને રજા આપી. રજા મળી ત્યારે ચતુરસિંહ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આજે રાજમેહેલ તરફ ફરવા જઈ તો ઠીક. રૂપવંતી (રૂપસુંદરી) મારા હૃદયમાં નિવાસ કરી રહી છે. તેનો અને મારો વિયોગ થવાથી હું ગાંઠો ખતી ગયો છું. અરે ! તેના મેહેલ તરફ જઈ તો ખરો. તે બિચારી મને મળવાને વ્યાકુળ થયેલી હશે. એ પ્રમાણે ખરી પ્રીતિનો રંગ ચતુરસિંહનાં હૃદયને લાગ્યો, તેથી રાજમેહેલ તરફ ફરવા ગયો. ચતુરસિંહને ખબર નહોતી કે રૂપસુંદરીનો મેહેલ ક્યાં છે ? એટલે રાજમેહેલને ફરતો આંટો મારવા લાગ્યો. ઘડી ચાલે, વળી ઉંચા ખંગલાની ખરીઓ તરફ જુએ, એટલામાં દરવાને તેને જોયો. ચતુરસિંહ દેખા-વમાં ડૂટડો હતો તેથી દરવાને તેને ખાનદાન બાણીને પૂછ્યું કે આપ ક્યાં રહો છો ? અને કોના કૂળમાં જન્મ છે ? તે મેહે-

રખાની કરીને કહો. આ વચન સાંભળી ચતુરસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારા પિતાજીએ “પરદેશમાં પોતાનું ખર્ચ નામ કહેવું નહીં” એમ કહ્યું છે, પરંતુ જૂંઠું બોલવું મને બીલકુલ ગમતું નથી. સાચું કહેવાથી હું પેલી ધૂતા-રીના કળ્પનમાં ખરાબર સપડાયો હતો. પણ અંતે ઉગર્યો. તે દિવસથી મારા પિતાજીનું વચન મને યાદ છે, તથાપિ શાસ્ત્રનું વાક્ય કેમ વિસરી જવાય?

યાંરાત્રિમધિવિનાસ્ત્રીયંચૈવાક્ષપરાજિતઃ.

ચાંચભારાભિતપ્તાંગોદુર્વિવવક્ત્તાસ્મતાંવસેત્.

અર્થ—શોકવાળી સ્ત્રી જે દુઃખ પામે છે, જીગટામાં હારેલો જે દુઃખ પામે છે, ભારથી તપેલા અંગનો માણસ જે દુઃખ પામે છે, તે સરખું દુઃખ અન્યાયથી બોલનારો પામે છે. એ શ્લોક મને મને ખરાબર સાંભરે તે માટે ગમે તેટલું કष्ट આવી આવી પડે તો પણ હું અસત્ય બોલનાર નથી. એમ વિચારીને તે બોલ્યો—“ખર્ચ નામ ચતુરસિંહ છે. હું અંદ્રાવતીના રાજા રણજીતસિંહનો પુત્ર છું. દેશાટન કરવા નીકળ્યો છું, તેથી આંહી આવી ચડ્યો છું.”

રણજીતસિંહનું નામ સાંભળી દરવાન ચૂમક્યો, અને ચતુરસિંહને ત્યાં ઉભો રાખી પોતાના રાજા રત્નસિંહ પાસે જઈને બોલ્યો—રાજાધિરાજ, આપણું દિલ્લી જનાર માણસોને નાહક લૂટી તથા માર મારી દુઃખી કરનારા રાણા રણજીતસિંહનો દોકરો ચતુરસિંહ નીચે આવેલો છે, માટે

શી આંસા છે ? રત્નસિંહ બોલ્યો—“અરે ! મારું હડહડતો શત્રુ, મારું સઘળું પાયમાલ કરનાર, મારું અરાધ્ય યૌવાથી ખુશી, જેણે મારા નિરપરાધી માણસોને નાહક દુઃખ દીધું, જેણે મારી આખરને ઘોઝઘો પહોંચાડ્યો, જેણે મારી રાંકડી રૈયતને નાહક દમી, જેણે મારા માણસ પાસેથી સઘળું દ્રવ્ય લૂટી લીધું એવા મારા અત્યંત અપરાધી શત્રુના કુંવરને પકડી હમણાંને હમણાં કેદ કરો. કાલે સવારના પહોરમાં તેને ફ્રાંસીને લાકડે લટકાવજો. એ પાપીષ્ટના પુત્રને બ્યારે હું મુએલો જોઈશ ત્યારેજ મારા જીવને નિરાંત થશે. એ વિના મને સંતોષ થાય તેમ નથી. જાઓ સિપાઈ, મારા હુકમને તાબે થઈ તે કુંવરને પકડી જેલરના કચ્છમાં સોંપી દો.” આવો હુકમ સાંભળી હજુરમાં ઉભેલા મિંયા શેરખાં, ગખોખાં, દુકડાખાં, અફીમખાં વગેરે સિપાઈઓ એકદમ દોડ્યા, અને બહાર ઉભેલા ચતુરસિંહને પકડી જેલરના કચ્છમાં સોંપી આવ્યા. જેલરે તેને કેદી બનાવી એક કોટડીમાં પૂર્યો. હવે ચતુરસિંહ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“અરે ! પરમેશ્વર તારી ગતીનો પાર પામવા કોઈ સમર્થ નથી. હું પાછો મહા સંકટમાં સપડાયો. ‘ધર્મીને ઘેર ધાડ’ તે આનું નામ કહેવાય. સાચું બોલતાં આવા ક્ષણની પ્રાપ્તિ થઈ. રૂપસુંદરી સાથે મારે પરણવાનો વિચાર હતો તે તો ફાકટ ગયો, કેમકે હું જે દુઃખમાં સપડ્યો છું તેમાંથી છૂટવાનો એકે દલાળ રહ્યો નથી. રૂપસુંદરીનો બાપ મારા પિતાનો પાકો શત્રુ છે, તેથી તે હવે મને કોટી પ્ર-

કારે પણ છોડે તેમ નથી. હવે મારી સધળી આશા ફેાકટ ગઇ. મારા પિતાં મને કહેતા હતા કે કોઈને સાચું નામ જન્તાવતું નહીં. પણ મેં તે માન્યું નહીં; મારી બેવકૂફી મને નડયા વગર રહી નહીં. પણ ફિકર નહીં, સાચું બોલ્યો તેથી કદાપિ આંદી સંકટ ભોગવતું પડશે પણ પરમેશ્વરનો ગુન્હેગાર ન થયો એ વધારે સાચું થયું.” એ પ્રમાણે અનેક તરેહના વિચાર કરતો રાજકુમાર ચતુરસિંહ પોતાની કોટડીમાં સૂઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું:

કઠણ જમીનમાં ઉંઘ આવે નહીં તેથી ઘડીકમાં બેઠો થાય વળી ઘડીકમાં કોટડીમાં આમથી તેમ ફરે, પણ જીવને જરાએ એન પડે નહીં. પોતાનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું જાણી પોતાનાં સગાં સંબંધી તથા પ્રીતિપાત્રને સંભારવા લાગ્યો. “અહો ! માત પિતા, તમે જાણતાં હશો કે રાજકુમાર ચતુરસિંહ દેશાટન કરવા ગયો છે, તેથી થોડા દિવસમાં પાછો ઘેર આવશે એવી આશા રાખી બેઠાં હશો, પણ મારી આંદી આવી ગતિ થઈ છે, તે તમે શું જાણો? હું નિરપરાધી આ પાપીના હાથથી નાહક માર્યો જાઉં છું, મને આંદી કોઈ સહાયક નથી આ કરતાં રણક્ષેત્રમાં લડતાં મારો જીવ ગયો હોત તો આ દેહ ધર્મીનું કાંઈ પણ સાર્થક થાત.” રણક્ષેત્રમાં જીવ ગુમાવનાર મુઝો નથી પણ વાસ્તવિક જોઈએ તે કીર્તિરૂપે જીવતો છે.

નતાનહિતીર્યેસ્તપસાચલોકાન.

સ્વર્ગૈષિણોદાનશતૈઃસુવિત્તૈઃ

ક્ષણેનંયાન્યાન્તિરંણેષુધીરાઃ

પ્રાણાન્સમુજ્જન્તિદિયેસુશીલાઃ

અર્થ—તિર્યં યાત્રા કર્યેથી, તપ કર્યેથી, સેંકડો દાન કર્યેથી કાંઈ સ્વર્ગની પ્રાપ્તી થતી નથી. પરંતુ જે ધીર પુરુષો ક્ષણવારમાં પોતાનો દેહ રણસંગ્રામમાં મૂકી દેછે તેજ માણસ સ્વર્ગને પામે છે, માટે તેમ અને તો ધણું સારું.

‘અરે મારા ખ્યારા ગિત્ર મંછારાગ ! તું ક્યાં ગયો? અને હું ક્યાં આવી પડ્યો છું ? અરેરે ! મને જ્યારે પાણીની તરસ લાગી ત્યારે તને કહીને અથવા સાથે લઈને પાણી શોધવા ગયો હોત તો આપણે કદી છુટા પડત નહીં. પણ થનાર હોય તે થાય. એ કાંઈ ખોટું નથી. જે વાત જની ગઈ તે વિષે પાછળથી અનેક વિચાર કરી અંતર બાળવું એ યોગ્ય નથી, એમ જાણતાં છતાં પણ આગલા દહાડા એની મેળે યાદ આવી જાય છે.”

• “અરે મારા ખ્યારા શેઠ ધનાશા તથા શેઠાણીદયાવંતી? આપ મારા મરણથી જરા પણ ગભરાશો નહીં. હું એક મુસાફર પંખી આપની પાસે અનાયાસે આવી ચડ્યો હતો પણ આપે ઉત્તમ રીતે મારી સંભાળ લઈ આપના પુત્ર પ્રમાણે ગણી મને સારી રીતે વિદ્યાબ્યાસ કરાવ્યો તેથી હું આપનો ધણો આભારી છું. આંહી પરદેશમાં આપના આન-

શ્રવ તજે હું સુખી થયો છું. હવે મારા આવા અકાળ મૃત્યુ વખતે આંહી રહ્યા રહ્યો આપની પાસે માફી માગું છું, કે મારાથી કાંઈ ગેરવાળખી થયું હોય તો કૃપા કરી ક્ષમા કરજો. હું આપનો કશો પણ બદલો વાળી શક્યો નથી.

“અરે મારા પ્યારા મિત્ર મનમોહન, મારા અકાળ મૃત્યુથી તું જરા પણ શોક કરીશ નહીં. મેં તને કોઈ વખતે કહ્યું વચન કહ્યાં હોય તો માફ કરજો. તેં મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. હું આટલું બણ્યો તે તારા પ્રતાપથીજ. મારા મરણને માટે તું લગારે ઉદાસ થઈશ નહીં. અને તારા માતૃપિતાને પણ લગારે દિલગીર થયા દર્શાવ નહીં. ભાવિ યજ્ઞવાન છે. મોત સોને છે.

“અરે મારા મગનલાલ મેહેતાજી, આપે મને સારી પેઠે બણાવી સદ્વિદ્યામાં કુશળ કર્યો, તેથી હું આપનો અતિ ઉપકારી છું. મારું મૃત્યુ હવે પાસે આવ્યું છે. મારા મુઆ પછી આપ લગારે શોક કરશો નહીં, અને આપના જે વિદ્યાર્થીઓ મારી ઉપર પૂર્ણ ભાવ રાખે છે તેને લેશ માત્ર પણ શોક કરવા દેશો નહીં. આ વખતે એક સર્વજ્ઞ ઇશ્વર સિવાય કોઈ મારો સહાયક નથી. તેમજ અત્યારે ખીજા કોઈ ની સહાય મારા બક્ષાને માટે કશું કરી શકે તેમ નથી. મારા પ્રાણનો યજ્ઞાત્ર અત્યારે કોઈ કરી શકે તેમ નથી. આ શત્રુના કોપની સામે પરમેશ્વર સરખાની હામ ચાલવી મુશ્કેલ છે! માટે અન્ય જનોનો સંઘનો શ્રમ વૃથા છે. મારા કોઈ ધનાશા, મારે માટે કરોડો રૂપિયા ખરચે તેમણે મારો

જીવ બચવાની આશા ફેકટ છે. કેમકે જે રાજા પાસેથી ન્યાય મેળવવાનો છે, તેજ રાજા મારો સંપૂર્ણ શત્રુ છે, તેનેજ મારો જીવનું જોખમ કરવા અપેક્ષા છે. માટે મારો જીવ બચાવવા જે શ્રમ કરશે તે નાહક વખત ગુમાવશે. મારે એક વખત રૂપવંતીને મળવાનો ઇરાદો છે, પણ તે વિચાર શી રીતે પાર પડે ? હું આંહી પરાધિન અને વળી સખત ચોકી પેટ્ટરાની વચ્ચે આવી પડ્યો છું. ગિચારી રૂપવંતી એક કેદની પેઠે પોતાના બંગલામાં ગોંધાઇ રહી હશે, અથવા હું કેદમાં પડ્યો છું એવી તેને ખબર સરખી પણ હશે નહીં. દુનિયામાં કાળચક્ર બ્યારે ફરી વળે છે ત્યારે દુઃખના દરિયામાં ધસડીગયા વિના રહેતો નથી. અરે પરમેશ્વર ! તારી ગતિ ગઢન છે !”

“ધણી વખત જે માણસ કીર્તિનાં શિખર ઉપર મોજ શોખ ભોગવતો હોય તેને ક્ષણ વારમાં તું પાયમાલીના કિનારા ઉપર ધસડી નાખે છે. જેની પાલખીઓ બેગારીઓ ઉપાડતા હોય, તેને ક્ષણવારમાં બેગારી બનાવી બીજાઓની પાલખીઓ તેની પાસે ઉંચકાવે છે. જેને ત્યાં મોટું કુટુંબ સુખમાં લીલાલહેર કરતું હોય તેને ત્યાં ઘડીકમાં તું રોક-કળ કરાવી મૂકે છે. અહા ! એક ભવમાં તું માણસના કેટલા બધા ફેરફાર કરી દે છે. જે પોતાની કેટલીક ઉમર સુધી સૂર્ય નારાયણ કઈ દિશાએ ઉગે છે અને કઈ દિશાએ આથમે છે એવું જાણતો નથી; અર્થાત્ જેણે ટાઢ તડકો જોયેલો નથી, તેને મધ્ય ગ્રીષ્મ રૂતુના તપેલા તાપમાં, કે

જ્યારે નાશકારક લુના ઝપાટાથી મનુષ્ય અને ળીજા પ્રાણીઓનાં હૃદય વ્યપટીમાં આવી રહ્યા હોય, જ્યારે કેટલાક પક્ષીઓના છવળળાટકારથી દેહસાથે રૂપલું કરતાહોય, જ્યારે પથ્થર ઉપર પાણી પડવાથી છમકારો બોલતો હોય, જ્યારે તૃપાતુર થયેલાં વનમૃગો ઝાંઝવાના જળથી લોભાઇ પૂર જોસ્સથી દોડતાં તેનો અમૂલ્ય આત્મા ખોઇ ખેસતો હોય, એવા સમયને વિષે તાપથી ધણી રહેલ કાળ મિંઢ પાપીની છીપર ઉપર સૂવાની તે બિચારાને ફરજ પાડેછે. શયન કરતાં જોને પુષ્પ સેજ પાણુ ખૂંચતી હોય તેને લોઢાની તિક્ષણ ધારવાળી શજ્યામાં સૂવાની ફરજ પાડે છે. જોને ઘેર હજારો માણસ નોકર-રહી પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવતા હોય તેને બિક્ષાવૃત્તિથી પણ પોતાનું પોપણુ કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અરે ! પરમેશ્વર. હું તારી ગતિની શી વાત કહું ? તારી અકળ કળા છે ! હું મરવાથી ળીલકુલ ડરતો નથી, પરંતુ મારે એક વખત રૂપવંતીને મળવાની ઘણીજ અપેક્ષા છે. કદાપિ તે મને મળે તો હું તેને શીખામણુ આપું, અને કોઇ સારા રાજકુમાર સાથે લગ્ન કરવાની બલામણુ કહું. ત્યાર પછી મરવાને હું તૈયારછું. મને મરવા ળાગત કશો ડર નથી. કારણુ કે જે જન્મ્યું તે મરશેજ એવો કુદરતી નિયમ છે કોઇ વેહેલું અને કોઇ મોડું. મોતના પંજમાંથી કોઇ છુટનાર નથી.

એ પ્રમાણે ચતુરસિંહ અત્યંત શોક કરતો હતો, તેવામાં એક યુવાવરથાનો રાજપુત્ર તેની સમક્ષ આવી ઉભો અને બોલ્યો, અરે મારા દિલોગ્ન દોસ્ત, અરે મારા પ્રિય

ચતુરસિંહ, તું આટલો બધો શોકાતુર ન થા. તારા સુખના સાધનો ખોળવાને હું તત્પર છું. મારાથી બળતાં બિપત્રી હું કરીશ. તેમ છતાં રાજા તને શૂળીપર ચડાવશે તો હું તારી અગાઉ મરીશ. પણ જ્યાં સુધી મારા પંડમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તારો વાંકો વાળ થવા દેનાર નથી. આ પુરૂષને આવા વચન બોલતો સાંભળી ચતુરસિંહ ઠાકાર મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આંહી મારો સહાયક આટલી રાતે કોણ આવ્યો હશે? પરંતુ થોડીવાર તેની સામું જોયાથી તેને ઓળખતાં વાર લાગી નહીં. પોતાનું પ્રીતિ પ્રાત્ર જાણી ચતુરસિંહ તેની કોટે બાંઝી પડ્યો, અને બન્ને જણ મુર્છિત થયાં.

પ્રિય વાંચનાર ! આ પુરૂષ કોણ હશે તે હજી સુધી તમારા જાણવામાં નહીં આવ્યું હોય. આતો પુરૂષને વેળે આવેલી ચતુરસિંહની અર્ધાગના થવાને આતુર રૂપવંતી હતી. પેહેરેગીર સિપાઇઓને કાંઈક ધન અને કાંઈક રૂઆબથી ટાઢા પાડી તે જલમાં દાખલ થઈ શકી હતી. ચતુરસિંહના હૃદયમાં અત્યાર સુધી રમ્યા કરતી હતી તે તેની સમક્ષ આવી પહોંચી ત્યારે બન્નેને કેટલો હર્ષ થયો હશે તે વાંચનારનેજ વિચારી લેવું.

• થોડી વાર પછી બન્ને જણ સાવધાન થયાં. ત્યારે ચતુરસિંહ બોલ્યો—ભવિષ્યના યોગે જે થનાર હતું તે થયું. હવે મારે કાંઈ પ્રકારનું દુઃખ રહ્યું નથી. માત્ર મારો વિચાર એક વખત તમને મળવાનો હતો. પરમેશ્વરે તમને આંહી મોકલ દેથી મારી મનકામના પરિપૂર્ણ થઈ. તમારો પિતાય

મને શૂળીએ ચડાવશે તેથી તમારે જરા પણ શોકાતુર થવું નહીં; કારણું કે હું તમારી સાથે માત્ર જીભથીજ પરણ્યો છું, તેથી મારા મૃત્યુ પછી તમે યોગ્ય રાજકુમાર શોધી તેની સાથે લગ્ન કરજો.

આ વચન સાંભળી રૂપવંતી બોલી—જે જીભથી મેં તમને પ્રાણનાથ કહ્યા છે, તે જીભથી હવે બીજાને કહેનાર નથી. આપને મારનાર કોણ છે ? જ્યાં સુધી આ બોળી-આમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી આપનો વાંકો વાળું હું થવા દેનાર નથી. આપ જાણતા હશે કે—આ સ્ત્રી જાતિ છે, તેથી પોતાનું વચન જરાબર પાળતી નહીં હશે. પણ આપને તેમ સમજવું નહીં. માથું જાય એ કુરબાન, પણ વચન જાય એ બહુજ ખોટું, એમ હું માનું છું. મારું વચન જાય એ મારા મનને મરવા કરતાં વધારે છે. આપ મારા પ્રાણપતિ છો, તેથી મારો ધર્મ છે કે આપનું બલું ઇચ્છવું. કહ્યું છે કે—“**यद्भर्तुरेवहितमिच्छति तत्कलत्रं**” એટલે જે સ્વામિનુંજ હિત ઇચ્છે છે તેજ સ્ત્રી કહેવાય છે. મારે અને આપનો જ્યાં સુધી સંબંધ નહોતો થયો ત્યાં સુધી આપનું ગમે તેમ થયું હોત તેનું મને બહુ દુઃખ લાગત નહીં, પણ હવે તો સંબંધ જોડાયો તેથી મારે આપના દુઃખમાં ભાગીઆણ થવું જોઈએ. કહ્યું છે કે—

क्षीर्णात्मगतोदकायहिगुणादत्ताःपुरातेस्त्रियाः

क्षीरेतापमवेक्ष्यतेनपयसाह्यात्माकृशानૈદ્રુતઃ

ગંતુપાવકમુન્મનસ્તદભવદૃષ્ટાતુમિત્રાપદં.
યુક્તંતેનજલેનશામ્યતિસતાંમૈત્રીપુનસ્ત્વીદૃશી.

અર્થ-દૂધમાં પાણી રેડ્યું તેથી દૂધે પોતાની સમાન પાણીને કરી લીધું, તેને ચૂસે ચડાવતાં પાણી પેહેલું બ-
ળ્યું, તેથી દૂધે અગ્નિમાં પડવા માંડ્યું. છેવટ પાણી છાં-
ટ્યું ત્યારે શાંત થઇને બેઠું. માટે પ્રીતિની રીતિ તો એ-
વીજ બોધાશે. જ્યારે આપને કષ્ટ પડે અને હું ઉભી ઉ-
ભી બેઠે રહું ત્યારે ધિક્કાર છે મારા જીવતરને. આપે મને
સ્ત્રી જાતી ગણી હસી કાઢવી નહીં. પણ ટુંકામાં એટલુંજ
કહું છું કે જે આપની કહેવાઈ છે તે હવે બીજાની થનાર
નથી, એટલું ખાતરીથી જાણવું.

એવાં એવાં દિગ્ગતનાં વચનો કહી રૂપવંતી પોતાના
મેહેલ તરફ ગઇ. પછી અતુરસિંહ દાકાર પોતાને સ્વપ્નું
આવ્યું હોય એ પ્રમાણે સમજી ગાંઠો ઘેસો બની ગયો.
પોતાની સન્મુખ આવેલી રૂપવંતી પાછી ગઇ તેથી તે નિ-
રાશ થઇ કહેવા લાગ્યો-અરે પ્યારી! તારે માટે હું બહુટ-
મટમી રહ્યો છું.

કંથમિવતવસંગ, મત્પ્રિયેહંકરિષ્યે

પરવશજનવૃત્તિ, વન્ધનેસન્નમૂષ્મિનં

સકલમધુરશબ્દૈ, હૃદ્ધૃતંમેત્વયૈવં

તવનયનકટાક્ષૈ, વિદ્વગર્ભાકૃતાર્થ.

અર્થ-હે પ્યારી, હું તને કેમ કરીને મળું? હું આંહી

બંધીખાને પડ્યો છું. મારી કામા પરવશ છે, પણ જીવ તારી પાસે છે. મધૂરું મધૂરું બોલીને મારું ચિત્ત તું ચોરી ન લે. વળી તારા બેનયનોથી કામ બાણે મને શા માટે વીધે છે?

એ પ્રમાણે અત્યંત શોક કરતો ચતુરસિંહ કોટડી-માં બેઠેલો હતો તે વખતે જંગલ આવ્યો અને કેટલાક અપશબ્દો કહી ચતુરસિંહને બહાર કાઢ્યો. બેઅદબી વચન સાંભળી ચતુરસિંહને રીસ તો ચડી પણ વધારે બોલી શકાય તેમ નહીં હોવાથી બોલ્યો કે—

નાકોશીસ્યાન્નાવમાનીપરસ્યમિત્રદ્રોહી

નોતનીચોપસેવી, નચાભિમાનીનચહીનવૃત્તો

રૂક્ષાંવાચરુષતર્વિર્જયીત.

અર્થ—કોઈને આપ આપનાર, અપમાન કરનાર, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, નીચી ચાકરી કરનાર, અભિમાની અને નહારાં આચરણ કે નહારી જીવિકા વાળું થવું નહીં. તેમજ લુપ્તી અને ક્રોધ ભરેલી બોલીનો ત્યાગ કરવો.

નારાય છંદ.

હશે કદાચ જાતિગો સ્વભાવ તે નહિં મંદે,
જરૂર જીવ જાય તોય પ્યાર દીલ ના બદે;
પતંગ અંગ દીપમાં જરૂર ઝંપલાવશે,
તજે ખચીત દેહ આપ બીજ એહ વાવશે. ૧
ભુજંગ પ્રેમ પાળતાં ખચીત કાય કાટશે,
ખરેજ શ્વાન સાથ પ્રીત આપ મૂખ ચાંટશે.

વળી હમેશ કાગને અહાર હોય લાપસી,
 કદી અખાજ દેખતાં કરે અહાર તે હસી. ૨
 વિંતીધમી હુતાશની અહોનોશા પુખ્ત કરો,
 જરૂર દેહ દાઝશે કદાપિ પામ ત્યાં ધરો;
 કદાચ કોયલા ગળેલ હોય સાયુ સંગમાં,
 સફેદ થાય તે નહિં—રહેજ શ્યામ રંગમાં. ૩
 કદાચ લિંબ ઝાડ દુધ પાઇને ઉછેરિયો,
 કટૂંગીયું કદી નહીં તજે જરૂર ઝેરિયો;
 ધરેલ હોય ગૂણ સ્થાનકે જરૂર કેવડો,
 સુગંધ આપશે ખરો ખચીત વાસમાં વડો. ૪
 અસી સુધારી પાસ આપણી ધરેલ હોય જ્યાં,
 જરૂર શીર કાપશે ઉઠાવિ ધાવ મારતાં;
 નહિં જરૂર જાણશે ધણી મરેછ આપણો,
 સ્વભાવ તે નહિં મટે જરૂર જાતિના તણો. ૫
 ધરેલ ગ્યાસલેટ તેલ પૂંપ પૂંજ સંગમાં,
 તજે ન દુરગંધ તેલ આપના ઉમંગમાં;
 કદાચ હિંગ ને કપૂર સાથ કોઇ નાંખશે,
 કપૂરનો સુવાસ હિંગ કેઇ પેર રાખશે. ૬
 ધુપેત્ર તેલ શીરમાંજ શોખથી લગાડશે.
 ગણું ન તેલ પ્રીત રીત લૂગડાં બગાડશે;
 લપેટ લોહ માખણે કરે જરૂર હેતથી,
 વળેજ કોણ રીત લોહ કાય જલિત નેત્રથી? ૭
 બલે ખિસોર કાય મિંચુથી લપેટ રાખશે,

ખચીત તેહ ધુટશે કદાપિ ભોંય નાંખશે;
 અધીક પાક આંખલી થયો ગળીષ્ટ તે ધણો.
 ખટાશ તેહ ના તજે સ્વભાવ જાતિ તે તણો. ૮
 ધરેલ ધુળ ખુબ તાપમાં તપેલ થાય છે,
 પડેલ વારિ સાથ ચીકણી થતાં ભિન્નય છે;
 ચતુરહંસનો સ્વભાવ મોતી વીણુ ના ચરે,
 ઉપાય કોટિ આદરે સ્વભાવ જાતિ ના ફરે. ૯
 આ કવિતા સાંભળી જેલર ધણો ગુસ્સે થયો. પણ
 રાજ સાહેબ આવ્યા અગાઉ તે ચતુરસિંહને શુભીએ ચ-
 ડાવી શકે તેમ નહોતું. કદાપિ રાજ સાહેબનો હુકમ આ-
 વ્યો હોત તો આજ વખત ચતુરસિંહને શુભીએ ચડાવવા
 જેલર ચૂકત નહીં. પછી ચતુરસિંહને થોડા સિપાઈના પે-
 હેરા વચ્ચે શુભી પાસે લઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મળસ્કું થતાં પહેલાં રૂપવંતી પોતાના મેહેલમાંજ,
 પહેંચી, અને પુરૂષનાં બ્લૂગડાં બદલી સ્ત્રીના પહેંચાં. તેને
 પકડી ખાતરી હતી કે ચતુરસિંહને ઉગારવાનો જોડે ધલજ
 હવે રહ્યો નથી. ક્રોધી રાજ પાસે તેનું કથું ચાલે તેમ ન-
 હોતું. રૂખને અત્યંત રીસ ચડેલી હતી કારણ કે રણજીત-
 સિંહે તેના માણસને દુઃખ દેવામાં કાંઈખાકી રાખી નહોતી.

રાત્રુના પુત્રને રીખાવી રીખાવીને મારવા : રત્નસિંહ

ધણો આતુર હતો, તોપણ એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખ દેવું તેને વાજબી લાગ્યું નહીં. એવામાં રૂપવંતી તેની પાસે આવી બેઠી. તે રાજાને સ્મજાવવાને અધિરી થઇ રહી. પણ રાજાના ક્રોધી મુખ તરફ જોવાથી રખેને પોતાનું વચન પાળીનાં પુરની પેઠે આલ્યું જાય એમ ધારી તે બોલી શકતી નહોતી. છેવટે હિમત લાવીને બોલી-પિતાજી મને શરમ આવે છે તોપણ કહું છું કે આપની પાસે હું એક વચન માગવા આવી છું, તે કૃપાકરી આપશો તો હું મારો જન્મ સફળ થયેલો સમજીશ. મારા વચનથી આપને કોઈ તરેહની અડચણ નથી. હું ધારું છું કે મારી માગણી કાંઈ નીતિ વિરુદ્ધ નથી.

રૂપવંતીનું કથન સાંભળી રત્નસિંહ બોલ્યો—“મારી પ્યારી પુત્રી, મારા પ્રાણ કરતાં પણ તું મને વધારે બહાલી છે. તારા કરતાં મારે કાંઈ વધારે નથી. તારા વચનને માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચ થાય એવું હોય તોપણ હું આનાકાની કરું તેવો નથી. પણ હું તારી પાસે પ્રથમથી માગી લઉં છું કે હું આજે જ સત્રુને શૂળીએ ચડાવનાર છું તેના સંબંધમાં તારી કોઈ પણ પ્રકારની માગણી હશે તો તે મારાથી કબૂલ રાખી શકાશે નહીં. કદાપિ તેના કાંઈ સંબંધીએ તારી પાસે આજિજી કરી તેને છોડાવવા ભલામણ કરી હશે તેથી તું તેને છોડાવવા પ્રયત્ન કરીશ તો તે સધળો મિથ્યા છે. એ સત્રુને ખચાવવા માટે તું માગણી કરીશ, તો તે રદ જશે. પણ તેના પર વધારે જીલ્લમ જીલ્લમ આપીને કદાપિ તાં

રી ઈચ્છા હશે તો તે મુજબ કરવામાં કશી અડચણ આ-
વશે નહીં. હવે તારે જે માગવું હોય તે ખુશીથી માગ.
હું તે આપવાને તૈયાર છું.” આવો જવાબ સાંભળી રૂપવંતી
ધણી નિરાશ થઈ ગઈ. કારણ કે જે પુરૂષને ઉગારવાની તેની
અધિક ઈચ્છા હતી, તે હવે કોટી પ્રયત્ને પણ ઉગરે એમ
રહ્યું નહીં. ત્યારે હવે ફાકટ માગણી શા વાસ્તે કરવી? પ-
છી થોડી વાર વિચાર કરી તે બોલી—“પિતાજી, આપના
શત્રુના સંબંધમાં કશું કહેવાની મારી મરજી નથી. મને કો-
ઈના તરફની નથી લક્ષ્યમણ કે નથી તેને હું ઓળખતી.
આપના શત્રુનું આપને પાલવે તેમ કરો. એ તકરારમાં ભાગ
લેવાની મારી ઈચ્છા નથી. અત્યારે મારી નમ્ર માગણી તો
એ છે કે મારી હવે યોગ્ય ઉમર થઈ છે. માટે સત્વર મારો
સ્વયંવર રચો અને યોગ્ય પુરૂષ સાથે મને પરણાવો.” એવું
સાંભળીને રાજા બોલ્યો.—“આજથી આઠમે દિવસે તારો
સ્વયંવર મંડપ રચી કોઈ યોગ્ય રાજકુમાર સાથે તારું લ-
ગ્ન કરીશ. તેની તું ફિકર રાખીશ નહીં, કેમકે એ વાતની
મને ધણી ચિંતા છે.” એમ કહી શૂણી તરફ જવાની તે
તૈયારી કરવા લાગ્યો.

રૂપવંતી તરતજ ઉઠી ઉભી થઈ અને પોતાના બુ-
ગલા તરફ ચાલી. ચતુરસિંહને ઉગારવા માટે તેનાથી કંઈ
બન્યું નહીં, તેથી તે પોતાના મનમાં અતિશય ખેદ પામવા
લાગી. અરે ! પરમેશ્વર, મારું ધારેલું સઘળું ધૂળધાણી થ-
ઈ જશે. મારો સ્વયંવર મંડપ રચાવું છું તે ચતુરસિંહ સા-

થે પરણવાની અપેક્ષાથીજ. પરંતુ તેમ થવું એ તો કેવળ અસંભવિત છે. ચતુરસિંહને થોડી વારમાં મૂર્ચનાખચે ત્યારે હવે મારે જીવીને શું કરવું? તેના મરણ પછી મારે પણ નિશ્ચય મરવું. આવા ગુણુવાન ચતુરસિંહના મૃત્યુ પછી જીવીને મારે શું કરવું? અરે મારો દિલદાર દોસ્ત, માઈ નિર્ધનતું રત્ન, જ્યારે આ દુનિઆતજ દેશે ત્યારે પછી આ સંસારના સઘળા વૈભવો મારા મનથી દેવતાના અંગારા જેવા છે. અરે મારે હવે ક્યાં સુધી વિચાર કરવો? હવે તો કટાર લેઈ પૈટમાં મારવો. પણ લગાર સમુર પકડ જીવ; ઉતાવળા થવાનું આમાં કામ નથી. કોઈ પણ ઈલાજથી જો ચતુરસિંહ જીવે તો મારે આત્મ હલ્લા કરવી મટે. અરે મને એક વાત યાદ આવી. હે, મારા સ્વયંવર વિષે ચતુરસિંહને ખબર કહેવરાવું. એમ કહી પોતાના ખાનગી સિપાઈને કહીને ચતુરસિંહ પાસે મોકલ્યો. તે ઘણી ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યો. અને થોડા વખતમાં ચતુરસિંહને ખબર આપી પાછો આવ્યો.

રત્નસિંહ રાજા તુરંગની પાસે શુભી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને પોતાના સિપાઈ સાથે જોલરને કહેવરાવ્યું કે પેલા ચતુરસિંહને શુભીપર ચડાવતાં પેહેલાં મારી પાસે લાવો. એ પ્રમાણે જોલરને સમાચાર મળવાથી ચતુરસિંહને કેદી રૂપે લાવી તેણે રાજાની હજુરમાં ખડો કર્યો. પછી રત્નસિંહ રાજા બોલ્યો-અરે રાજકુમાર તારું હવે આવી ખન્યું છે. થોડીવાર પછી તારો આત્મા અને દેહ એક બીજાથી જૂના થશે. માટે તારે સંસારમાં હવે હરેક સ્ત્રીના ખાવા પીવાની

મરજી હોય તે ગને કહે, એટલે તે વસ્તુ તને આપીને પછી શુભીએ ચડાવીએ. તારે જે જોઈએ તે ખુશીથી માગી લે.

આ વચન સાંભળી ચતુરસિંહ વિચાર કરવા લાગ્યો કે રૂપવંતીના મોકલેલા સમાચાર પ્રમાણે માગણી કરે તો વધારે સારું. મારી માગણી આ રાજા કદાપિ મંજૂર કરશે તો આયુષ્યમાં આઠ દહાડાનો વધારો થશે, અને ના મંજૂર કરશે તો મરવાને તૈયાર થઈને ઉભેલોજ છું. ખાવા પીવામાં મારે કશી ન્યૂનતા રહી નથી. એમ વિચારીને તે બોલ્યો—રાજા સાહેબ, ખાવા પીવા સંબંધી મારે કંઈ અપેક્ષા નથી. તેમજ સંસારના બીજા કોઈ પણ પ્રકારના ભોગ વિલાપની ઈચ્છા નથી, પરંતુ મારી એવી મરજી છે કે મેં કોઈ વખત રાજકન્યાનો સ્વયંવર જોયો નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે આપની કુંવરીનો આપ સ્વયંવર રચવાના છો તો તે સ્વયંવર પૂરો થતાં સુધી હું જીવતો રહી જોઉં તો ઠીક. તે સ્વયંવર જોયા પછી મરવાને હું ધણોજ ખુશી છું. માટે આપને યોગ્ય લાગે તો ત્યાં સુધી મને જીવતો રહેવા દો. આપની પુત્રીનાં ઝગન થયા પછી તુરત મને શુભીએ ચડાવજો. મને બીજી કોઈ જાતની હરકત નથી.

ચતુરસિંહની આ માગણી રત્નસિંહે ઘણી ખુશીથી કબૂલ રાખી. અને આઠમે દિવસે સ્વયંવર મંડપે રચવાની ચોતરફ ખબર ફેલાવી. ચતુરસિંહના આયુષ્યમાં આઠ દિવસનો વધારો થયો.

ચતુરસિંહને જીવતો રાખવાના સમાચાર સાંભળી રૂ-

પવંતી અત્યંત ખુશી થઇ, અને વિચાર કરવા લાગી કે ગમે તે પ્રકારે ચતુરસિંહ સાથે લગ્ન થાય તેમ કરવું. હું ધારું છું કે મારા પિતાજીએ ચતુરસિંહને આઠ દહાડા પછી શ્રીજીએ ચઢાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે, પણ ‘અણીનું ચુક્યું સો વરસ જીવે.’ એ પ્રમાણે ચતુરસિંહને માથેથી વિદ્ર ગયું એમ મને લાગે છે. કહ્યું છે કે—

નદેવાદ્દંડમાદાય, રક્ષંતિપશુપાલવત્;
ચંતુરક્ષિતુમિચ્છંતિ, બુદ્ધયાસંવિભજંતિત.

અર્થ—દેવતાઓ કાંઈ ગોવાળની પેઠે લાકડી લઈને રક્ષણ કરતા નથી. રક્ષણ કરવાને જે ઇચ્છે છે તેને ખુદ્દિ સાથે જોડે છે, એટલે સારી ખુદ્દિ આપે છે. તો મને એમ લાગે છે કે પરમેશ્વરનો ચતુરસિંહને સદાય કરવાનો વિચાર થયો, જેથી મારા સ્વયંવરના દિવસ સુધી મારા પિતાજીએ તેમને અભય વચન આપ્યું. અહો સર્વજ્ઞ ઇશ્વર, તેં આ વખતે ઘણી સદાય કરીછે, તેવીજ સ્વયંવર વખતે સદાય કરજે, જેથી મારા પ્યારા ચતુરસિંહની જીવતાં સુધી હું દાસી થઈને રહું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઠરાવેલી સુદતે રાજ મેહેત્ર પાસે એક ખુદ્દી જગ્યા-માં સુશોભિત મંડપ રચ્યો હતો. તરેલવાર દાગળના ખુદ્દા એથી શણગારેલી દરવાજાની કમાનો આંખને આનંદ પ-

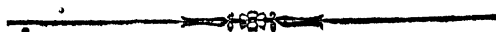
માડતી હતી. મંડપની વચ્ચે ચિત્રવિચિત્ર જરીના યુદ્ધાથી
 ભરપૂર જાળીયા પાથરી હતી. તે ઉપર રાજકુમારોને માટે
 અનુક્રમે બેઠકો ગોઠવેલી હતી. ત્યાં તેઓ પ્રીરાજ્યા હતા.
 તેમાંના ઘણા રાજકુમારો શરીરે દેખાવડા હતા. કોઈ પો-
 તાનો શિર પેચ વારંવાર સંભાળતા હતા; કોઈ પહેરેલાં
 વસ્ત્ર ઠીક લાગે છે કે નહીં એ બાબત પોતાના હજુરોને
 પૂછતા હતા; કોઈ પોતાની ઉગેલી મૂંછોના વાળ વાકાં વા-
 ળવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તે કોઈ પોતાના અધ્યયો ઠીક
 શોભે છે કે નહીં તે જાણવાને પોતાની પાસે રાખેલાં દ-
 ર્પણમાં વારંવાર પોતાની તસ્વીર નીહાળતા હતા. એ વ-
 ખતે જાત જાતનાં વાજિત્રોનો નાદ થવા લાગ્યો. સંગિત
 શાસ્ત્રમાં નિપુણ એવાં સ્ત્રી પુરૂષોએ મધુર સ્વરે ગાયન શરૂ
 કર્યું. જાદિજનો રાજની સ્તુતિ ઉચ્ચારવા લાગ્યા. શહેર નિ-
 વાસી જતો આનંદભેર પોતાને ઘેર યથાશક્તિ શોભા ક-
 રવા લાગ્યા. એમ ઠેકાણે ઠેકાણે હર્ષની નિશાનીઓ દેખાવા
 લાગી. ઘણા ઉત્સાહી માણસો મંડપની શોભા નિરખવા
 ઉમંગભેર આવવા લાગ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણે માણસોની ઠઠ જા-
 મતી ગઈ. આ વખતે ચતુરસિંહને પણ સ્વયંવર મંડપમાં
 લાવી ઉભો રાખ્યો હતો, તે આ મંડપની શોભા જોઈ
 અતિ આનંદ પામ્યો, અને હવે પછી મરવાંથી મનમાં
 કાંઈ આશ્ચર્ય રહેશે નહીં એમ તે ધારવા લાગ્યો. થોડો
 વાર થતાં સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરી રૂપવંતી પોતાની દાસીને
 લઈને આવી પહોંચી. તેનું સ્વરૂપ એવું હતું કે તેના પ-

ગની કોમળતા અને લાલાશ જોઇ કમળે લજ્જિત થઇ જળમાં નિવાસ કર્યો. તેના પગના નખમાંથી પ્રકાશતી કિ-
રણો જોઈ રક્ષતિક મણિનાં કિરણો નિસ્તેજ થઇ ગયાં. તે-
ના પગની પીડી જોઇ માખણના ગોળાએ શ્યામતા પકડી.
તેની જંધાતું સુકુમારપણું જોઇ કદળીએ સૂર્યના સખત
તાપમાં તપશ્ચર્યા આદરી, તેનો કટી પશ્ચાત ભાગ જોઇ દેવા-
લયનાં સુવર્ણનાં ઇંડાએ ઝંખવાણું પડી ગયાં. તેના પેટની
લીસપૂ જોઇ પોયણી શરમીદગી પડી ગઇ. તેની કેડનો લંક
જોઇ કેશરી સિંહે વનવાસ લીધો. તેના પેટના ત્રણ વળેલા
વાંટા જોઇ, ગંગા યમુના અને સરસ્વતિ આદિ મોટી નદી-
ઓ ખેદયુક્ત થઇ સમુદ્રના ખારાં જળમાં શેળભેળ થઇ.
તેના કુચ જોઇ નારંગી અને લીંચુ નીચે તુટી પડવા લા-
ગ્યાં. તેના સુશોભિત કંઠને દેખી રાજહંસોએ માન સરોવ-
રને કિનારે નિવાસ કર્યો. તેના મુખની કાન્તી જોઇ ચંદ્રમા
પોતે કળાહિણ થયો. તેના દાંતની સુશોભિત પંક્તિ જોઈ
દાડમ કળી છાલમાં છુપી ભરાઇ બેઠી. તેના નાકનો ઘાટ
જોઈ પોપટ આંખાના વનમાં સંતાઇ ગયા. તેની આંખનો
આકાર જોઈ મૃગલાંઓ વનવાસ ભોગવવા લાગ્યાં. તેના
મથાનો અંખોડો જોઇ વાસુકિ નાગે પાતાળમાં નિવાસ
કર્યો. એવી મહાસ્વરૂપવાન રાજા રત્નસિંહની કુંવરી રૂપ
વંતાને જોઇ મંડપમાં બેઠેલા સઘળા રાજકુમારો સ્તબ્ધ
બની ગયા. સઘળું શાંત થઇ ગયું. જરાએ ગડબડાટ રહ્યો
નહીં. સાથે આવેલી દાસી પોતાના હાથમાં રત્ન જડિતુ.

થાળ. જેમાં કુમકુમ, અક્ષત અને વરમાળ વગેરે સામગ્રી હતી તે લેઈ ધીમેથી આગળ ચાલી. તેની પછવાડે રૂમરૂમ કરતી રૂપવંતી ચાલતી હતી. તેનું સ્વરૂપ જોઈ તે રતિ રો દિણી કે રંભા હશે એવી ભ્રાન્તી સર્વ માણસોના મનમાં થાય તેમાં નવાઈ જોવું નહોતું. કામાતુર માણસોનાં મન ડગાવી નાખે એવી આ એક અલૌકિક આકૃતિ પરમેશ્વરે ઘણા શ્રમથી રચી હતી. આવી કન્યાનો હસ્ત મેળાપ કરવા કોણ ઉત્સાહી નહોતો! રૂપવંતીએ પોતાની પાસે કોનેરી અક્ષરથી લખેલો કાગળ રાખ્યો હતો તે અનુક્રમે બેઠેલા રાજકુમારોને યતાયતી હતી. રાજકુમારો પોતાના હાથમાં કાગળ લઈ વાંચ્યો ન વાંચ્યો કરી વગર બોલ્યે પાછો આપતા હતા. એમ થવાથી આખા મંડપમાં બેઠેલા સંખ્યાબંધ રાજકુમારોમાંથી કોઈ જવાબ આપી શક્યો નહીં, એ ખેદ ધરવા જોગ વાત છે. ભણ્યા ગણ્યા વગરના બોયડ રાજકુમારોના મુંઢરે પોશાકને ચિહ્ન છે, અને ફિટકાર છે તેમની રાજપદવીને. તેઓના મગજમાં કેવો ખોટો વિચાર ભરાઈ ગયો છે કે રાજકુમારોને ભણીને શું કરવું! અરે, જેઓના હાથમાં રાજ્ય સત્તા, જેઓના તરફથી લાખો લોકોને દાદ મળવાની આશા અને જેઓ ન્યાય કરનારની ખુરશીએ બીરાહ બદલ ઇનસાફી કહેવાય એવા રાજકુમારો વિદ્યભ્યાસ ન કરે એ કાંઈ ઓછું સંતાપકારક નથી. તેઓ જાણે છે કે ભણીને આપણે ક્યાં વાણીતરી કે કારકુની કરવી છે! એવી તેમની ઉંઘી સમજણ છે. સાધારણ

માણસો કરતાં રાજકુમારોને વધારે વિદ્યાભ્યાસની જરૂર છે, એવી રીતે સમજાવું તેમનામાં ક્યારે આવશે! લાંબાં ગણ-
વું એ મૈયા દુષ્કાળનું કામ તેઓએ ગરીબને માટે બક્ષિસ
કરેલું છે! તેઓ ખાઈ પીને માત્ર અમન ચમન કરે છે. એ-
વા અધિરીઆ રાજના અમલમાં પ્રજા ક્યાંથી સુખી હોય!
એવા અભણ રાજાઓ સાથે પાના પડ્યા હોય એની રે-
યતના પૂરાં અભાગ્ય જાણવાં. અગાજિતા ભોજ, વિક્રમાદિ
રાજાઓ, કવિની કવિતાની કિંમત પોતેજ કરતા. પ્રજાને
અદત્ત ન્યાય આપતા, અને તેમના ભલાને માટે અનેક જા-
તની અગવડો ખુશીથી પોતાને માથે બહારી લેતા. એ શું
વિદ્યાભ્યાસ કર્યા વિના થયું હશે! કદી નહીં. પણ હાલમાં
તો જરા સહી કરતાં આવડ્યું એટલે ભણી ચુક્યા, એમ
ગણી અટકી પડનારા રાજકુમારોનો ટોટો નથી, અને એવા
રાજકુમારોના અમલમાં અધિરનો પણ ટોટો રહેવાનો નથી.

એક પછી એક તમામ રાજકુમારોએ સમસ્યાનો જ-
વાબ આપવાને મુંગે મ્હોડે ના પાડી, એટલે રૂપવંતી આ-
ગળ ચાલતાં ચાલતાં શેહેરના આગેવાન ગૃહસ્થો જેઓ આ
સ્વયંવર જેવા જે સ્થળે બેઠા હતા, અને જ્યાં ચતુરસિંહ
રાજકુમાર પણ બીરાજ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચી. દાસીએ
પેલો કાગળ ચતુરસિંહના હાથમાં આપ્યો અને રૂપવંતીએ
તેના જવાબ આપવાને વિનંતિ કરી એટલે ચતુરસિંહ સ-
મસ્યા વાંચતાં ઉત્તર આપતો ગયો.

સમશ્યા.

છપ્યો.

નવગ્રહમાં છે નામ, કામ કાસદનું કરશે;
 સુજશ તે સંપુર્ણ, તાપનું કષ્ટજ હરશે;
 ભાગ્યવંત તે તણા, તેજ ઉપભોગ કરે છે;
 સારંગ છે નિજ નામ, વળી વાહન પણ તે છે;
 વળી ગળે શરીર ક્ષય રોગથી, કાયા જીરણ થઈ રહે;
 તેને નામે જે નામ છે, સધવા તેને ચિત્ત પહે. ૧

ઉત્તર—આંદો.

છપ્યો.

બાર પુરૂષની બેલ, જાત જીવતીની જાણી;
 જે આક્ષરનો બેલ, મરદના માથે માણી;
 સહે ધૂપ વરસાદ, યાદ દુઃખ અલપ ન લાવે;
 સ્વામીની કરિ સેવ, તાપ તે આપ જુઝાવે;
 લક્ષણથી ચાર વિશેષ છે, શોભા સુંદર મરદની;
 એ કંથ તમે ક્યાં વીસર્યા, દુર કરનારી દરદની. ૨

ઉત્તર—છત્રી.

છપ્યો.

દીકું ઝાડ મેં એક, જેની સર્વોત્તમ છાયા;
 ટેની તનયા તેહ, તે તણી કંચન કાયા;
 આહાર ઇચ્છે સર્વ, દેવતાને છે દુર્લભ;
 અવર સમય નવ મળે, ઉજ્જુ રતુમાં સુલભ.

તે અમૃત સરખો સ્વાદ છે, શિર છેદી જુભવા ધસે;
વળિ મૂછાળો નર તેહના, ઉદરમાંઆસો વસે. ૩

ઉત્તર—કેરી.

છપ્યો.

નપુંસક છે ચોપાદ, નાર તેપર મેં ભાળી;
કરતી કણુ આહાર, કંઠ કોકીલા વાળી;
કુરકુટ મારે હાક, તે સમે ગાવા લાગે;
અતુર નર સુતેલ, નિદ્રાથી તત્પર જાગે;
વળિ વનીતાઓ ઠર હાથલો, મુખમાં કણુ આપે સહી;
અતુર હશે તે સમજશે, મૂરખ તે સમજે નહીં. ૪

ઉત્તર—ઘંટી.

છપ્યો.

ઈનસાફી છે આપ, કોઈનું દીલ નવ રાખે;
દ્રવ્યવાન કે ગરીબ, સર્વને સરખા દાખે;
રહે વણિકને દાર, પારખું પૂરું કરશે;
કરે દગો જન કોય, રીસ તેનાપર ધરશે;
તે સાચ જૂઠું સમજાવશે, દુઃખ ન લાગે કોઈને;
વળી ભરૂંસો કરશે સૌ જનો, તેના સામું જોઈને. ૫

ઉત્તર—તોળવાનો કાંટો.

છપ્યો.

નર જાતીનું નામ, કામમાં સારો કીધો;
બ્રહ્મા નામે નામ, તેહના ધરથી લીધો;
લેહ અપાર અશુદ્ધ, અને વળી અતિશય એઠો;

(૧૩૦)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

શુદ્ધ થવાને કાજ, તેહ અગનીમાં પેઠા;
ધળી કિંમત તેની સૌ મળી કરી ત્રણ પાઈ રોકડી;
સ્મશાન તેનો વધ કરી, છેલ્લ મૂકે પોકડી: ૬
ઉત્તર—મોરીઓ.

છપ્યો,

ભુવન અક્ષરનું નામ, મરદ જાતીમાં પોતે;
બીજો પેલો મળી, શરિર અવયવ છે જોતે;
પેલો ત્રીજો મળી, નામ તેનું છે બોજો; •
બીજો ત્રીજો મળી, પ્રજાપતિ ઘોડો જોજો;
બધા અક્ષર મળે અનુક્રમે, ખોરાક નિશ્ચય થશે;
મૂરખ ગોયાં ખાઈ મરે, ચતુર હશે તે સમજશે. ૭

ઉત્તર—ભાખર.

યાગ વચોવચ વાસ, વૃક્ષ તેને નહિં જાણો;
શિર જળ સરિતા વહે, નહિં શિવજી પરમાણો;
ચોપાસે જળ હોય, ખેટ તેને નવ કહીએ;
શોખી જન સહુ મળી, તેહની પાસે જઈએ;
વળી ઉજળુ રૂતુમાં તેહની, સર્વ લોક ધમ્મ કરે;
તે નરતણું નામ બતાવવા, ચતૂર નરો હિંમત ધરે. ૮

ઉત્તર—કુઆરો.

છપ્યો,

બે અક્ષરની નાર, રૂડી રંગે રૂપાળી;
અમીર તણી ઓલાદ, અધર અવનીથી ભાળી;
બોળો છેક સ્વભાવ, પેટનો પડદો ફેડે;

સળગાવે સહુ શરિર, સર્વ જન તેનું કોડે;
વીવા વાજનના વખતમાં, શોભા કરે સજન મેહી;
જન ચતુર ચડપ ઉત્તર દિયે, નિચ બુદ્ધી સમજે નહીં.૯
ઉત્તર—હાંડી—બિજોરી કાચની.

છપ્યો.

અક્ષર ત્રણ ઓપતા, નામ જોતામાં નારી;
સાકરથી અતિ ગળી, જગતને લાગે પ્યારી;
પહેલો ત્રીજો મળી, દરજિતું સાધન દેખો;
બીજો ત્રીજો મળી, ત્રિગુણમાંનો ગુણ પેખો;
પહેલો ત્રીજો મળી થાય વિષ, સમસ્યા જોતાં રહેલછે;
પંડિતજન તો ઝટ પારખે, બુઝે નહિં બ્યાંબેલછે. ૧૦

ઉત્તર—ગરજ.

ઉપર લખેલી સમસ્યાઓના ચતુરસિંહે જરાજર અનુ-
ક્રમે જવાબ આપ્યા, તેથી રૂપવંતીના હર્ષનો ખાર રહ્યો ન-
હીં. દાસીના હાથમાં જે વરમાળ હતી તે લઈ ચતુરસિંહના
કંઠને વિષે તે આરોપણ કરવા જતી હતી એટલે ચતુરસિંહે
અટકાવીને કહ્યું કે—તમે મને સમસ્યાના જવાબ પૂછ્યા
એને મારી પરીક્ષા કરી લગ્ન કરવા તૈયાર થયાંછો ત્યારે હું
પણ તમારી પરીક્ષા કર્યા વગર કેમ લગ્ન કરૂં? મારે પણ
તમારી પરીક્ષા કરવી છે. તમેજો મારા સવાલના યથાસ્થિત
જવાબ આપશો તોજ હું તમારી સાથે લગ્ન કરીશ, તે નિ-
વાય હું તમારી સાથે લગ્ન કરનાર નથી. તે સાંભળી રૂપ-
વંતી બેહી—આપના મતની સાથે હું મળતી થાઉં છું. કા-

રણ કે સ્ત્રી પુરૂષોએ અન્યોઅન્ય પરીક્ષા કરવી. એજ ઉત્તમ વાત છે. તેથી હું આપને સવિનય પ્રણામ કરીને કહું છું કે, આપના ધ્યાનમાં આવે તેવા સંવાદ પૂછો. હું યથામતિ જવાબ આપવાને ઈન્તેજાર છું. એ સાંભળી ચતુરસિંહ અનુક્રમે સમસ્યાઓ પૂછવા લાગ્યો, અને રૂપવંતી તેના જવાબ આપવા લાગી.

સમસ્યા.

છઠ્ઠી.

ભુવન અક્ષરનું નામ વળી કે'તામાં નારી;
છેલો દસકત કાઢ, ધરે' શિર શોભા સારી;
પેલો અક્ષર દાખ, ભાગ ત્રીશો દિન થાઉં;
બીજો દસકત કાઢ, મહિપી સુતા લખાઉં;
ભુવન અક્ષર વાંચો અનુક્રમે, શિરપર હેતેથી ધરો;
આ સમસ્યા સાર નિશ્ચય જડે, અવર ભાગદશમો કરો. ૧

ઉત્તર—પાઘડી.

છઠ્ઠી.

નરબળિમાં નામ, ભુવન અક્ષરનો પોતે;
ઉપવિત ધાલે અંગ, વિપ્ર તે તો નવ જોતે;
પાંખાઓ નર તેહ. પક્ષિ તેને નવ જાણો;
બાંધેલો છે તેહ, ચોર તે નવ પ્રમાણો;
તે અહોનિશ બાંધે પાઘડી, બિજા કામપર નવ ધસે;
દ્વાથ પાય તેને નહિ, સ્ત્રીઓ કેરે મન વસે. ૨

ઉત્તર—રે'ડીઓ.

છાંધો.

ભુવન અક્ષરનું નામ નપુંસક જાલી લે છે;
અતી ધ્રુવું ગુણવાન, સહુ લોકો ઈચ્છે છે;
છેલા દસકત દાખ, ઉપસર્ગ પાંસરો થાશે;
બીજો દસકત કાઢ, વેગથી નામું થાશે;
પેલેલો અક્ષર વાંચો નહિ, તો મૃત્યુ સમે ગિત થાય છે;
ભુવન અક્ષર વાંચો અનુક્રમે, જળ ભરવાનું થાય છે ૩
ઉત્તર—દોરડું.

છાંધો.

વર્તુળ છે આધાર, ધનુષ તેને નવ જાણો;
ભુવન લીટીનું તેહ, નપુંસક નામ પ્રમાણો;
શીવ ભગતની પાસ, વામ પાશુ તેહ કરે છે;
મધ્યે કુમકુમ સાર, અતીશય રૂપ ધરે છે;
ચંદ્રમા તણો નિવાસ છે, ત્યાં તે તો વાસો વસે;
ચતુર હશે તે સમજશે, મૂરખ મન ચિંતા થશે. ૪
ઉત્તર—શિવભક્તનું ટીકું.

છાંધો.

એક પુરૂષ ગુણવાન, પેટ કે મુખ નહિ જોને;
આચરજ જેવું એક, પાય બે પૂરણ તેને;
ઓપે છે બે આંખ, શાખ શાણા જન માને;
રહે ભોંયરે રોજ, કદી ચડી બેસે કાને;
એ બેલિ આંખ કાચા તણો, પુરણ છે પરમારથી;
સમસ્ત શાણાને રહેલ છે, મૂરખ શિર ફાડે મથી. ૫
ઉત્તર—ચશ્મા,

છપ્યો.

એક પુરુષ ગુણવાન, બાર સુત તેને મોટા;
 પાટવિ એક પ્રસિદ્ધ, છેક બીજા છે ઢોટા;
 પાટવિનો પરિવાર, માન મેદનીમાં પામ્યો;
 હુન્નર શીખી હરેક, કીધાં કિરતીનાં કામો;
 સૌ અદેખાઇ એની કરે, બીજા બધા ભાઈઓ મળી;
 સમસ્યા શાણાને સેહેજ છે, કદી મૂર્ખ ન લહે કળી. ૬
 ઉત્તર—એશિઆખંડ.

છપ્યો.

બે અક્ષરનો બોલ, નામ સ્ત્રી જાતી નિરખ્યો;
 મોટાળું પેટ પ્રચંડ, ચાર પદ તેના પરખો;
 પ્રૌઢી જેની પીઠ, રાજ્ય દરબારે ફીઠી;
 નહાતું જેનું વદન, સદન સુખનું થઇ બેઠી;
 એ બારે માસ બેસી રહે, ખાય પિએ નવ ખાંતથી;
 સમજે શાણા સમસ્યા સહજ, જડ નવ જાણે જાતથી. ૭
 ઉત્તર—લખવાની મેજ,

છપ્યો.

નહાની સરખી નાર, પાંચ મુખ તેને માથે;
 ઉભી રહે અખંડ, શોભતી સજ્જન સાથે;
 પાતળિ લાંબું પેટ, નામ જોતામાં નારી;
 જઈ બેસે જે જગો, કરે ત્યાં પ્રકાશ ભારી;
 તે તેલ પિએ હરનીશ મુખે, પહાર જીભ કાઢે વડી;
 સમસ્યા જે સમજે સહજમાં, પ્રગટ પામશે પાધડી. ૮
 ઉત્તર—પીતળની દીવી.

છપો.

આશ્વર ઉભય અખંડ, નામ નપુંસકમાં ભાસે;
 જાહોર જીવન જગત, આખું આ વિશ્વ ઉપાસે;
 એહ વિગર પણ એક, છેક નય છતમાં રહીએ;
 મેદનીનું મંડાણુ, એક એમાંનો લહીએ;
 છે અમૂલ્ય વણ મૂલે મળે, મેલ નિવારણ મલિનનો;
 સમજે શઠ શું સમસ્યા વિષે, ક્યાસ કરે સુત કુલિનનો. ૯
 ઉત્તર—પાણી.

છપો.

પુરૂષ પીછાણો એક, પેટ તો પ્રચંડ શોભે;
 મુખનહાનુ નિજ તણું વિદુજન પાસે થોભે;
 નારી નવલી એક, પુરૂષને તે બહુ બહાલી;
 કરે હમેશ પ્રવેશ, પેટમાં ચતુરા ચાલી;
 એ નર નારીની મ્હેરથી, લિલા દ્હેર આવી વસે;
 મૂરખ મનમાં મુઝામરે, શાણા સહજે સમજશે. ૧૦
 ઉત્તર—ખડીઓ-કલમ.

છપો.

એક નારિ ગુણવાન, ચૈદ સુત તેના બળિયા;
 બે ઉદ્યોગી આપ, ચૈદ તે સ્થાવર દરિયા;
 જીવ વિનાની જાત, તોય પણ જવાબ દે છે;
 અવર તણું કરિ માપ, સદા ઉદ્યોગ કરે છે;
 ખાતી પીતી ખોરાક નથી, ચતુરચિતે સહુ મૂઢાય છે;
 સમસ્યા સમજીને સહેલ છે, ગમાર જોયાં ખાય છે. ૧૧
 ઉત્તર—ધડીઆળ.

છાયા.

એ અક્ષરને બોલ, નામ નપુંસકમાં કહાવ્યું;
 પ્રતાપિ એવો પૂર્ણ, આપ્ત આ નિષ્ઠ, હલાવ્યું;
 જ્યાંહાં વસે એ વાસ, પાસ નવ કષ્ટ પ્રવેશે;
 એહ વિના આદમી, વિદ્યોક્ત્યાં વરવા વેષે;
 શોભે સદગુણ સહુ એ વડે, જડે જગતમાં નામના;
 પંડીત એ સમસ્યા પારખે, હૈયાકુટની હામ ના. ૧૨

ઉત્તર-સોનું.

ઉપરની સમસ્યાના જવાબ રૂપવંતીએ બરાબર આપ્યા તેથી ચતુરસિંહ અત્યંત ખુશી થયો. પછી રૂપવંતીએ ઘણાજ હર્ષમાં ચતુરસિંહના કંઠને વિષે વરમાળ આરોપણ કરી.

આ ખબર તરતજ રાજ ગહેલને વિષે પહોંચી ગઈ. રાજ રાણી શુભ સમાચાર સાંભળવાને ઇન્તેજર થઈ બેઠાં હતાં તેવામાં એક નોકરે આવી ખબર આપી કે આપ નાગદારની કુંવરીએ ચતુરસિંહ કુમારને વરમાળ પહેરાવી. રાજ રાણી આ દુઃખપ્રદ ખબર સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. તેમના હૃદયમાં તાતું તેલ હોમાયું. જે રાજકુમારને થોડાજ દિવસમાં ફાંસીને લાકડે લટકાવવાનો તેઓએ નિર્ણય કર્યો છે તેને વરમાળ પહેરાવી વૈધવ્ય ધારણ કરશે એવી તેઓએ સ્વપ્નામાં પણ આશા રાખી નહોતી. ચતુરસિંહ અને રૂપવંતી વચ્ચે કોઈ પણ જાતની ઝોળખાણ થએલી છે એવી તેમને ખીલકૂલ ખબર નહોતી. હાથનાં કરેલાં હૈયે વાગવા જેવું આ સંતાપકારક કાર્ય નીવડ્યું. તેથી તેમના શો-

કની કાંઈ સિમા રહી નહીં. પણ હવે શું કરવું? તેમને હાથ હવે કશો ઉપાય રહ્યો નહીં, તેથી તેઓ હાથ ધસ કરવા લાગ્યા. જે રાજકુમારનો પ્રાણ લેવાની તેમની અત્યંત મરજ હતી તેજ રાજકુમારને પોતાની કુંવરી આપી તેનું ઉચ્ચ-પણું કબૂલ રાખવું એ તેઓને મન મોત કરતાં પણ અતિ શોકજનક હતું, પણ જે બની ગયું તેનો કશો ઇમાજ નહોતો. તેથી ગમે તેમ કરી પોતાના મનનું સમાધાન કરી નાખ્યું. ભાવિ બળવાન છે. માણસ ધારે છે કાંઈક અને થાય છે કાંઈક.

હવે ચતુરસિંહને શુભીએ ચડાવાથી રૂપવંતી વિધવા થાય તેથી સર્વ લોકો રાગની અપકીર્તિ કરે. “કાળ બળ અને કહાણી રહે” એમ ધારી રાજા રત્નસિંહે તેઓનાં વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યાં. અને કહ્યું કે હવે ચતુરસિંહ મારા જમાઈ થયા તેથી તેને હવે ફાંસી દઈ શકાય નહીં. કારણ કે મારી દીકરીનું બુરં મારાજ હાથથી કરવું એ ધણું ગેરવાજબી ગણાય. તો પણ મારા શત્રુના પુત્ર તરફ હું શીરી-તે પ્રેમી નજરે જોઈ શકું? તેને જોઈને માફ હૃદય ઉઠાવી આવે છે. ગમે તેમ છે પણ ચતુરસિંહને જીવતો રાખવોજ પડશે. પછી ચતુરસિંહ અને રૂપવંતીને કહેવરાવ્યું કે—હવે મારા રાજ્યમાં તમારે પળવાર પણ રહેવું નહીં. અને અર્થારથી તમે બન્ને મારા શત્રુ છો.

જીવતો રહેવાના સમાચાર સાંભળીને ચતુરસિંહ ધણોજ ખુશી થયો, અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારે મારા સસરાની મુશાની દરકાર નથી. દૈવમેગે હું જીવતો રહ્યો છું.

અને રૂપવંતી સરખું અમૂલ્ય રત્ન મને મળ્યું છે તો તે-
નાથી મને સંસારનું સઘળું સુખ મળશે. બીજા સુખની હું
કશી દરકાર રાખતો નથી. સર્વે સુખની પ્રાપ્તિ મારે એ-
ના વડેજ છે. તે મારા પ્રાણ કરતાં મને વધારે પ્રિય છે.
મારું મૃત્યુ જરૂર આવેલુંજ હતું પણ હું તેના થકીજ જી-
વતો રહ્યા છું. મારે હવેનું સઘળું આયુષ્ય તેણે મને બ-
ક્ષિત આપેલું છે એમ હું સમજું છું. રૂપવંતીને પણ આ
રાજ્યમાં રહેવાની દરકાર નહોતી. કેમકે તે જાણતી હતી કે-

શ્લોક.

સર્વનાશેસમુપ્પન્નૈ, અર્ધસજતિપંદિતઃ

અર્ધેનકુરુતેકાર્ય, સર્વનાશોદ્વિદુઃ સહઃ

અર્થ—જો સઘળાનો નાશ થતો હોય તો પંડિતજન
અર્ધને તજી દે છે; જો અર્ધને તજી દે તો સર્વનો નાશ
થવો દુર્લભ છે, મારે રાજ્ય તજવું એ વધારે સારું છે.
કેમકે આંહી રહેવાથી વખતે ચતુરસિંહના જીવનું જોખમ
થશે. કહ્યું છે કે—

શ્લોક.

આપદર્થધનરક્ષે, દારાનૂરક્ષેત્ધનૈરપિ

આત્માનંસતતંરક્ષે, દારૈરપિધનૈરપિ.

અર્થ—આપત્તિ મટાડવામાટે ધનનું રક્ષણ કરવું. ધન
વડે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. ધન અને સ્ત્રી વડે આત્માનું રક્ષણ

કરવું એવો અત્યંત વહાલો જીવ તે ઉગારવાને. માટે સર્વ-
સ્વ તજવું અને લાભકારી લાગે છે. એમ ધારી તરતજ એક
રથ જોડાવી તેમાં બંને જણ એસી આગળ ચાલવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બંને જણાને રાજ્યની કે લક્ષ્મીની બીજકુલ આકાં-
ક્ષા નહોતી. આ દંપતિના ગુણ સરખા હોવાથી પ્રીતિમાં
દિનપ્રતિદિન વધારે થવા લાગ્યો. પરસ્પર પ્રીતિના વાક્યો
વધી તેઓ આ સંસારિક સુખનો સ્વાદ ચાખતાં હતાં સ્ત્રી
પુરુષ એ બંનેનો મળતો સ્વભાવ હોવાથી મન જેટલું મ-
ન રહેછે તેટલું બીજ કાંઈ પણ સાધનથી રહેતું નથી. સમ-
વયી અને સમગુણી જોડું બંધાવાથી સંસાર સુખમાં ખામી
આવતી નથી. જેમ સ્વાતિ નક્ષત્રના મેઘ બિંદુ સમુદ્રની છીપ
ઝીલી રહે છે, તેમ આ દંપતિ પરસ્પરનાં વાક્યો ઝીલી લેતાં
હતાં. થોડે દિવસે તે રથ એક અરણ્ય નજીક આવી પ-
હોંચ્યો, તેથી ગાડીવાન ડરવા લાગ્યો. કારણ કે સાથે રૂપ-
વંતી રાજપુત્રી હતી. તેના પિતાએ તેને એકદમ દેશપાર
કરી દેતી. તેને કાંઈ રોકડ નાણું આપેલું નહોતું. પણ
સ્વયંવર વખતે પહેરેલું ધરેલું કાંઈ ઉતારી લીધું નહોતું;
તેથી તે તેણે તમામ પોતાની સાથે રાખ્યું હતું. આવી વિ-
કટ અરણ્યમાં ધરેલું લઈને જવું તેમાં ગાડીવાનને બીક લાગે
એ સ્વાભાવિક હતું. કેમકે તેણે સાંભળેલું હતું કે આ અ-

રણમાં લૂટારાઓ લૂટી લેછે, એટલુંજ નહીં પણ વખતે બાંધીને માર મારે છે અથવા બીજા ધણા પ્રકારે દુઃખ દેછે. આમ તેના જાણવામાં હોવાથી તે ડરતે હતો. ચતુરસિંહે તેને ધીરજ આપી અને આગળ ચાલવા કહ્યું તેથી તેણે ગાડી હાંકી.

ખરા મધ્યાન્હ થતાં તેઓ મધ્ય અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યાં. એતરફ નજર કરતાં માત્ર પર્વતની ગુફાઓ અને મોટાં ઝાડ નજરે પડતાં હતાં. સઘળું શાંત થઈ ગયું હતું. જ્યાં વાવ વર આદિ કોઈ જાનવરનો કે પક્ષીઓનો પણ સ્વર સંભળાય નહીં ત્યાં માણસનાં મધુર વાક્ય સાંભળવાની આશા શાની હોય? આવી બચકર જગ્યો રૂપવંતીએ કદી જોઈ નહોતી તો પણ ચતુરસિંહ સાથે હોવાથી તેને કાંઈ બીક લાગતી નહીં. ધણા દિવસની અવાવર વાવ તે ઠેકાણે જોવામાં આવી, ત્યાં ગાડી છોડી બાતું ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાસેના વડ નીચે જાનમ પાથરી બેઠાં અને ગાડીવાન પાણી ભરવા ગયો. બેઠાં જાણુ આ અરણ્ય વિષે વાત કરતાં હતાં એવામાં ચાર પુરૂષો તેઓની દૃષ્ટીએ પડ્યા. તેઓ થોડે દૂર રહ્યા એટલે માંહેમાંહે તકવારથી લડી શકવત્ થઈ બેંચ ઉપર પડ્યા આવો વિચિત્ર દેખાવ જોઈ ચતુરસિંહને પેલા પુરૂષોનું લડવાનું કારણ જાણવાની ઈચ્છા થઈ, તેથી પોતે રૂપવંતીની રજા લઈ પેલા ચાર પુરૂષો પડ્યા હતા ત્યાં ગયો. એટલામાં તેમાંનો એક જાણુ બોલ્યો કે “તે આ મારે લાયક છે માટે તેને હું લઈ જઈશ. મારે કોઈ રોટસો કરી આપનાર નથી.” આવાં મૂરખાઈનાં

વાક્યો સાંભળી ચતુરસિંહે મનમાં વિચાર કર્યો. કે-આ એ-
વધૂકે ફાકટના લડી મુગ્યા. રૂપવંતીને લઈ જવી એ કાંઈ
રમત વાત નહોતી. પણ ખેર. “જે થાય તે સારા સારું.”
એઓની મૂર્ખાઈ એઓને નહીં. મારી ખાતરી થાય છે કે
તેઓ કોઈ લૂટારા છે માટે તેઓની પાસે કાંઈ પણ હોવું જો-
ઈએ, માટે લાવ તપાસું. તપાસ કરતાં એક ડોઝો તેને હાથ
લાગ્યો, તે લેધને તે રૂપવંતી પાસે આવ્યો અને તેને સ-
ંબળી. વાત કહી સંભળાવી. ચતુરસિંહે આણેલો ડોઝો રૂપ-
વંતીએ ઉઘાડ્યો ત્યારે તેમાંથી પેંડા નીકળ્યા. આ પેંડા
ભાતામાં ખાવા નિશ્ચય કર્યો, જેના નસીયમાં જે ખાવાનું
લખેલું હોય તે ચનાયાસે આવી મળે છે એવો વિચાર ક-
રતાં ત્રણે જણે પેંડા પેંડા ખાધા તેથી થોડીવારે ત્રણેજણા
બેશુદ્ધ થઈ પડ્યા. અકસ્માત બેશુદ્ધ થઈ જવાનું કારણ
એજ હતું કે પેંડા લૂટારા કેદી હતા તેથી તેઓએ પેંડામાં
કેદી વસ્તુ (ચતુરો) નાખેલ હોવાથી તે ખાનાર ચતુરસિંહ,
રૂપવંતી તથા ગાડીવાન બેશુદ્ધ થઈ પડ્યાં. આ પેંડામાં કેદી
વસ્તુ નાખેલી છે એવું ચતુરસિંહ વગેરે કોઈના જાણવામાં
નહોતું, તેથી કુધાનું નિવારણ અત્યંત સુધી તેઓએ ખૂંચ પેંડા
ખાંધા હતા, તેથી ઝેર ઘણું વ્યાપી ગયું.

પેંડાં ત્રણે જણુ બેશુદ્ધ થઈ એક વડ નીચે પડેલાં હતાં
એવામાં એક શિકારી રાત્રી ત્યાં આવી ચડ્યો. તેજે રૂપ-
વંતી રત્નને જોઈ, કે ઘણુંજ મોહિત થયો. કારણ કે રૂ

તેના શરીરના કોઈ અવયવમાં કશી ખામી જણાતી નહોતી તેથી તે શિક્ષકે રાજાનું મન હરણ કરવાને બંધ હતી. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આપણે પહેલાં આ બે પુરુષો કોણ હશે? અને આ સ્ત્રી કોની પુત્રી તથા કોની અર્ધાંગના હશે? આ પુરુષો તેને શું થતા હશે? અને કઈ જાતિના હશે? આ સ્વરૂપવાન પુરુષ કોઈ શુરવીર રજપૂત જણાય છે, અને આ સ્ત્રી કોઈ રાજકુમારી હોય એમ લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ આ સ્ત્રી મારા રાજદરબારમાં શોભે તેવી છે, માટે મારા રાજ્યમાં તેને લઈ જવી જોઈએ. એમ ધારી પાસે પહેલાં રથ તૈયાર કરવાની પોતાના સિપાઈને આજ્ઞા કરી. સિપાઈએ રાજાના હુકમને તાબે થઈ ગાડી તૈયાર કરી બંને જણે રૂપવંતીને ઉચકી ગાડીમાં સુવારી ગાડી આગળ ચલાવવા લાગ્યા. શિક્ષકે રાજાએ પોતાના સિપાઈને ગાડી હાંકવા બેસાડ્યા હતા. તે રૂપવંતીનું અગાધ રૂપ જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આવી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી રાજાના મહેલમાં જશે તો તેને રાજમહેલમાં ગોંધાઈ રહેવું પડશે. રાજાની રાણીએને કશું સુખ હોતું નથી. તેઓની હાલત માત્ર બહારથી જ લલકાર દેખાય છે અંદરની સ્થિતિ ઘણી જ દુઃખદાયક હોય છે. એક કેદી કરતાં પણ તેમની હાલત સુખી હોતી નથી. સાત પાંચ દાસીઓ હોય તે સિવાય બીજાં માણસોનું તે મોં પણ જોવા પામતી નથી. જે ગામની તે રાણી હોય તે ગામ પણ તેણે કદી જોયેલું હોતું નથી. તેઓની સઘળી દુનિયા ફક્ત તેઓના બંગલામાં જ હોય છે!

ધણી રાણીઓ પોકાર કરે છે કે આ કરતાં અમારો હલકા-
કુળમાં જન્મ થયો હોત તો સાઈ' કે ગુજ્જુ બુદ્ધી દવામાં
ફરત, સગા વહાલ્યને મળત અને ધણા માણસોના મોઢાં
પણ જોત. એકાંતવાસ જેવું બીજું એકે અકાઈ' દુઃખ નથી.
ખોટા મલાજ રાખવામાં આપણા વહેમીને બાપના કુવામાં
બુડી મરનારા રાજાઓ પોતાને આશરે પડેલી અળગાઓને
મેહેલના એકાંત ભાગમાં ગોંધી રાખવામાં પોતાની ધણી
શોભા સજ્જે છે. માટે તેને મારે ઘેર લઈ જઈ તેની સાથે
વિવાહ કરે તો તેના સુખનો પાર રહે નહીં. મારા ઘર જેવું
સુખ તેને રાજમેહેલમાં મળનાર નથી, માટે તેને હું મારે
ઘેર લઈ જઈશ. એ પ્રમાણે મનસુખો કરતો હતો એવામાં
શિકારી રાજા બોલ્યો—શેરખાં જમાદાર ગાડીને ખાડાવાળી
જમીનમાં હાંકશે નહીં. કારણ કે અંદર સુતેલી રંભાના શ-
રોરને કશે ઉપદ્રવ થવો ન જોઈએ. તેને મારે પટરાણી કરવી છે.
હું તેના સ્વરૂપ ઉપર ઘણું મોહિત થયો છું, તેણે મારું ચિત્ત
ચોરી લીધું છે. એ પ્રમાણે રાજાનાં વચન સાંભળી જમા-
દાર શેરખાંને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો, તેથી રીસભેર ગાડીમાંથી
નીચે ઉતર્યો અને કેટલાક અપશબ્દ કહ્યા, તેથી શિકારી રા-
જા ક્રોધને વશ થઈ બુદ્ધી તરવારથી તેની સામે ચાલ્યો. શે-
રખાં પણ હથિયાર બંધ હતો તેથી તેણે પણ બુદ્ધી તરવાર
કરી. બન્ને જણ સામસામા ઝટકમ ઝટકા આવવાથી ધાયલ
થઈ ભોંયઉપર પડ્યા.

મિયા શેરખાં ધારતો હતો કે મારે ઘેર જેટલું સુખ

છે તેટલું રાજ્ય દરબારમાં નથી; કદાપિ આ સ્ત્રીને રાજ્ય લઈ જશે તો તેને એક જંગલમાં ચોરની પેઠે ગોંધી રાખશે, અને મારે ઘેર હું લઈ જઈશ તો તે કળીજ સુખી થશે.

જન્મેની આંખપર કામનાં પડળ ફરી વળ્યાં હતાં. કામાંધ માણસો ઘટતું અઘટતું કશું જોઈ શકતા નથી. ગમે તે પ્રકારે પોતાની મતલબ પાર પાડવાને તેઓ ફૂંદી પડે છે. વિષય વાંચનાઓ જગતમાં અનેક જાતના મહાભારત ફેરફાર કર્યા છે, અને મોટા બનાવને જન્મ આપેલ છે. સ્ત્રીની ખુબસુરતીએ મગરૂજ શેહેનશાહનાં તાજ ઉતરાવ્યાં છે, અને શરા પેહેનવાનોની તલવાર છોડાવી છે. સ્ત્રીની ખુબસુરતીએ પથ્થર જેવાં દિલને નરમ મીણુ સરખાં કરી નાંખ્યા છે અને પહાડ જેવા તનને સૂકી કાઠી જેવા બનાવી દીધા છે. સ્ત્રીની ખુબસુરતીની અબ્જળી અપાર છે.

શિકારી રાજ્ય અને શેરખાં નાહક લડી ધાયજ થઈ ભોંયપર પડ્યા એટલે પેલા રથના બળદો પોતાની મરજી મુજબ આગળ ચાલવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ફતેહપુર નામે શેહેરની ભાગોળે ધણા માણસોની ઠઠ જામી હતી. ચોતરફથી માણસોનાં ટોળે ટોળાં આવી ત્યાં ઉભાં રહેતાં હતાં. ફેટલાક માણસો ત્યાંના મુળારક સીંદીને જોઈ તરત વગર ખોલવે પાછા વળતા હતા. ફેટલાક લોકો ત્યાંની સંઘળી હકિકતથી વાકેફ થયા પછી—“અરે રામરામ!

તા પાછા ફરતા હતા. પાછા વળનારના મુખ ડુપર શીકતું ચિત્ર જણાતું હતું. અરે બિચારી નિરપરાધી અબળાનું શિ. યળ લૂટાઇ જશે એટલે તે આપઘાત કર્યા વગર રહેશે નહીં.

પેસો રથ રૂપવંતી સહવર્તમાન ચાલવા માંડ્યો. તેના જોડેલા બળદો જળરા હોવાથી ધણી ત્વરાથી ફતેહપુરની ભાગોળે આવી પહોંચ્યા હતા. આ શહેરનો રાજ્ય પ્રતાપસિંહ સ્ત્રી લંપટ હતો, તેથી તેના ખાતમીદારો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓની શોધમાં ફરતા હતા. તેઓ કોઇ સ્વરૂપવાન સ્ત્રીને દેખતાંજ તુરત તેને રાજ્ય પાસે લઇ જતા હતા. કેટલીક સ્ત્રીઓને રાજ્યએ બળાત્કારે પોતાને વશ કરેલો હતી અને કેટલીકને પૈસાના લોભથી ફસાવી હતી. આખરદાર સ્ત્રીઓનાં શિશુબળ લૂટાતાં હતાં તેથી આખા શહેરમાં હા-હાકાર થઇ રહ્યો હતો. કેટલાક શહેરીઓ પોતાની જુવાન વહુ, દીકરીની લાજ શી રીતે સચવાશે? એ વિષેની મોટી ફિકરમાં પડ્યા હતા. કેમકે ત્યાં ગમે તે સ્વરૂપવાન સ્ત્રી બજારમાં નીકળી હોય અને તેને કોઈ ખાતમીદારે જોઇ હોયતો તેને બજાર વચ્ચેથીજ બીનધડક ગાડીમાં નાખી રાજ્ય મેહેલમાં લઇ જતા હતા. આવા જુલમી રાજ્યના રાજ્યથી રૈયત કંટાળતી હતી. પણ ત્યાંનો રોજગાર સારો હોવાથી ત્યાં શહેરીઓ જે કષ્ટ પડે તે ભોગવતા હતા, એવા લંપટ રાજ્યના શહેરની ભાગોળે રૂપવંતીનો રથ આવી ચડ્યો હતો. તેને દેખી જે મુઆરક સીદી ત્યાં આવ્યો હતો. તે રાજ્યનો ખાતમીદાર હતો. તેણે આવી એક જળરી હાક મારી કેતુ-

રત સઘળા માણસો વિખરાઈ જવા લાગ્યા, અને પોતે ઇનામ મળશે એવા ધરાદારી રૂપવંતીનો રથ રાજમેહલ તરફ લઇ ચાલ્યો આ વખતે રૂપવંતીનો કૌંઠ સહાયક નજરે પડતો નહોતો, તેથી તેના શિયળનો લાંગ થતાં કશી વાર લાગવાની નહોતી. પણ ઇશ્વરી ઇચ્છા બળવાન છે. તે ગરીબનો બેઠી અને નોધારાનો આધાર છે. રૂપવંતીના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે તેજ શહેરનો નગરશેઠ દ્વારકાદાસ અનાયાસે ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે માણસોની ઠઠજોઈ, તેથી ત્યાં શું છે એ જાણવા સાડ તે પેલા રથ પાસે ગયો.

દ્વારકાદાસ શેઠને આવતા જોઈ મુખારક સીદી જરા વિચારમાં પડ્યો કે રખેને આ સ્ત્રીને લઈ જવાની તેઓ આનાકાની કરશે એમ ધારી જાણે શેઠને જોયા નથી એવું ડોળ રાખી તેણે રથ હાંકવા માંડ્યો, એટલે દ્વારકાદાસ શેઠે હાક મારી રથ ઉભો રાખવા કહ્યું તેથી મુખારકના મનમાં મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો અને રથ ઉભો રાખ્યો. દ્વારકાદાસ એ આ શહેરનો ઘણોજ આખરદાર નગર શેઠ હતો. મુખારક જેવા રાજના આતમીદારે માત્ર તેનાથીજ ડરતા હતા. એ શેઠ સિવાય બાકીના તમામ નગર નિવાસી જનોને તેઓ તુલનાત્ર માત્ર પણ ગણતા નહોતા. રથ પાસે આવી દ્વારકાદાસે જોયું તો તેમાં એક મહા સ્વરૂપવાન અપ્સરા સરખી સ્ત્રી તેની નજરે પડી. તેના શરીરના અવયવો ઘણાજ ખુબસુરત હોવાથી તેમજ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી આ બાઈ કોઈ આખરદાર માણસનું સંતાન છે એવું તેણે અનુમાન કર્યું. વળી

તેણે વિચાર કર્યો કે આ શહેરનો રાજા લંપટ છે તેથી તે આની આગર લીધા વિના છોડશે નહીં, અને જ્યારે આ જાણના શિયળનો ભંગ થશે ત્યારે તે આપઘાત કર્યા વિના રહેશે નહીં; એવું તેની આકૃતિ ઉપરથી જણાય છે. તેનો જમાવ કરવાની તજવીજ મારા વિના બીજાની બની શકે તેમ નથી. કદાપિ તેમ કરવાથી રાજા મારી ઉપર ક્રોધાયમાન થશે તો પણ ફિકર નહીં. રાજા મારી ઉપર નાખુશ થાય તો પણ એક અજાણનો અમૂલ્ય જીવ ઉગરે અને તેનું પતિવ્રત અવિચલ રહે એ હું વધારે સાડું સમજું છું. આકૃતમાં આવી પડેલી એક નિરાધાર અજાણનું રક્ષણ કરવું એ ઉત્તમ લાભ છે. દુનિઆમાં અવતાર ધારણ કરીને જેઓએ બીજાનું કલ્યાણ થાય એવો પ્રયત્ન કર્યો નથી તેઓનો અવતાર એળે ગયો સમજવો. આ દેહ નાશવંત છે. લક્ષ્મિ પણ ચલિત છે માટે માણસોએ તેનું અભિમાન અંતરમાં ધરવું નહીં જોઈએ. પરોપકાર જેવું બીજું એકે પુણ્ય નથી, એવું વિચારીને તેણે કહ્યું કે—અહ્યા મુળારક, આ જાઈ મારી બાણેજ થાય છે તેને મારે ઘેર લઈ જવી છે માટે ગાડી મારા ઘર તરફ હાંકી લાવ. મુળારક પોતાના મનમાં જાણતો હતો કે દ્વારકાદાસ શેઠનું વચન પ્રતાપસિંહ રાજા પણ ફેરવી શકતા નથી કેમકે તે મહા આગરદાર અને ધનાઢ્ય છે. એવા વગવાળા શેઠનું વચન ઉલ્લંઘન કરવાથી હું ફાયદો કાઢી શકું નથી એમ ધારી મુળારકે વગર બોલવે દ્વારકાદાસ શેઠના ઘર તરફ રથ હાંક્યો. શેઠને ઘેર પહોંચ્યા પછી જાણે શેઠ

નોજ ચાકર હોય તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. રૂપવંતીને ધ-
ણીજ સંભાળથી ઉચકી દ્વારકાદાસ શેઠના ઘરમાં પૂલંગપર
સુવાડી તે એક પંખાવતી પવન નાખવા લાગ્યો. થોડીવાર
પછી ધણી નમ્રતાથી શેઠની રજા લઈ દરવાજા તરફ જવા નીકળ્યો.

દ્વારકાદાસ શેઠની સ્ત્રીનું નામ લંપટઆઈ હતું. “**યથા
નામાતથાગુણા**” તેમ તે પોતાના નામ પ્રમાણે સ્વ-
ભાવમાં પણ તેવીજ હતી. તેને દોલતખાં નામના સિપા-
ઈની સાથે આડો વ્યહવાર હતો. પોતે ધનાઢય શોહાણી છતાં
પોતાને ત્યાં કોઈને નોકર રાખવા દેતી નહોતી. કેમકે દો-
લતખાંને તેની પાસે આવવું હોય તે વખતે જો નોકર ઘેર
હોય તો તેની મારફતે આ વાત વખતે શેઠના જાણુવામાં
આવે એવી તેને ખીક હતી. પાપી માણસોને અનેક જાતના
પ્રપંચ કરવા પડે છે. ચાકર નક્કર કોઈ મળે નહીં અને
શેઠ ખજારમાં જાય એટલે લાગ જોઈને દોલતખાં ધણીવાર
તેને ઘેર આવતો અને ત્યાં ધણી વખત ગાળતો. લંપટઆઈ
રૂપવંતીને જોઈને મહા શોકાતુર થઈ ગઈ તે સનમાં વિચાર
કરવા લાગી કે આ સાલ નડયા વગર રહેશે નહીં, તેથી
મારે હવે કાંઈ બીજો પ્રપંચ કર્યા વિના છૂટકો નથી. દોલ-
તખાંને મળ્યા વગર મને ઘડી એક ગમતું નથી અને આ
પાપ આહું આવવાથી તે હવે મારી પાસે આવી શકનાર
નથી. દોલતખાંને મળવા માટે બહાર ભટકું પણ તે કેટ-
લાક દહાડા ? અને એમ કરવાથી ગામના લોકને જાણ થયા
વિના રહે નહીં અને એમ થવાથી મારી ફજેતીના ફાળકું

ધાય. શેઠ આ વાત જાણે એટલે મારી પૂરેપૂરી કમળપત્ની
 ધાય. હેવટ ઉપાયમાં ઉપાય એજ જણાય છે કે ગમે તે પ્ર-
 કારે અને ગમે તેવો પ્રપંચ રચીને આ પાપને આંહીથી કાઢું
 તોજ ધારેલી ધારણા પાર પડે. જો હું આ નડતરને ન-
 સાહું નહીં તો મારું નામ લંપટખાઇ નહીં, કદાપિ એક પ્ર-
 પંચથી કૃતેહ નહીં પામું તો ખીજો પ્રપંચ ઉઠાવીશ, ખાઇ
 ખીને જો એની પછવાડે લાગીશ તો આખરે સઘળાં સારાં
 વાનાં થશે. એમ ધારીને તે શેઠ પાસે આવી અને આ પ્ર-
 માર્ણ બોલી—“પ્રાણનાથ (!) આ પાપને મક્કતનું આંહી
 શા માટે લાવ્યા? તેનું આપણે શું કામ હતું? એક તો રા-
 જની આપણા ઉપર અવકૃપા થાય અને વળી આ સ્ત્રીની
 આપણે વગર દોકડે ચાકરી ઉઠાવવી પડે. હાથે કરીને “ઉઠ
 પાણા પગ ઉપર” એવી પંચાત આપણે શું કરવા જોઈએ?
 રાજ જ્યાં એવો ધંધોજ આદરી બેઠો ત્યાં તમે કેટલે ઠે-
 કાણે આમ આડા હાથ દેશો? એકાદ બેને આમ બચાવશે
 એટલે શું રાજ પોતાની ચાલ સુધારશે કે? તેના કર્યા તે
 ભોગવશે. એમાં વચમાં આપણને શું? વળી આપણા ધરનું
 કામકાજ શેઠી આની ચાકરી કરવાનું મારાથી જની શકે તેમ
 જાય નથી. માટે આ બાઈને તમે દરબારમાં પહોંચાડો. એમ
 કરવાથી રાજ ખુશી થશે અને આપણે કશી હાલવરાળ ક-
 રવી પડશે નહીં. મોટા સાથે વેર બાંધવું એ હાનીકારક છે.
 આ બાઈને અને આપણે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહીં છતાં
 આપણે રાજનું મન શા માટે દુભાવવું જોઈએ. જેના તા-

બામાં આપણે રૈયત તરીકે રહેવું તેની સાથે તંત બાંધવાથી આપણું કશો ફાયદો કાઢીએ નહીં એ તમે ક્યાં નથી બાણતી? રાજા જો કોપ્યો તો વખતે જીવનું જોખમ થઈ જાય. બેઠાની ડાળ સાજી રાખવી એ કાંઈ ખોટું નથી માટે મારું કહ્યું માનીને તમે તેને દરબારમાં મોકલી આપો તો સારું.”

દયાળુ દિલના દારકાદાસે થોડી વાર વિચાર કરી જવાબ આપ્યો—“પ્રાણપ્રિય; આ સ્ત્રી કોઈ કુળવાનનું ફરજદ છે, તેના પર કુદૃષ્ટી કરી રાજા પોતાના મેહેલમાં લઈ જાય તો અંતે તે સ્ત્રી આપઘાત કર્યા વિના રહે નહીં. આવી અંદ્રમુખીને દુઃખ દરિઆમાં શી રીતે ડૂબવા દેવાય? કદાપિ મારા જોવામાં તે ન આવી હોત અને તેને માથે ગમે તે પ્રકારનાં દુઃખ આવી પડત તો હું કાંઈ ખાળી શકનાર નહોતો. પરંતુ તે જ્યારે મારા જોવામાં આવી ત્યારે જો હું તેને આફતમાંથી બચાવું નહીં તો મારું નામ નગરશેઠ શાનો? હવે જો હું તેને કદાપિ રાજાની હજીરમાં સોંપું તો ધિક્કાર છે મારી શેઠાઈને! કદાપિ રાજા ગુરસે થઈને આપણા ઘરનાર લૂટી લે તોપણ શું? હું જો તેનો સહાયક ન થાઉં તો બીજો કોણ થાય? ગમે તેમ થાય તોપણ હું આ બાઈને કોઈ રીતે દુઃખી થવા દેનાર નથી. થવું હોય તેમ થાઓ.”

દારકાદાસ શેઠ પાસે લંપટ બાઈનું કશું નહીં ચાલવાથી તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગી કે—મારું ધાર્યું સઘળું ધૂળ મળ્યું. મારા કહેવાની કાંઈ ખણ અસર

‘એમને થઈ નહીં. શેઠ જીવ જતાં સુધી પણ પોતાનું વચન છોડે એમ જણાતું નથી. માટે કાંઈ બીજે પ્રપંચ ઉઠાવું તો હીક. એમ ધારીને તોળરા જેવું મોં ચડાવીને બોલી-“ હા, હાં. મારા મનને હું બધુંય સમજું છું. તમારા મનની વાતની મને ખબર પડી છે. તમારા મનને અત્યાર સુધી એમજ હશે કે આ કાંઈ સમજતી નથી. સૂરજ ઉગ્યો કાંઈ છાંયડે ઢાંક્યો રહેતો નથી. શેર ધાન્ય ખાય તે સૌ સમજે. તમને તો મારું મોઢુંજ મગતું નથી, રોજ ધુંઆપુંઆ કરતા આવો છો એ મારા મનને હું બધું સમજું છું. પણ લાજ રાખીને બોલતી નથી એટલે આગળ પગલાં ભરતા જાઓ છો પણ અતિશેમાં કાંઈ માલ નથી. તમે ન્યારથી આવળી આવળી વાત કરો છો ત્યારથીજ મારી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે કે જેનાપર તમારી કુદૃષ્ટી થઈ છે, અને તેથીજ તમે એને આંહી તેડી લાવ્યા છો. એની સાથે લગ્ન કરવાની તમારી પૂરેપૂરી મરજી જણાય છે. કારણ કે જો એમ ન હોત તો એ પરદેશી સ્ત્રી, જેને આપણે સ્વપ્નામાં પણ કદી જોએલી નહીં અને જેની સાથે આપણે કશો સંબંધ નહીં એવી અજાણી સ્ત્રીને આપણે ઘેર લાવવાની શી જરૂર હતી? પણ તમારું અંતઃકરણ કામની વસ્તનાથી રૂંધાઈ ગયેલું જણાય છે, તેથીજ તમે આ બાંધને રજા આપવાની આનાકાની કરો છો. એતો ખુદલુંજ છે કે જેનાપર કુદૃષ્ટી કરી ઘેર આણી તેને રજા આપવાનું શી રીતે બને ? એ હું સારી રીતે સમજું છું. પણ

(૧૫૨)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

ફિકર નહીં. રાજનું અપમાન કરવાથી તમે કેવું બૂઝું ફળ પામોછે? એ આખરે જણાઇ આવશે. હું તમને વધારે કહેવાને સમર્થ નથી. તમે મારા સુખના સાગર છો. તમારે વડેજ હું ધણી જાતના સુખ ભોગવું છું, એમ ધારી એટલુંજ કહું છું કે તેનાપર કુદૃષ્ટી ન કરતાં તેને રાજની આગળ મોકલી આપો તો રાજની આપણા ઉપર પ્રીતિ થશે એટલે આપણે કોઇ પણ પ્રકારનું સંકટ વેઠવું પડશે નહીં.”

આવાં અસહ્ય વચનો સાંભળી દ્વારકાદાસ શેઠને અત્યંત રીસ ચડી. તે ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો—રાંડ, શંખાણી, તેનાપર મારી કોઇ પ્રકારે કુદૃષ્ટી નથી. તે બાઇ મારી બેન કે દીકરી ખરાબર છે. તું ખરાબ વચનો બોલી મને દુઃખી ન કર. રાજના ધ્યાનમાં આવે તેવું દુઃખ દેશે તોપણ મારું ધાર્યું ક્યો વગર હું રહેનાર નથી. આ નિરપરાધી બાઇને લંપટ રાજના હાથમાં સોંપવા કરતાં તલવારથી તેનું માથું છેદી નાખવું વધારે સાફ છે. આવાં વચન સાંભળી લંપટબાઈએ પોતાનો વિચાર મુલતવી રાખવો દુરસ્ત ધાર્યો અને કોઇ પ્રસંગે તેને કાઢવાનો ઉપાય રચવા ચૂકવું નહીં એવો નિશ્ચય કર્યો. પાથરેલા પલંગપર બેભાન સુતેલી રૂપવંતીને દ્વારકાદાસ પવન નાખવા લાગ્યો અને લંપટબાઈ ક્રોધાવેશમાં તોખરા જેવું મોં કરી પાછળના ઓરડામાં બેઠી. થોડીવારે રૂપવંતીને ભાન આવ્યું. તેણે આંખે ઉઘાડીને જોયું તો એક જૂદોજ પુરૂષ તેની નજરે પડ્યો. તેથી તે બેબાકળી થઈને બોલી—અરે! હું આંહી ક્યાંથી

આવી? મારા પ્રાણનાથ ક્યાં ગયા? મારો ગાડીવાન ક્યાં ગયો? અરે મારા પ્રિય પતિ તમે અત્યારે ક્યાં છો? મને જલદી જવાળ આપો.

ઉપરના વચન સાંભળી લંપટગાર્ઠ એકદમ દોડી આવ્યો દ્વારકાદાસ રૂપવંતીને કહેવા લાગ્યો—એન તમે જરાએ ફિરકર રાખશો નહીં. તમે મારે ઘેર આવ્યાં છો. હું આ શે-હેરનો નગરશેઠ છું. તમારે આંહી કોઈ તરેહની હરકત ગણવી નહીં. આંહી તમારા ભાઈનું ઘર છે એમ ગણી રહેવું. હું તમારો ધર્મનો ભાઈ છું. લંપટગાર્ઠ બોલી ઉઠી—અત્યાર સુધી એ રાંડ પ્રાણનાથ, પ્રાણનાથ કોને કરતો હતી? મને ખાતરી છે કે એ પ્રાણનાથ તમનેજ કહેતી હતી. એ મેં ખરાબર કાનોકાન સાંભળ્યું છે. આ વાત છુપાવવાના ઈરાદાથી તમે તેને એન કહો છો. એ તમારો પ્રપંચ હું ખરાબર સગળ ગઈ છું. તમારો તેનાપર કુદૃષ્ટી છે એમાં કોઈ જાતનો શક નથી. તમારો અંતરનો બેદ પ્રત્યક્ષ જણાયો છે. દ્વારકાદાસ બોલ્યા—અરે રાંડ, શંખણી. તું કડવા વચન બોલી મને નાહક દુઃખી ન કર. તેનો મારો પુત્રો સમાન છે. તું હજીએલી કૂતરીની પેઠે જ્યાં ત્યાં બચકાં શા સાર બરે છે? રૂપવંતી બોલી—શેઠાણી સાહેબ! તમે મુજબનરૂપસંધીને માથે નાહક દોષ શા સાર મૂકો છો? હું વિદેશી પંખી અનાયાસે આંહી આવી ચડી છું, હવે આ દયાળુ શેઠ અને આપના સરખાં સુઝ શેઠાણીના પ્રતાપથી સુખી થઈ શ. એ સાંભળી લંપટગાર્ઠ બોલી—રાંડ મારી સોમ્ય, તું

શેઠાણી કોને કહે છે ? અત્યાર સુધી શેઠને પ્રાણનાથ કહી બોલાવતી હતી, તે મેં બરાબર સાંભળ્યું છે. તું મારા ધણીની ધણીઆણી થઈને બેઠી છું, તે હું બરાબર જાણું છું. મેં તો તને કાઢવાના ધણા ઉપાય કર્યા પણ તારો મોટી તને છોડે તેમ નથી. આવાં તિક્ષણ બાણ સરખાં વચનથી દ્વારકાદાસને ધણું લાગ્યું પણ તકરાર કરવાથી ધણો ભવાડો થાય એમ ધારી રૂપવંતીને કહ્યું—આલો બેન આપણે ઉપર જઈએ. આ શંખાણીનાં વચન મારાથી સહન થઈ શકતાં નથી. લંપટઆઈ પછવાડેથી ધણા અપશબ્દો બોલવા લાગી તેને નહીં ગણકારતાં બંને જણ મેડી ઉપર જઈ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યાં. પોતાની વિતરકવાતથી રૂપવંતીએ દ્વારકાદાસને માહિતગાર કર્યા, તેથી દ્વારકાદાસને અત્યંત દયા આવી. પોતાને છોટાલાલ નામનો એક નાનો દીકરો હતો તેને સાચવવા રૂપવંતીને ભલામણ કરી, રૂપવંતીએ ધણી બુરાઈથી એ સૂચના કબૂલ રાખી.

બંને જણ મેડી ઉપર ગયા પછી લંપટઆઈનો ચાર દોલતખાંન તેની પાસે આવ્યો, તેને લંપટઆઈએ સઘળી હકીકતથી વાકેફગાર કર્યો. સઘળી વાત સાંભળવાથી દોલતખાંને ધણો ક્રોધ ચડ્યો. પણ આ જગ્યોએ તેનું કશું આલે તેમ નહોતું તેથી તે પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. ગમે તે પ્રકારે રૂપવંતીને જલદી અગિઆરા ગણાવવાને લંપટઆઈને સૂચના કરી. રૂપવંતીને કાઢવાને લંપટઆઈ ધણા ઉપાય શોધતી હતી પણ તેનો કશો ધવ પાંસરો પડતો નહોતો.

એ દિવસ પછી રૂપવંતીની તન્દુરસ્તી ઠીક સુધરી, એટલે છોટાલાલને સાચવવામાં અથવા ધરત્તં બીજાં કામ કરવામાં લંપટબાઈ શેઠાણીની દેખરેખ નીચે તે નોકર તરીકે રહી. લંપટબાઈ શેઠાણીનો હુકમ ઉઠાવવો પડતો હતો તેથી તેને ઘણા પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું પડતું હતું. કેમકે લંપટબાઈ કૂર સ્વભાવની હતી. તેથી રૂપવંતીને ગાળો દે, ઘણું અધરું કામ કરાવે, અને કોઈ વખત હાથ ચલાવે. પણ ખરી રૂપવંતી, રાજાની પુત્રી, જેણે દુઃખને પણ સ્વપ્ને જોઈએલું નહીં, જેને ઘેર હજારો દાસીઓ કામ કરનારી હતી. જે હંચી જાતના પલંગપર બીરાજી દાસીઓ પર હુકમ ચલાવતી હતી. જેને છીંક આવતાં હજારો દાસીઓ ખમા ખમા કરતી હતી એવી મહા સુખવાળી રૂપવંતીને આ વખત દાસી થવાનો વારો આવ્યો હતો. પોતે લંપટબાઈની દાસી થઈ તેના હુકમ પ્રમાણે કામ કરતી હતી. અરેરે ! સુખ દુઃખના વારાફેરા તે આતું નાગ કહેવાય. પ્યારા વાંચનાર, જે બાઈ એક વખત રાજપુત્રી હતી તેને દાસી થઈ કામ કરવું પડે છે, તેથી તેના અંતઃકરણમાં કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો તમારે વિચાર કરી લેવો. કમળા પુષ્પ સરખી કુમળી તે આજ કાળા પથ્થર સરખી વજાળની ગઈ. ગરીબની સ્થિતિનું ખરેખર જ્ઞાન થયું. કષ્ટ કેવી વસ્તુ છે તે તેને જરાજર આ વખતે જણાયું. પ્રથમ તો તેને ઘણું લાગી આવ્યું અને વખતે વખત યોધાર આંસુ-એ રડતી હતી પણ થોડા દિવસ દુઃખ વેઠ્યા પછી તેનામાં

(૧૫૬)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

સહન શક્તિ વધી શેઠાણીનાં કડવાં વચન પ્રથમ તેને કારી-
ધા સરખાં લાંગડાં હતાં પણ પછી જાણે એક કૂતરું વ-
ધારે બસે છે તે પ્રમાણે ગણવા લાગી. અપ્રથમ પાણી ભર-
વા જતી વખતે એક ઘડેા મહા મુશ્કેલીથી પોતાને માથે લઈ
શકતી હતી તે ધીરે ધીરે મોટું બેડું ઉપાડવા લાગી. દાર-
કાદાસ શેઠ રૂપવંતી ઉપર ઘણી મમતા રાખતો હતો અ-
ને રૂપવંતી તેને પોતાના પાન્ધવ સમાન ગણતી હતી. કહ્યું છે કે-

ઉત્સવેવ્યસનેચૈવ, દુર્ભિક્ષેશત્રુવિગ્રહે

રાજદ્વારેસ્મશાનેચ, યસ્તિષ્ટતિસર્વાન્ધવઃ

અર્થ—ઉત્સવની વખતે, સંકટ સમયે, દુષ્ટકાળની વ-
ખતે, શત્રુની સાથે લડાઈની વખતે, રાજ્યદ્વારે, સ્મશાન-
માં જે માણસ આવીને ઉભો રહે તેને ભાઈ જાણવો.” રૂપ
વંતીને સંકટ સમયે દારકાદાસ મળ્યા હતા તેથી તે તેને
ભાઈ પ્રમાણે ગણતી હતી. પણ પેલી લંપટખાઇ બિચારો
રૂપવંતી સાથેનો શત્રુભાવ છોડતી નહોતી, વારંવાર તેને ગા-
ળો દેતી હતી તેમજ જૂઠા આરોપ મૂકતી હતી. તોપણ “વ-
ખત વખતની છાંયડી” એ કેહેવત યાદ કરીને પોતાને જે જે
કષ્ટ પડતાં હતાં તે મુંગે મોઢે સહન કરતી હતી.

દોહરો.

“જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોઈ,”

જ્ઞાની ભોગવે ધૈર્યથી, મૂર્ખ ભોગવે રોષ”

“We see

The always wretched, always blest, are few,
Life is wheel's revolving orb, turns round,
Now whirled in air, now dragged along
the ground.”

ભુજંગી પ્રવાસ.

“નહિ દો દુખી કે સુખી નીત જાણ્યું,”

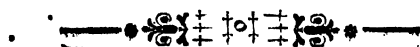
“દેશા ચક્ર તો ફરું નિશ્ચે પ્રમાણ્યું;”

“ક્ષણે જાય નીચે ક્ષણેઉચ્ચ આવે,”

“ધરી જ્ઞાનની ઝાલતાં દુઃખ નાવે.”

સેકસપીયર કહે છે કે—આપણી પૃથ્વી ઉપર આકાશ તળે જે બધી વસ્તુઓ છે તે શું હમેશાં સ્થિર રહે છે ? શું દરિયામાં ભરતી આવે છે ત્યારે જોટ નથી થતો ? જ્યારે દિવસ અસ્ત પામે છે ત્યારે શું અંધારું નથી થતું ? અને આકાશ ચક્ષુને જોટલે સૂર્યને શું આપણે કેટલીક વખત અંધકાર કરતાં વાદળાંથી ઝાંખો થયેલો નથી જોતા ?”

દશા પછી એકાદશા સર્વતા પ્રારબ્ધમાં છેજ. મારે વિપત્તિથી નિરાશ શા માટે થવું જોઈએ ? અદૃષ્ટની કાષ્ટને ખજૂર નથી. “ન જાને જાનકીનાથઃ પ્રાતઃકાલે કિં ભવિષ્યતિ” રામચંદ્રજી સરખાને પણ કાલે શું થશે તેની જાણ થઈ નહોતી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પેલા વડ નીચે સુતેલા ચતુરસિંહ અત્રે ગાર્ડીવાન એ
 બન્ને કેદુ બીર્યા પછી જાગી બેઠા. ચોતરફ નજર કરી
 જોયું તો રૂપવંતી કે રથ કથું દેખાયું નહીં, તેથી તેઓ મોટી
 વિભાસણુમાં પડ્યા. બન્ને જાણુ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા
 કે રૂપવંતી ક્યાં ગઈ હશે? તેને કોઈ જંગલી જાનવર ઘસડી
 ગયું હશે કે તેને સ્વરૂપવાન દેખી કોઈ દુષ્ટ પુરૂષ પોતાની
 ખુરી વાસનાથી હરી ગયો હશે? ગમે તેમ હો પણ રૂપવંતી
 આંદી જાણાતી નથી. એ પ્રમાણે બન્ને જાણુ વિચાર કરવા
 લાગ્યા. ચતુરસિંહને રૂપવંતી વિના જરા પણ એન પડતું ન-
 હોતું. પોતાનું રત્ન ગુમાવી બેઠો તેથી તેના દુઃખની સિમા
 રહી નહીં. વિયોગથી તે આકુળ વ્યાકુળ થઈને બોલવા લા-
 ગ્યો—અહો ! મારી પ્યારી અર્ધાંગના. તું ક્યાં ગઈ? તારા
 વિયોગથી હવે હું મારા બાકીના દહાડા શી રીતે નિર્જમન
 કરી શકીશ? મારો પ્યારો! એક વખત તારા મુખ કમળનાં
 દર્શન થાય તો તારો પ્યારો ભ્રમર તેની આસપાસ ગુંજાવ
 શબ્દ કરી તેને પ્રવૃક્ષિત કરે. અહો મૃગાક્ષી! તારા અમૃત
 બિંદુ વચનનો તૃપ્તાતુર બપેયો તારા વિયોગથી અત્યંત કષ્ટ
 પામે છે. મારા અંતઃકરણમાં તારી મનોહર છાંયીની છાંયા
 આબેહુબ ચીતરાઈ રહી છે, તો પણ તને દૃષ્ટીએ દીઠા વિના
 મારા મનની શાંતી થનાર નથી. તું જ્યાં હોય ત્યાંથી એક
 વખત આવી તારા પ્યારા પતિની બેઠલે.

વસંત તિલકા વૃત.

આકૂળ અંગ યયું પ્યારિ વિન્નેગ પામી,
 ને જ્યાળે ઝાંઝિ વિરહાનળ કેરિ જામી,
 જુદાઇથી જરૂર જીવન મૂજ જાય,
 વહાલી તણો વિરહ કેમ ખમી શકાય ? ૧
 આ વિશ્વમાં અધિક રોગ તણો ઉપાધી,
 વેદસિ વિન્નેગ તણિ શ્રેષ્ઠ ગણું હું વ્યાધી;
 પ્યારી મળ્યા વિગર રોગ નહીં પત્તાય,
 વહાલી તણો વિરહ કેમ ખમી શકાય ? ૨
 વહાલી તણા વિરહથી તન આ તપે છે,
 વહાલી તણા વિરહથી ન કશું ગમે છે;
 રે! માનુની વિરહથી મનડું મુંઝાય,
 વહાલી તણો વિરહ કેમ ખમી શકાય ? ૩
 સંભારિ હારિ દુગથી જળ જાય આલ્યું,
 હૈયું ગયું ફટકિ તેહ રહે ન આલ્યું,
 કોને કથાય કુર કર્મ તણી કથાય,
 વહાલી તણો વિરહ કેમ ખમી શકાય ? ૪

એ પ્રમાણે ચતુરસિંહ અતિશે ખેદ કરવા લાગ્યો.
 ગાજીવાન તેને ધણો સમજાવતો હતો પણ તેનું એકે વચન
 ચતુરસિંહના અંતઃકરણમાં ખીલકુલ પ્રવેશ કરતું નહોતું.
 રૂપવંતીમાં ચોંટલા ચિત્તવાળાને તેના સ્મરણ વગર ખીજું
 કશું સ્મરતું નહોતું. ચતુરસિંહમાં સહન શક્તિ વધી હતી

એ વાત ખૂરી, પણ તેને ધનાશાતા ધરથી આરંભીને આજ દિન સુધી સુખ મળ્યું હતું. અને પાછું આ દુઃખ આવ્યું તેથી તે પાછો દુઃખી થવા લાગ્યો, દુઃખમાં દુઃખ આવે તો બહુ દુઃખ લાગતું નથી પણ દુઃખ પછી સુખ આવે, અને પાછું દુઃખ થાય ત્યારે તે દુઃખ સહન કરવું મુશ્કેલ પડે છે. મિત્રારા ચતુરસિંહને પુત્રદુઃખ આવી પડવાથી તે ઘણો દીલગીર થવા લાગ્યો. આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડવા લાગ્યાં. રૂપવંતી, રૂપવંતી, એવા પોકાર કરવા લાગ્યો, પણ રૂપવંતી તેને પોતાનું સુખ બતાવી શાંત કરે તેમ નહીં હોવાથી છેવટે ચતુરસિંહ છાનો રહ્યો. કહ્યું છે કે—

અરક્ષિતંતિષ્ઠિતદૈવરક્ષિતં, સુરક્ષિતંદૈવ

હતંવિનશ્યતિ । જીવત્યનાથોપિવનેવિસ

જિત, કૃતપ્રયત્નોપિગૃહોવિનશ્યતિ.

અર્થ—જેની આપણે રક્ષા ન કરીએ પણ દૈવને રાખવું હોય તો તે રહે. અને જેની આપણે રક્ષા કરવી હોય પણ દૈવને તેનો નાશ કરવો હોય તો નાશ થાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણી વનમાં ભયંકર જનાવરની બીક લાગતી હોય, ત્યાં કોઈ જાય તો પણ તેને કશું થતું નથી. કોઈ પ્રાણી આપણે ઘેર હોય તેની રક્ષા કરવાનો આપણે ઘણો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ દૈવગે તેનો નાશ થાય છે. માટે પરમેશ્વરને રૂપવંતીની રક્ષા કરવી હશે તો ગમે તે પ્રકારે તેને

સહાય કરશે. આપણી હાયવરાળથી કશું વળવાનું નથી. એમ ધારી આગળ ચાલવા નિશ્ચય કર્યો.

બન્ને જુણુ* ફતેહપુરની ભાગોળે આવી પહોંચ્યા. એ-
ટલે વિચાર કરવા લાગ્યા કે રૂપવંતીની હજી સુધી કોઇ
પણ ઠેકાણે ભાળ લાગી નહીં માટે હવે તો આ શહેરમાં
જઈ નિવાસ કરવો, અને થોડા દિવસ અચાંખ જોઈ આગળ
ચાલ્યું બન્ને જુણુ શહેરમાં ગયા અને રાજ્ય ભાગંપર મેદી
બાંહે લઈ તેમાં નિવાસ કર્યો. આ શહેર તેને રમણિક લાગ્યું
તેથી વધારે દિવસ રહેવા તેનું મન લક્ષ્યાયું. પણ નિર-
ધમી બેશી રહેવું તેને ગમતું નહોતું. કહ્યું છે કે—

માતાનિંદતિનાભિનંદતિપિતા, ભ્રાતાનસંભાસતે
મૃત્યઃકુપ્યતિનાનુગચ્છતિસુત, કાંતાચનાલિંગતે
અર્થપ્રાર્થનશંકયાનકુરૂતે, પ્યાલાપમાત્રંસુહૃત્
તસ્માદર્થમુપાર્જનંકુરૂસત્તે, સ્વાર્થસ્યસર્વેવશાઃ

અર્થ-જે પુરુષ હિણુકમાઉ હોય છે તેને માતા નિંદે
છે, બાપ તેને જોઈને આનંદ પામતો નથી, ભાઈ તો ભા-
પણ પણ કરતો નથી, ચાકરો બોપ કરે છે, છોકરો કહ્યામાં
રહેતો નથી, સ્ત્રી કોઇ દિવસ પ્રેમ પૂર્વક આલિંગન દેતીનથી
કાંઈ ભાગશે એવી બીકને લીધે મિત્રો, સામું પણ જોતા
નથી માટે ધન મેળવવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. વળી
કહ્યું છે કે—

ધનૈર્નિષ્કુલીનાકુલીનાભવંતિ,
 ધનૈરાર્પદંમાનવાનિસ્તરંતિ
 ધનેભ્યઃપરોવાંધવોનાસ્તિલોકે,
 ધનાન્યર્જયધ્વંધનાન્યર્જયધ્વં

અર્થ—ધનવડે અકુલિન તે કુલિન બનેછે, ધનવડે મનુષ્ય-
 નાં દુઃખો મટેછે, ધન કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો બાંધવ આપણી-
 ને વિષે બીજો કોઈ નથી માટે ધન મેળવ, ધન મેળવ. આ
 શ્લોક શું ચાનક ચડાવનાર નથી? છેજ. એ પ્રમાણે વિચાર
 કરી ચતુરસિંહ દરબારમાં જવા તૈયાર થયો. ત્યાં જમ રા-
 જ સાથે ધણી પ્રકારની વાતોકરી. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને કાં-
 ઇ નોકરી આપવાની ઈચ્છા જણાવી. ચતુરસિંહ જોડ્યો—
 નોકરી કરતાં સ્વતંત્ર ધંધો મને વધારે પસંદછે, માટે આ-
 પના તાબાની અદાલતોમાં વકીલાત કરવાની મહેરબાની કરી
 સનદ આપો તો સાહે. રાજાએ આ માગણી મોટી ખુશી-
 થી બહાલ રાખી. આ પ્રમાણે ચતુરસિંહે વકીલાતની સન-
 દ મેળવી. “ચતુરસિંહ રણજીતસિંહ—સનદી વકીલ.”
 એવા મોટા અક્ષરથી લખેલું પાટીયું પોતાની મેડીના આ-
 ગલા ભાગપર ચોડયું. તે આવતા જતા માણસોના વાંચુ-
 વામાં આવ્યાથી ગામના ધણખરા ભાગમાં ચતુરસિંહ મ-
 કીલનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું. તેથી કોઇ કોઇ અસીલો આવી તે-
 ને પોતાનો વકીલ ગણી વકીલાત નામું લખી આપતા હતા.
 ચતુરસિંહ હોશિઆર માણસ હતો તેથી પોતાના અસીલના

લાભ તરફ અમલદારની વધારે વલણ થવા પેરવી કરતો હતો. તેની સાલસાઇ અને હોશિઆરી જુગ-જુમ લોકોના જાણવામાં આવતી ગઇ તેમ તેમ તેના અસીસો વધવા લાગ્યા. તેનો નિર્વાહ ચલાવવામાં હવે કશી અડચણ આવતી નહોતી. કહ્યું છે કે.

શ્રવણમનનંધ્યાનં, વિદ્યાયાઃસાધનત્રયં

અજ્ઞાનંસંશયોભ્રાન્તી, રિત્યેતેપાંનિવર્તકં

અર્થ—વિદ્યાનાં ત્રણ સાધનછે. ૧ શ્રવણ. ૨ મનન અને ૩ નિદિધ્યાસન અને તે (અનુક્રમે) અજ્ઞાન, શંસય અને ભ્રાંતિ એ ત્રણને દૂર કરનાર છે.

એક દિવસે એક વાણિજ્યો ચતુરસિંહ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો—વકીલ સાહેબ, મારું એક કામ માર્યું ગયું છે, માટે તે કામમાં આપ ધ્યાન આપશો તો મુજ્જ ગરીબની જીંદગીનું સાર્યક થશે. કદાપિ હું હારીશ તો આખા જન્મ-રો રળી રળીને ભેળી કરેલી લક્ષ્મિ ખોઇ બેસીશ. આ કામ બાબત આપ ફરમાવો તે આપવા હું તૈયાર છું. ચતુરસિંહ બોલ્યો—તમારી સધળી વીતક વાત મને કહી સંભળાવો. એટલે તેથી વાકેફ થઇ હું તમારું કામ તપાસીશ. વાણિજ્યો કહે સાંભળો—હું પ્રથમ ધણોજ ગરીબ હોવાથી પરદેશમાં રળવા પ્રસંગે નીકળ્યો, અને દૂર દેશાવર જઈ વેપારીની નોકરી કરવા લાગ્યો. મારી સાલસાઈ અને હોશિઆરી દેખી-શેઠે મારો પગાર વધારી આપ્યો. થોડા વરસ નો-

કરી કરતાં મારી પાસે પાંચસે' રૂપિયાની મૂડી થઈ એટલે શેઠના પેટા ભાંગીઆ તરીકે મેં વેપાર કરવા માંડ્યો. શેઠની મારાપર ઘણી કૃપા હતી તેથી નાણાની રકમ તરફ નજર નહીં રાખતાં વેપારના ફાયદામાંથી અરધો અરધ ભાગ આપવા લાગ્યા. થોડે વરસે મારી પાસે નાણાની મોટી રકમ એકઠી થઈ તેથી હું મારે ઘેર જવા નીકળ્યો. નીકળતાં પહેલાં વિચાર કર્યો કે મોટા ડાકડગાળથી જવા કરતાં ગરીબને વેષે જવું એ વધારે સારું છે, કેમકે પાસે નાણું દેખે તો લૂટારા લૂટી જાય. કહ્યું છે કે—

ભોગેરોગભયંકુલેચ્યુતિભયં, વિત્તેનૃપાલાદ્ભયં

મૌનેદૈન્યભયંબલેરિપુભયં, રૂપેજરાયાભયમ્

શાસ્ત્રેવાદભયંગુણેશ્વલભયં, કાયેકૃતાન્તાદ્ભયં

સર્વૈવસ્તુભયાન્વિતંભુવિનૃણાં, વૈરાગ્યમેવાભયમ્.

અર્થ—ભોગથી રોગ થવાનો ભય છે. કૃળ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનો નાશ થવાનો ભય છે. દ્રવ્ય હોયતો રાખનો ભય. મૌન રહેવાથી દીનજનનો ભય. જળ હોયતો શત્રૂ પેદા થવાનો ભય, રૂપ હોયતો ઘડપણ આવવાનો ભય. શાસ્ત્ર સીખ્યા હોયતો વાદ વિવાદ થવાનો ભય. ગુણ હોયતો ખળનો ભય. ડાયાને મોતનો ભય. એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ ભયથી વિઠાઈ રહી છે. અભયતો માત્ર વૈરાગ્યજ છે. માટે ગરીબને વેષે જવું એ વધારે સારું છે, એમ ધારી છેક ફાટલ લુગડાં પહેરી પાંચ લાખ રૂપિયાનાં ચાર રત્ન લીધાં. કુંભારને ઘેરથી પા-

ણી પીવાનો એક બોટવો લઈ તેમાં આ ચાર રૂત નાખી ધ-
ર તરફ ચાલ્યો. થોડે દિવસે આ શેહેર (ફતેહપુર)ની લાગોળે
આવી પહોંચ્યો. પશ્ચિમ દિશાએ એક રમણિક વાડી છે, જ્યાં નિ-
ર્ભળ પાણીનો કોશ વહેતો હતો તે જોઈને ત્યાં ભાતું ખાવા-
નો મેં નિશ્ચય કર્યો. કૂવાના થાળા પાસે લૂગડાં ઉતારી નહા-
વાનો વિચાર કર્યો. હું વૈશ્વવનો ધર્મ પાળું છું તેથી કોશતું
પાણી અશુદ્ધ ગણી પેલો રત્ન વાળો બોટવો દોરીથી બાંધી
કૂવામાં ભરવાનાં ખ્યો, થોડા બોટવા ભરી હું અર્ધ નહાયો એટ-
લામાં ભોગ જોગે દોરી તૂટી એટલે બોટવો કૂવામાં પડ્યો.
મારા પાંચ લાખ રૂપિયાનાં રત્ન પાણીમાં ગયાં, તેથી હું પોકે
પોકે મૂકી રડવા લાગ્યો. મને રડતો સાંભળી આસપાસથી
કોશ હાંકનાર કણખી વગેરે દોડી આવ્યા. તેઓ મારા રડવાનું
કારણ પૂછવા લાગ્યા. મેં કહ્યું—પાણી ભરતાં મારો બોટવો
કૂવામાં પડી ગયો તેથી હું રડું છું. ત્યારે સમજા માણસો
કહેવા લાગ્યા—અરે મૂરખા, બોટવા સાંચાટલોળધો શામાટે
રડો છો? આ ગામમાં બેપૈસાનો મોટો બોટવો મળે છે. ચાલ અમારી
સાથે તને ગામમાંથી બાંજો બોટવો અપાવીશું, તું રડીશ નહીં.
મારું રડવું બોટવા સાંચ નહોતું, પણ રત્ન સાંચ હતું, તે-
થી મને વધારે વધારે રડવું આવવા લાગ્યું, તેમ તેમ પે-
લાં ભલા દિલના ખેડુતો મને વધારે નાણું આપવાનું કહેવા
લાગ્યા. છેવટ મને પાંચ રૂપિયા (એક બોટવો ગયો તેના
ખદ્દામાં) આપવાનું કહ્યું પણ મારા પાંચ લાખ રૂપિયા
મૂકી ફક્ત પાંચજ રૂપિયા લેવા હું કેમ કમુલ થાઉં? હું

વધારે રડવા લાગ્યો એટલામાં એક કોળી ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે સઘળી વાતથી વાકેફ થયા પછી કહ્યું કે—“એ બોટવો જેમનો તેમ કૂવામાંથી હું કાઢી આમું પણ તેમાંથી મને ગમે તે તને આપું. બીજા ઉપર તારો કશો અલાખો નહીં” મેં કહ્યું હા, તને ગમે તે મને આપજે. હું ખુશીથી લઇશ. એ ઠરાવ કમુલ થયા પછી પેલો કોળી કૂવામાં ઉતર્યો અને રત્ન સડવર્તમાન બોટવો બહાર કાઢ્યો. માંહે તપાસી જોતાં રત્ન નીકળ્યાં તેથી મને ખાલી બોટવો આપી રત્ન લઇ ચાલવા માંડ્યું. મેં કહ્યું આમ કાંઈ થાય નહીં. એમ કહી હું ખુબ રડવા લાગ્યો. પેલા કોળી-આઓને મારા તરફ ધણી દયા અને કોળી તરફ ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો તેથી બરાબર ઇનસાફ અપાવવા માટે કોળીને પોલીસ એકીમાં લઇ ગયા. અને હું પૂછતાં પૂછતાં આપની પાસે આવ્યો છું. હવે મારી એટલીજ વિનંતિ છે કે એ રત્નો જો કાઢી પણ પ્રકારે આપ મને પાછાં અપાવો તો તેમાંથી જે રત્ન હું આપને આપું. એ ઠરાવ કમુલ કરી ચતુરસિંહે વઢીલાતનામું લખાવી તેમાં સદરહુ વાણિયાની સહી કરાવી, તે કાગળ પોતાની પાસે રાખ્યો.

કોર્ટનો વખત થતાં ચતુરસિંહ અને વાણિયો કોર્ટમાં ગયા ત્યાં પેલા કોળીને પણ હાજર કરેલો હતો. ન્યાયાધીશે પોતાની રૂબરૂમાં કોળીને બોલાવી જુગ્યાની લીધી તે વખતે ઉપરનું વાક્ય “મને ગમે તે આપું.” એવો અમારો ઠરાવ છે, એમ કહેવાનું કોળી બૂદ્યો નહોતો. સાક્ષીઓએ પણ

તે પ્રમાણેજ લખાવ્યું હતું. તેથી ન્યાયાધીશે કહ્યું કે—આ કોળીએ તેને ગમે તે આપવાનો ઠરાવ હરેલો છે માટે તેના ધ્યાનમાં આવે તે આપવાને કોળી મુખત્યાર છે. કોળીએ ફરિઆદી વાણિયાને બોટવો આપ્યો તેમાં ગેરકાયદે શું છે તે હું સમજી શકતો નથી. પણ તેણે ચતુરસિંહ તરફ નજર કરી કહ્યું કે—કેમ વકીલ સાહેબ, આપના અસીલના લખાણમાં આપને શી દલીલ કરવાની છે? ચતુરસિંહે કહ્યું—સાહેબ સાંભળો. ચતુરસિંહે પેલા કોળી પાસેથી રત્ન લીધાં અને વાણિયા પાસેથી બોટવો લઈ, એક હાથમાં રત્ન તથા એક હાથમાં બોટવો રાખી પેલા કોળીને પૂછ્યું કે—આ જે ચીજમાંથી તને શું ગમે છે? કોળીએ કહ્યું—મને રત્ન ગમે છે. ચતુરસિંહ કહે ફરીથી વિચારીને બોલ. તને શું ગમે છે? કોળી બોલ્યો, સાહેબ, એમાં ફરી ફરીને શું પૂછો છો? મને રત્નજ ગમે છે. ત્યારે ચતુરસિંહ બોલ્યો—તને રત્ન ગમે છે માટે તે રત્ન તારે વાણિયાને આપવાં પડશે. કેમકે તારો ઠરાવ છે કે તને જે ગમે તે વાણિયાને આપવું. તને રત્ન ગમે છે માટે તે આ વાણિયાને આપવાને ઠરાવ પ્રમાણે તું બંધાએલોજ છે. આ પ્રમાણે ચતુરસિંહનું બોલવું સાંભળી સઘળા માણસો હર્ષની તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. ન્યાયાધીશે ચતુરસિંહનો સ્વાલ વાજ્યાં ગણી વાણિયાને રત્ન અને કોળીને ખાલી બોટવો આપી તકરારનો નીવેડો કર્યો. વાણિયાની ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં. આખા નગરમાં ચતુરસિંહની હોંશિયારીની વાત પ્રસરી ગઈ. ઠેકાણે ઠેકાણે

તેની ચતુરાઇનાં વખાણુ થવા લાગ્યાં, તેથી દિન પ્રતિદિન ધણા અસીસો તેની પાસે આવવા લાગ્યા. કહેવત છે કે—
“નામિયો ચોર માર્યો જાય અને નામિયો શાહુકાર રળી ખાય.” તે પ્રમાણે ચતુરસિંહની સદ્કીર્તિનો ફેલાવો થવાથી તેને સારો ઉપજ થવા લાગી.

—oOo—

પ્રકરણ ૧૮ મું.

છોટાલાલની ચાકરી કરવી અને લાંપટખાઇનું ખીણું કામ તેના ખતાવ્યા પ્રમાણે કરવું એ રૂપવંતીનું કામ હતું. તે બિચારી અત્યંત શ્રમવડે શેઠ શેઠાણાને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ અંડાળ લાંપટખાઈ તેને કોઈ દિવસ જીંપીને ખેસવા દેતી નહોતી. વારંવાર જુકા આરોપ મૂકીને ગરીબ રૂપવંતીને નાહક દુઃખ દેતી હતી. અને તેને કાઢવાના ધણા ઉપાય રચતી હતી. તોપણ દારકાદાસ શેઠ પાસે તેનું કશું આલતું નહોતું.

લોકાનંદનચંદનદ્રુમસખે, નાસ્મિન્વનેસ્થીયતા
દુર્વશૈઃ પરુપૈરસારહૃદયૈ, રાક્રાંતમેતદ્વનં
તેઘ્ન્યોન્યનિઘર્ષજાતદહન, જ્વાલાવલીસંકુલા
નસ્વાન્યેવકુલાનિકેવલમિદં, સર્વદહેયુર્વનં

અર્થ—હે સુખડના તર! તું આ વનમાં નિવાસ કરીશ નહીં. કારણ કે આ વનમાં ખોલા શરીરવાળા કોટાર

વાંસ ધણા વસ્યા છે. તે અન્યોઅન્ય ધસાઈને, અગ્નિ પે-
દા કરી પોતાના કુળને તથા અન્ય જે આ વનમાં વસે છે
તેનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે લંપટગાઈથી વાંસથી ચં-
દન વૃક્ષરૂપી રૂપવંતી ડરતી હતી તોપણ તે દ્વારકાદાસ શે-
ઠને પિતા ગણી સારી સેવા બજાવતો હતી, કહ્યું છે કે—

જનિતાચોપનેતાચ, યસ્તુવિ ગામ્પયચ્છાંતિ

અન્નદાતાભયલાતા, પંચૈતેપિતરઃ સ્મૃતાઃ

અર્થ—જન્મ આપનાર, જનોઈ દેનાર, ગુરુ, પાળનાર
અને ભયને વખતે રક્ષણ કરનાર એ પાંચને માણસે પિ-
તા તરીકે ગણવા. એવું ધારી રૂપવંતી દ્વારકાદાસને પિતા
તરીકે ગણતી હતી.

એક દિવસે દોલતખાંએ લંપટગાઈને કૃષ્ણ કે ગમે તે
પ્રકારે રૂપવંતીને રમ્મ આપ તો આપણે સુખેથી મગ્ન મા-
રીએ. જ્યાં સુધી એ કાગડો ઘરમાં છે ત્યાં સુધી આપણો
મનરથ બધો મનમાંજ રહેશે. લંપટગાઈને આ વચન બંધ
લાગ્યું તેથી રૂપવંતીને કયે પ્રકારે કાઢવી તેનો તે તકે વિ-
તર્ક કરવા લાગી, પણ એકે રસ્તો સૂઝ્યો નહીં. દિવસપર
દિવસ ચાલ્યા જવા લાગ્યા પણ દોલતખાં સાથે નિરાંતે મ
ળવાનો લાગ કાઢ્યો નહીં, તેથી તે ધણી શોકાતુર થઈગઈ
તેનો જીવ સધળો દોલતખાંમાં જડયો હતો. સૂતાં બેસતાં
અને કામ કરતાં તેને કશું એન પડતું નહોતું. તેના મનમાં
દોલતખાં રમ્યા કરતો હતો. ક્યારે આ શંખણી કન્ય અને

દોલતખાને પ્રેમથી બેઠું એવું તે વારંવાર પોતાના દિલમાં ચિંતવન કરેતી હતી. વગર મંદવાડે તેનો એહેલો કરમાવા લાગ્યો. દોલતખાનાં દર્શન નહીં થવાથી તે ધરાઈને ધાન પણ ખાતી નહોતી. દોલતખાને માટે તે પોતાનાં તનમન ધનનો ભોગ આપવાને તૈયાર હતી. દોલતખા ઉપર તેને હદ વગરની પ્રીતિ હતી. શેઠ પોતાના કામ પ્રસંગે આખો દહાડો બજારમાં રહેતા હતા. પણ રૂપવંતી ઘેરની બેસેલો-વાથી પેસો દોલતખા આવી શકતો નહોતો. વ્યભિચાર એ મહા ખુરી ચીજ છે. વ્યભિચારના છંદમાં પડેલાં માણસો ગમે તેવું દુષ્ટ કર્મ કરવામાં પાછું વાળી જોતાં નથી. પોતાની અત્યંત પ્રિય વસ્તુનો ભોગ આપતા પણ પોતાની પાપી મતલબ પાર પડતી હોય તો તેઓ તેમ કરવાને સુકતા નથી. એવા વ્યભિચારી સ્ત્રી પુરુષોને ધિક્કાર છે! ક્રિ-ટકાર છે! આ જગતમાં તેઓ પોતાનો અવતાર એજે કાઢીને મૂઆ પછી મહા અધાર નર્કમાં પડી રીખાયા કરે છે. વ્યભિચારને માટે લાખો માણસો પાયમાલ થઈ ગયા છે અને થાય છે. “પ્રમદા ખુદ્દ પાનીએ” અને “વ્યભિચારી માણસ ગમે તેવું દુષ્ટ કામ કરે” એ કહેવતો નકાંઈ ખોટી નથી. રૂપવંતીને રજા આપીને દોલતખાને મળવાને આ-કૂળ વ્યાકૂળ થએલી લપટયાઇએ ઘણો લાખો ધિચાર કર્યો, ત્યારે ઉપાયમાં ઉપાય તેને માત્ર એજ જડયો કે છોટાલા-લને એકવાર થોડું વધારે અફીણ ખવરાવી દઈ તેને મારી નાખવાનો આરોપ રૂપવંતીને માથે મૂકવો. “એ પ્રમાણે

કરવાનો એક દિવસ બરાબર યોગ મળ્યો. છોટાલાલ અ-
ત્યંત રડવા લાગ્યો તે વખત દ્વારકાદાસ શેઠ જ્યોતેથી આવ્યા,
લ'પટખાઈ રૂપવંતીને બૂંડી ગાળો દેતી હતી. તે શેઠ બ-
રાબર સાંભળી તેથી ગાળો દેવાનું કારણ પૂછ્યું. લ'પટખાઈ
ખોલી- આ રાંડ હીણુ લાગી મારા છોકરાને ચોંટીઆ બ-
રે છે કે કોણુ જાણે શુંએ કરે છે જે આખો દહાડો જ્યાં
સુધી તેની પાસે હોય ત્યાં સુધી રડવા કરે છે. પણ જ્યારે
મારી પાસે આવે છે ત્યારે બિલકુલ રડતો નથી. તેથી મને
વહેમ આવે છે કે એ રાંડ મારા છોકરાને ગમે તે પ્રકારે
દુઃખ દે છે. પણ તમને એ શંખણી સારી લાગી છે તેથી
મારું કશું ચાલતું નથી. મારો મત પૂછતા હોતો એ રાંડને
અહીંથી કાઢવી જોઈએ નહીં તો કોઈ દિવસ આપણા ત્ર-
ણમાંથી કોઈના જીવનું જોખમ કરશે. દ્વારકાદાસ ખોલ્યો-
એ બાધ ધણું સાઈં માણસ જણાય છે, તેથી તારા ખો-
લવાપર મને બરાબર ભરોસો આવતો નથી. તે જ્યાંથી
છોટાલાલને રાખે છે, ત્યારથી તે શરીરે પુષ્ટ થતો જાય છે
કદી તે દુઃખ દેતી હોય તો શરીરે દુર્બળ થઈ જાય. એવું
કહીને દ્વારકાદાસ શેઠ મેડી ઉપર ચડી ગયા. લ'પટખાઈને
ધણી રીસ ચડી. પણ હમણાં કશો ઉપાય નહીં હોવાથી તે
મનમાં બળવા લાગી. પછી તેણે કહ્યું અરે રાંડ શંખણી
રૂપવંતી, આ તારો મોટી (છોટાલાલ) ક્યારનો રડે છે તેને
છાતો રાખી શેજના વજન પ્રમાણે અહીંણુ ખવરાવ. જે
જે રીસમાં ને રીસમાં વધારે ખવરાવી દેતી નહીં. હું જા-

હું છું કે હમણાં તારી આંખ ફરી છે, છોટાલાલ તને દી-
ઠે ડોળે ગંગતો નથી. રૂપવંતી બોલી-શેઠાણી, આપ મારે
ગિજકુલ વિશ્વાસ કરતાં નથી, મને ધણા અપરાધ કહી
નાદક દુઃખી કરો છો. છોટાલાલને વધારે અફીણ દેતી ન-
હીં એવું કહો છો તેથી હું દીલગીર થઉં છું. છોટાલાલને
મારી નાખવાથી મને શું ફાયદો છે છોટાલાલ છે તેથી મને
ચાકર રાખી છે કદાપિ છોટાલાલ ન હોય તો મને રાખ-
વાની શી જરૂર છે? વળી હું આપની આશ્રિત ગણાઉં તે
છતાં આપનું યુરું મ્હાઉં એ યોગ્ય ન ગણાય. લંપટબાઇ
બોલી-તું આમ ચાવળી ચાવળી વાત કરે છે તેથી હું
બોળવાઇ જાઉં તેવી નથી. શેઠને છેતરે છે તેમ મને પણ
છેતરવા આવે છે કે? મેં તારા જેવી લુચ્ચીઓ ધણી દીઠી છે.
હવે ડાહ્યાપણુ મેત્રી છોકરાને અફીણ ખવરાવ. અફીણ વેળા
વિતી જાય છે. પણ ભૂંડી જોજો. રખે વધારે ખવરાવતી.
આવાં વચનો સાંભળી રૂપવંતીને ધણું લાગી આવ્યું પણ
શું કરે? શેઠાણી તરફનું તેને દુઃખ હતું, પણ શેઠના મા-
યાળુ સ્વભાવથી તેને સંતોષ થતો હતો. શેઠની શી લાવ-
જતા! પોતે ધનાઢ્ય છતાં કેટલી નમ્રતા રખે છે? કહ્યું છે કે-

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमे

नवाम्बुभिर्भूरिविलंबिनो घनाः

अनुद्धतास्तत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभावएवैषपरोपकारिणाम्

અર્થ—જેમ ફળ આવવાથી ઝાડો નમે છે અને નવા પાણીના જમાવથી વાદળાં નમી પડે છે, તેમ સમૃદ્ધિથી સત્યુરૂપો ઉદ્ધત થતા નથી. પરોપકારી પુરૂષોનો સ્વભાવ એવોજ હોય છે.

ગિચારી રૂપવંતીએ વજન પ્રમાણે છોટાલાલને અફીણ ખવરાવ્યું પછી પોતે એકું લઈ નદી કીનારે જઈ ભરવાળી તે વખતે કામાંધ લાંપટખાંધએ વિચાર કર્યો કે હવે ધરાયર લાગ આવ્યો છે. પેલી રંડા પાણી ભરવાટળી છે અને શેઠ મેડી ઉપર છે તેથી છોટાલાલને જરા વધારે અફીણ ખવરાવી દઉં. છોટાલાલને વધારે કેદ ચડશે એટલે રૂપવંતીને માથે દોષ મૂકવાનું અને તેને કાઢવાનું ઠીક પડશે. જ્યારે રૂપવંતીને કાઢીશું ત્યારે પછી દોષતખાંને અહીં આવતાં કરી બીક રહેશે નહીં. દોષતખાંને માટે જેટલું અને તેટલું કરવું એ મારો ધર્મ છે. એના કરતાં છોટાલાલ કાંઈ વધારે નથી. એમ વિચાર કરી એક અફીણનો કડકો છોટાલાલને ખવરાવી દીધો, પછી તેને પારણામાં સુવાડી હીંચોળવા લાગી. છોટાલાલ અચળ નિદ્રામાં સૂઈ ગયો તેથી બૂરીથી જાગ્યોજ નહીં.

પ્રલવંગમ વૃત્ત.

વિષધને નહિ જાન, રહે કરી વાતનું
તેને તેનું તાન, જતન નહિ જાતનું;
ખવમાં જ્યારે ખારિ, ગમાર ગવાય છે;

(૧૭૪)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

વિહિન બુદ્ધિ વ્યભિચારિ, પછી પસ્તાય છે. ૧

કરે કંરોડ અધર્મ, અધર્મી હેતથી;

સ્વરૂપ મળે નહિ શર્મ, વિષયના વેતથી;

ધ્યાને ન જુવે ધારિ, લાજ લૂંટાય છે?

વિહિન મતિ વ્યભિચારી, પછી પસ્તાય છે. ૨

લંપટ સ્ત્રીઓ પોતાના યારને માટે પુત્ર સરખાની પણ દરકાર કરતી નથી. પોતાની હયાતી સુધી પાણી ક-રનાર પતિને મારતાં લેશ માત્ર આંચકો ખાતી નથી. સ-ગા સહોદરમાંના એકાદને મારવું પડે તે તો તેને મન કશી ગણતીમાંજ નહીં. ત્યારે બિચારી રૂપવંતી સરખી ચાકર-ડીને દુઃખ દરિયામાં ડુગાવતાં લંપટખાઈને શાની દયા આવે? જુહું ખોલવું તે તો તેને મન ભાજી મૂળા જરાખરા હતું. હજારો કુડાં કામ કરવાં પડે તેમાં તે લગારે આંચકો ખાતી નહોતી. પોતાના એકના એક પ્રિય પુત્રનો વગર વાંકે ઘાત કરનાર લંપટખાઈને ધિક્કાર છે! આવું અધાર પાપ કરતાં તેને જરા પણ દયા આવી નહીં. તેથી ફિટકાર છે ! એવી કુલટા સ્ત્રીઓની મહા માઠી ગતિ થાય છે. કામના આવે-શમાં તેઓ યોગ્યા યોગ્ય જોઈ શકતી નથી.

પેલી રૂપવંતી પાણી ભરીને આવી તે વખતે લંપ-ટખાઈ પારણા પાસેના બિહાના ઉપર સુતેલી હતી, અને જાણે ઉંઘતી હોય તે પ્રમાણે જુઠાં નસકોરાં ખોલાવતી હતી. લંપટખાઈનો આ પ્રપંચ રૂપવંતી બિચારી જાણતી નહોતી, તેથી તે છોટાલાલને હીચોળવા લાગી. થોડીવારે લંપટખાઈ

ભર નિદ્રામાંથી જાગી હોય તે પ્રમાણે આંખો ચોળતી ઉઠી. મોં ઘોયા પછી છોટાલાલને ધવરાવવે છે એમ કહી પારણામાં સુતેલા છોટાલાલને લાવવા રૂપવંતીને ફરમાવ્યું. પારણામાંથી છોટાલાલને રૂપવંતીએ જોવો ઉચકી લીધો તેવો તે શય્યવત જાણાયો. એટલે રૂપવંતીએ તેને પાછો સુવાડી દીધો અને શેઠાણી તરફ ફરીને બોલી-શેઠાણી, મારાથી આપની પાસે કહી શકાતું નથી, પણ કહું છું કે છોટાલાલભાઈને કાંઈ થઈ ગયું છે. આ વચન સાંભળતાં જ શેઠાણી એકદમ ઉઠી અને પારણા પાસે દોડી ગઈ છોટાલાલ સામું જોઈ હાય હાય કરી છાતી કુટવા લાગી. અને મોટા ધુમટો તાણી લાંબે સાદે રડવા લાગી.

દીપક દેખી પતંગ પડે, શરિરે નહિ પીડ કશી શરદીની;
માન સરોવરમાં મદિશી પડે, ગંદકી કાજ નહિ ગરદીની;
શ્વાન લડે પશુ વૈર વિના, વનિતાઓ તરેહ રડે દરદીની;
કારણ કાંઈ નહિજ વિચારવું, ધારવું ટેવ પડી ધરદીની.

શેઠાણીનું રડવું સાંભળી આસપાસથી પાડોશી તથા મેડી ઉપરથી દ્વારદારદાસ શેઠ એકદમ દોડી આવ્યા. છોટાલાલને અચાનક શું થઈ ગયું? એ પ્રમાણે શેઠ વગેરે પૂછવા જાગ્યા, તેથી લંપટખાઈ રડતાં રડતાં બોલી—અરે આ હિણુભાગી રાંડ શંખણીએ મારા છોકરાને વધારે અફીણ ખવરાવી મારી નાખ્યો. મારું નસીબ પૂટી ગયું. હવે હું શું કરીશ? હવે દુનિયામાં મારાથી ધડી પણ શી રીતે જીવાશે? છોટાલાલ વિના મને સમજું સુતું સુતું લાગે છે. હું વારંવાર

શેઠને કહેતી હતી પણ શેઠને મન તે તો પક્ષની હતી. આ છાકરાનો ઝિણે પ્લાત ક્યો તોપણ તે નિર્દોષ કહેવાશે, કેમકે શેઠની એનાપર અચળ પ્રીતિ છે. શેઠના મનમાં એનો જ. રાએ વાંક મૂકતો નથી. હાય હાય અમને વાંઝીઆ કરી દેનાર આ દુષ્ટ રંડાને કોઈ મારે મારે, અને એ રંડાને આંહીથી કાળે બળદે કાઢો. નહીંતર વળી બીજા કોઈનો જીવ લેશે. એવું સાંભળી આડોશી પાડોશીઓએ રૂપકાંતીને માર મારવામાં કચાશ રાખી નહીં. બધા માણસો તેનાપર ફિટકાર નાખવા લાગ્યા. દ્વારકાદાસ શેઠને પણ ઘણો ક્રોધ આવ્યો કે બેરોની ચોખ્ખી ના છતાં આ રંડાને મેં રાખી તેથી આખરે આ ફળ નીકળ્યું. “ધરમ કરતાં કરમ નડ્યું”

આ બનાવ જોઈ રૂપવતી તો સ્તબ્ધ બની ગઈ. તે બિચારી કશું જાણતી નથી. હિંમત લાવી તે ઘણુંજે બોલવા બય પણ અત્યારે તેનું કોણ સાંભળે? સર્વની નજરમાં તે ગુન્હેગાર ઠરી ચૂકી હતી. વધારે બોલતી તો વધારે માર ખાતી. દિવસ નબળો હોય ત્યારે નબળું થાય છે. ગુન્હો ન ક્યો હોય તોપણ અટાટની માથે આવી પડે છે. મિત્ર હોય તે શત્રુ થાય છે.

ચોપાઈ.

પુરૂષ પ્રયત્ન વખાણે સહુ, બળ ઉઘમનું દાખી બહુ;
પણ એથી નિપજે શું ચરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૧
ભાગ્યતાણું ભૂતળમાં જોર, શાહુકાર જન ઠરશે ચોર;
આને અધરમી તે ઉગરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૨

મન ધમ્મ રાખે માળવે, ભાગ્ય કોઠી ભુંડા ભાળવે;
ભાગ્ય તણું ધાર્યું ક્યમ કરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૩
ભેળી લાભ તણું મેદાન, ખેડે ઉઘમનો કેકાણુ;
ભાગ્ય અવલ ખેડગલાં ભરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૪
અનેક રીતે સાધે યત્ન, પણ નિષ્ફળ સહુ જાય પ્રયત્ન;
મહેનત માથુ કુટી મરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૫
જન્મા હોમ વિધિએ જો આંક, રાજ્ય બનિને બેસે રાંક;
રાજ્ય રાંક બની પરવરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૬
જહાં સ્નેહ ત્યાં પ્રગટે વેર, કરે કરમ જો કાળો કેર;
જ્યહાં સુધા ત્યાં વિષ ઊછરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૭
એક વહે હય ગાગર નીર, એક ઉપર બેસે નરવીર;
અસ્ત ઉદય આબરણે ફરે, કરમ કરે તે કોઈ નવ કરે. ! ૮

છોટાલાલને અફીણુ ખવરાવીને રૂપવંતીએ મારી નાખ્યોછે. એવા સમાચાર આખા શહેરમાં પ્રસરી જવાથી ઠેકાણે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ધણા માણસો એકઠા મળી રૂપવંતીનાં નામપર ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવતા હતા. કોઈ લંપટમાઈનો દોષ કાઢતા હતા તો કોઈ રૂપવંતી સરખી આજ્ઞણી દાસીને વગર તપાસ કરવે રાખી તે બાબત દારકાદાસ શેઠને ઠપકો દેતા હતા. કોર્ટમાં ખચર પડવાથી પોલીસના માણસો આવ્યાને રૂપવંતીને પકડી ગયા. છોટાલાલને, દાકતરની રૂબરૂ લઈ જવાથી તેનો તપાસ કરી મડદું બાળવાની તેણે રજા આપી; તેથી મડદને બારેબાર સ્પર્શનમાં લઈ ગયા. બિચારા દારકાદાસ શેઠ વાંઝીએ થઈ

(૧૭૮)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

મયો તેથી તે અતિશે આકૃંદ કરવા લાગ્યો. શંખણી લ'પ-
ટખાઈને સર્વ પ્રકારે સુખ થયું હતું પણ ઉપરથી ઘણો શો-
ક બતાવ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું, તેથી આઘો. ધુમટો
તાણી જૂઠાં ડચકાં ભર્યા કરતી હતી.

પોલીસે રૂપવંતીને પોતાના કબજામાં રાખી હતી તે
વાત આ ગામમાં પ્રસરી ગઈ હતી. પણ ચતુરસિંહ
પોતાની એકાંત મેડીમાં હોવાથી તેને રૂપવંતી સંબંધીની
ખબર પડેલી નહોતી, તેમજ રૂપવંતીને પણ ચતુરસિંહ
અહીં છે એવી કશી ખબર નહોતી. તે તો બિચારી ગંદા-
શોકમાં ગરકાવ થઈ ગયેલી હતી. તેમન સાથે વિચાર ક-
રવા લાગી કે—અહો પરમેશ્વર, મારે માથે આ મુશીબત
વળી ક્યાંથી આવી પડી? જ્યારથી મારા પ્રાણુનાથ મારાથી
નિખુટા પડ્યા છે ત્યારથી હું દુઃખ દરિઆમાં ડૂબી ગઈ છું. અહો
પ્રાણુનાથ ! આપ ક્યાં હશે? આપની હાલ કેવી રિયતિ હશે?
એ કાંઈ મારા જાણવામાં નથી હું આંહી મહા કષ્ટની કા-
ટડીમાં પુરાઈ છું તે આપના જાણવામાં ક્યાંથી હોય? મને હવે કોઈ
સહાયક નથી. હું નિરપરાધી નાહક મારી જઈ છું. મારો
આત્મારે કોઈ જોડી નથી. “ઉંચે આભ ને નીચી ધરતી.”
એમ મારે થયું છે. લોકોમાં બોલાય છે કે “ધર્મીને ઘેર
ધાડ અને કસાઈને ઘેર કુશળ” એ કહેવત આજ સુધી હું
માનતી નહોતી, પણ હવે તેમ મારું મન કબૂલ કરતું નથી.
કેમકે વ્યભિચારિણી લ'પટખાઈએ પોતાના દુષ્ટ કામમાં
ફતેહ મેળવી છે. મારાં દુર્ભાગ્યને ક્ષીધે દારકાદાસ શેઠની

પણુ મારાપર અવકૃપા થઇ જણાય છે. તે હવે મને પો-
તાના ધરમાં રાખતા રાજી નથી ત્યારે હવે મારા શા હાથ
થશે તે મને ખીલકુલ સૂઝતું નથી. અરેરે! જ્યારે અવળાં
નસીબ હોય ત્યારે ઠેકાણે ઠેકાણે અવળુંજ થયા કરે. અને
સવળાં નસીબ હોય ત્યારે દુઃખ આવવાતું હોય ત્યાંથી સુખ
પ્રાપ્ત થાય.

આહો! પરમેશ્વરની અકળ કળા છે. ગાણુસનેધડીમાં
સુખ અને ધડીમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. કહેવત છે કે “વ-
ખત વખતની છાંયડી.”

સોરઠા.

સરખી સ્થિતિ સદાય, નથી રે'તી નર નારની;
પળે પળે પક્ષટાય, વખત વખતની છાંયડી. ૧
રાવણુ સરખો રાય, ધ્રુજવતો ધમધમ ધરા;
રોળાગો રણ માંહી, વખત વખતની છાંયડી. ૨
રૂડો નૃપ હરિ શ્રદ્ધ, વહું વારિ તેણે વિલપી;
દુસ્થો અધમ સ્થિતિ દ્વંદ્વ, વખત વખતની છાંયડી ૩
આરૂ આંપાનેર, જેવાં શહેર સુશોભિતાં;
પડ્યાં ખાલિ ખંડેર. વખત વખતની છાંયડી. ૪
પૂલ્યાં સુંદર પૂલ, સરસ સુગંધિત ખાગમાં;
કરગૃધ ઝાશે પૂલ, વખત વખતની છાંયડી. ૫
ચોમાસે બરપૂર, જે જળથી નદિ ગાજતી;
ધરે ઉન્હાણે વર, વખત વખતની છાંયડી. ૬

દયમંતી સમ દેવિ, નીકેતથી નવ નિકસતી;

આથડે વન વન એવિ, વખત વખતની છાંયડી ૭

એ પ્રમાણે બિચારી રૂપવંતીનો સુખનો વારો અસ્ત
પામી દુઃખનો વારો ઉગ્યો. રૂપવંતીને માર્યે દોષ આવ્યાની
અખર પેલા મુગારક સીદીએ રાખને કહી તેથી તેણે ફા-
જદારી ન્યાયાધીશ તરફ ચિઠ્ઠી લખી કે—એ ગુન્હેગારનું
કામ તમારે ત્યાં ન ચલાવતા હજુરમાં મોકલી આપવું. આ
પ્રમાણે ચિઠ્ઠી લખવાનું કારણ એજ હતું કે જ્યારે રૂપવં-
તીને ખેલાન અવસ્થામાં દ્વારકાદાસ શેઠને ત્યાં મૂકીને મુખ્ય-
રક સીદી દરબારમાં ગયો હતો ત્યારે તેણે સઘળી વાત રા-
ખને કહી સંભળાવી હતી. રૂપવંતીનાં અથાગ શ્વરૂપની હ-
કિત જાણીને રાખ તેજ વખતે બોલાવવાને ચૂકે તેવો ન
હોતો. પણ દ્વારકાદાસ એ આ શેહેરનો નગર શેઠ અને આ
ઝાદાર માણસ તેથી તેને ઘેર સિપાઈ મોકલી જ્વેરજીલમ
કરો રૂપવંતીને લાવી શકાય તેમ નહોતું. કારણ કે ધણી
વખતે નાણાંની ખોટ આ શેઠને ઘેરથી પૂરી પડતી હતી.
જે કે તેને અંતઃકરાણમાં ધણોજ ક્રોધ ચડેલો હતો પણ
“અશક્તિમાન ભવેત્ ક્ષાધુ” તેમ જ્યાં પોતાનું ચાંદે
નહીં ત્યાં શું કરી શકે? એમ ધારી લામ આવતાં મુંઝી પો-
તાની હરામ ઘાનત પાર પાડવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું. પો-
તાની નીચ મતલબ પાર પાડવાનો હવે અનુકુળ વખત આ-
વ્યો એમ તેને જણાવાથી તે ગુસ્તાનંદ પામ્યો.

હસ સિપાઇના પેહેરા વચ્ચે ગુન્હેગાર તરીકે ફસી પડેલી રૂપવંતીને હજુર કેદમાં હાજર કરી. ફરિયાદી વગેરેને બોલાવી બપોર કર્યાં હતા. મુખ્યારકે વખાણ કરેલાં અને દ્વારકાદાસ જેને બોલેજ કરી પોતાને ઘેર તેડી ગયેલા એવી મહાસ્વરૂપવાન રૂપવંતીને જોઇને આ લંપટ રાજના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. મન સાથે તે તરેહવાર તુરંગો ઉઠાવવા લાગ્યો. આજ રાતે આ મૃગાક્ષી સાથે સંસારિક વિલાસ ભોગવવાના છે એમ ધારી સ્મિત હાષ્યથી કામી કટાક્ષથી રૂપવંતીને નિહાળવા લાગ્યો. રૂપવંતી જાણતી હતી કે રાજ બ્યભિચારી છે પણ હવે તેનો કશો છલાજ નહોતો. કેમકે આ વખતે તે ગુન્હેગાર તરીકે સખત ચોકી, પહેરા નીચે હતી. ન્યાય તેજ રાજ પાસેથી મેળવવાનો હતો. તોપણ હું કુરકામ કરનાર નથી એવો તેના મનમાં વારંવાર ઉભરો આવ્યા કરતો હતો. કહ્યું છે કે—

ધુત્કામોપિજરાકૃશોપિશિથિલ,પ્રાયો

પિકષ્ટાંદશામાપન્નોપિબિપન્નદીધિતિરૂપિ,

પ્રાણેષુગચ્છત્સ્વપિમત્તેર્મેદ્રુવિભિન્ન

કુંભદ્વલન,ગ્રાસૈકવત્થસ્પૃહઃકિંજીર્ણતૃણ

મતિમાનમહતા,મગ્રેત્પરઃકેસરી.

અર્થ—ગમે તો ભૂખ અને જરાયી કૃશ થયો હોય, તેનું શરીર શિથિલ થઇને કંપવું હોય, ગમે તેવા આપત્તિ

આવી પડી હોય, તેજથી ક્ષિણુ યષ્ઠ જતો હોય, ધડીમાં પોતાના પ્રાણુ નીકળી જવાની તૈયારીમાં હોય પણ જે કેશરીસિંહ, હસ્તીનાં કુંભસ્થાનનાં માંસનું ભક્ષણ કરનારા છે, તે કદી પણ પોતાની મહત્તા મૂકી જિજ્ઞાસુ એવું જે ધાસ તેનું ભક્ષણ કરતાં નથી.

થોડીવાર પછી પ્રતાપસિંહ રાજાએ દ્વારકાદાસ શેઠની જુગ્માની લેવા માંડી-તેમાં શેઠે કહ્યું કે હું એ બાધને જીલકુલ ઓળખતો નથી. તેને મેં મારે ઘેર ચાકરડી તરીકે રાખી હતી. એ ઉપરથી રાજા બોલ્યો-શેઠજી, તમે આખરદાર અને ધનાઢ્યછો એ વાત ખરી, પરંતુ તમારામાં લુચ્ચાઈ વધારે છે એવી મારી ખાતરી યષ્ઠ ચૂકી છે. કેમકે જે વખતે આ બાધ ગાડીમાં બેભાન સૂતેલી હતી તે વખતે તમે તેને ભાણેજ કહી પોતાને ઘેર તેડી ગયા હતા. અને આ વખતે તેને નહીં ઓળખતાં માત્ર ચાકરડી તરીકે ઓળખાવો છો. શું આ તમારા સરખા બધા માણસનું બૂપણુ છે? આ શું તમારી સહસાઈ ગણાય? અને શું આ તમે તમારી મહત્તા બનાવો છો? નહીં, નહીં; તમે જૂઠા અને પ્રપંચી માણસ છો એમ તમારા બોલવા ઉપરથીજ સાબિત થાય છે. તમારે માટે યોગ્ય વિચાર કરવોજ જોઈએ, પણ તમે મારા નગરશેઠ ગણાઓ છો, વળી અમારી મહોબતના માણસ છો તેથી તમને રજા આપુ છું, તમારી જાએ કદાપિ કોઈ બીજો હોતો તેના બૂંડા હાલ કરવાને હું કરી પણ વાર લગાડત નહીં. હવેથી જો સમજીને નહીં આ-

હો! તો તેનાં કૃણ તમે ભોગવશો જાઓ. તમારા મુએલા છો-
કસની યથાવિધિ મરણુ ક્રિયા કરો. રાજાનું કથન સાંભળીને
તેને સલામ કરી દ્વારકાદાસ શેઠ પોતાને ઘેર આપ્યા ગયા.
તે પોતાના મનમાં ધણુજ વિમાસણુ કરવા લાગ્યા. કેમકે
તે ધણુ આગ્રહથી ભાણેજ કહી રૂપવંતીને પોતાને ઘેરલા-
વ્યા હતો. તેજ રૂપવંતી-વચનથી ઠરી ચૂકેલી ભાણેજને પો-
તે પોતાના હાથથી રાજાને સોંપી. આજ હવે તેની લાજ
લુગાએ એવું ધારી તે ધણુ દીલગીર થઇ ગયો. પોતાનું સા-
ચક કથું થયું નહીં. ગિયારી અગાધ કાળના ફાંસામાં આ-
વી પડી. પોતે પોતાનો દીકરો ગુમાવ્યો અને સર્વ સલા વ-
ચ્યે પોતે લુચ્યા અને જૂઠામાં ખપ્યા, એ પ્રમાણે ચોતક-
થી શોકનાં વાદળાંએ દ્વારકાદાસને ઘેર્યો. તેના અંતઃકરણમાં
ભડમડ લાલ લાગી રહી હતી. પણ તેનો કશો ઈલાજ ન-
હીં હોવાથી વગર મોલવે પોતાને ઘેર જવું ધાર્યું. થોડીવાર
પછી સર્વ સલા વિસર્જન થઈ. રૂપવંતીને પહેરેગીરના સ્વા-
ધિનમાં સોંપી. રાત્રી થતાં રાજાએ પોતાના શયનગ્રહમાં રૂ-
પવંતીને તેડાવી. રૂપવંતી પરાધિન હોવાથી ત્યાં આવી હા-
જર થઇ. રાજાએ ભાતભાતનાં ભોજન તથા વસ્ત્રાદિક તૈયાર રા-
ખ્યાં હતાં તેનો ઉપભોગ કરવા રૂપવંતીને સૂચના કરી. આ
જગ્યાએ રૂપવંતીનું કથું આલે તેમ નહોતું તેથી વસ્ત્રાભ-
કાર પહેરી મનમાં શોક કરવા લાગી. અરે! પરમેશ્વર, હું કે-
વી પ્રાપિષ્ઠ છું! મારા પ્રાણનાથ આ વખત હાજર નહીં
હતાં હું આ પ્રમાણે અંગાર સજી છું તો ધિક્કારછે મારા

સન્નેલા શ્રંગારને; ધિક્કારછે મારા જગતમાં જીવવાને; ધિક્કારછે મારા સધાના સ્વરૂપને! અને ધિક્કારછે મારી સન્મુખ બેઠેલા રામને. અરે હું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ ચાલી કહું છે કે—

ક્રીડાશરીરસંસ્કારં, સમાજોત્સર્ગદર્શનમ્

હાસ્યંપરગૃહેયાનં, ત્યજેત્પ્રોષીતમર્તૃકા.

અર્થ—સ્વામી વિદેશ ગયો હોય તો સધળા ભોગદૂત જ દેવા શરીરે લેપનઆદિ કરીને ચોળી નહાવું નહીં, કાંઈ મંડળી લરાઈ હોય અથવા કાંઈ જોઆજીવ થતો હોય તે જોવા ન જવું, હસવું નહીં, પારકે ઘેર જવું નહીં, ધત્યાદિ પતિના વિયોગથી વસેલી સ્ત્રીએ તજવું જોઈએ.

એમ છતાં હું હિણભાગી શ્રંગાર સજી બેઠેલી છું. એ પ્રમાણે વિચાર કરતી હતી પણ સ્ત્રી ચરિત્ર કયાં વિના તે ફાવે તેમ નહોતું. લંપટ રામ મર્યાદા તજી આગળ આવતો હતો. રૂપવંતી મનમાં વિચાર કરતી હતી કે હવે લંપટ રામ પોતાનું ધાર્યું કયાં વગર રહેશે નહીં. અરેરે! માઈ પતિશ્રુત ભંગ થશે તો પછી માઈ સધળું જીવતર વૃથા છે. અહો, સર્વ વ્યાપક જગત્ નિયંતા પ્રભુ! આ વખત તારી સહાયતા વિના હું કૃતાર્થ થનાર નથી. માઈ સર્વસ્વ જવા બેઠું છે. એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી રામ બોલ્યો—ખારી, ચાલો હવે જમી લઈએ. હું તારી મુખમુદ્રા જોઈ કાલો ઘેલો ખની ગયો છું. તારાં સ્વરૂપની ખરાબરી કરી શકે તેવી કાંઈ મારી રાણી નથી. હવે જલદ

કર. વખત જાય છે તેમ તેમ મારામાં અધિરાધ વધતી જાય છે. આ વખત નાહક ગુમાવવાનો નથી એ સાંભળી રૂપવંતી બેઠી રાજાજી આટલા બુધા અધિરા કેમ થાઓ છો? આપની સાથે ધર બ્યહવાર ચલાવેલાથી હું વધારે ખુશી છું. આપના કરતાં મને વધારે સુખ આપી શકે તેવો બીજો કોણ છે? કોઈ નથી. આપ જરા શાંત થાઓ. ચાલો આપણે એક સોગઠા બાજુ રમીએ. તેમાં ને આપ જીતો તો હું આપની દાસી થઈ રહેવા કબૂલ થાઉં છું અને જો હું જીતું તો આજની રાતે આપે જૂદા પક્ષગમાં સૂઈ રહેવું. રાત્રીને એવી રમત નો હૃદયો બ્યાદે શોખ હોવાથી તેણે એ વાત મોટી ખુશીથી માન્ય રાખી એટલે જાનને જાણુ સોગઠા બાજુએ રમવા બેઠાં. તેમાં દૈવ યોગે રાજા હાર્યો અને રૂપવંતી જીતી. ત્યારે કેટલીક વાર આનાકાની કરીને રાજા જૂદા પક્ષગમાં સૂતો.

રૂપવંતીને હવે પોતાના જીવની ઢરકાર રહી નહોતી. બેને માત્ર પોતાનું પતિવ્રતજ વડાણું હતું. પોતાનું શિયળ લૂંટાશે તો આખો ભવ એળે ગયા જેવું થશે એવો વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો, તેથી આખી રાત તેને ઉંઘ આવી નહીં. છેક ત્રણ વાગ્યાને સુમારે લંપટ રાજા ધસધસાટ ઉઘતો હતો. ગળજી યવાથી કેટલાક ઉઘોગી માણસો નાજ્ય માર્ગ પર ફરતા હતા એવે વખતે પહેરેગાર સિંપાઇએને ઉંઘતા જોઈ ધાંમેથી બારણું ઉઘાડી રૂપવંતીનીએ ઉતરી પડી. આખા શહેરના જૂદા જૂદા રસ્તા પર ફરી વીગી પણ કોઈ ઓળખીતો માણસ તેની નજરે પડ્યો નહીં.

રૂપવંતી મહેલમાંથી ઉતરી પછી થોડીવારે પ્રતાપસિંહ રાજા જગા કિંકરો તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હું અત્યાર સુધી રૂપવંતીથી જુદા પલંગમાં સૂઈ રહ્યા પણ તે મને બીજાકુલ બોલાવતી નથી. તેને રાજી કરવા માટે હું તેનાથી વચનથી બંધાયો કે આજની રાત જુદું સૂવું. પણ વચ્ચે એક દિવસ કાઢવો પડશે તે મને વરસ નેવડો લાગશે. એ મારાથી કેમ પૂરો થશે? કાંઈ નહીં. અત્યાર સુધી વચન પાળ્યું તેજ ઘણું છે. જ્યાં સુધી રૂપવંતી સાથે સંસારિક વિવાસ બોગવ્યા નથી ત્યાં સુધી જન્મ વૃથા છે. એ પ્રમાણે મનમુખો કરી રૂપવંતીના પલંગ તરફ જવા ઉડ્યો. ત્યાં જઈને જોયું તો રૂપવંતીને કોઈ ઠેકાણે દીઠી નહીં; તેથી જૂમ પાડી સિપાઈઓને બોલાવવા લાગ્યો. મુખ્યારકે આવી સજામ કરી કહ્યું—ખુદાવંદ, શા હુકમ છે? રાજા બોલ્યો—રૂપવંતી સરખું અમૂલ્ય રત્ન હું ગુમાવી ગેઠો, હાય હાય હવે કેમ થશે? એ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો. મુખ્યારકે કહ્યું—જહાંપનાહ, આપ બે ફિકર રહો. રૂપવંતીને અગવડી પૃથ્વીના પડમાંથી શોધી લાવું છું. એમ કહી ઘોડેસ્વાર થઈ શેહેરમાં નીકળ્યો. જરા દૂર જતાં વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જિત અપ્સરા તેને મળી, તેજ રૂપવંતી હતી. તેને એકદમ રાજા પાસે તેડી ગયો. એક ખાનગી ઓરડીમાં તેને કેદ કરી તેષર હોશિઆર સિપાઈઓની ચોકી રાખી કે જેથી રૂપવંતીને બોજવાર નાશી જવાનો લાગ મળે નહીં.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

એક દિવસે એક વાણિઓ આવીને કહેવા લાગ્યો કે—
વકીલ સાહેબ, એક કામમાં હું ખરાબર સપડાયો છું. એ
ખાળત મને કશે ઈલાજ સૂઝતો નથી. કદાપિ દરખાસ્ત શ્રી
તરફથી મારા ગેરલાભમાં ઠરાવ થશે તો મારાં ઘર ખોરડાં
વેચવા છતાં પણ હું રજુમાંથી મુક્ત થઈ શકનાર નથી.
માટે મુજ ગરીબ સેવકપર દયા લાવી મારા કામનું પરિણા-
મ મારા લાભમાં ઉતરે તેમ તજવીજ કરશે તો હું આ-
પનો ધણોજ કૃપકારી થઈશ. ચતુરસિંહે કહ્યું—તમે તમારી
સંત્રાળી હકિકત મને કહી સંભળાવો. એપરથી તે વાણિએ
નીચે મુજબ હકિકત નિવેદન કરી.

મેં પરદેશી બ્રાહ્મણો પોતાના બિર પોષણાર્થે આંહી
આવ્યા હતા. તે કેટલાંક ગામે ફરી બિદ્યાવૃત્તિથી નાણું
એકઠું કરતા હતા. કેમકે આળસથી કશે કાંઈ નથી એમ
તેઓ જાણતા હતા. કહ્યું છે કે—

દૌર્મન્યનૃપતિર્વિનશ્યતિયતિઃસંગાત્સુતોલાલના
દ્વિપ્રોનધ્યયનાત્કુલંકુતનયઃ,છછીલંલોપાસનાત્
-દૌર્મયાદ્રનવેક્ષણાદપિકૃષિઃસ્નેહઃપ્રવાસાશ્રયાન્
મૈત્રીચામ્રણયાત્સમૃદ્ધિરનયા,સ્યાગાત્પ્રમાદાદ્દેનમ્

અર્થ—ખરાબ પ્રધાનથી રાજ્યનો નાશ થાયછે, મનુ-
ષ્યના સંગથી યતિનો નાશ થાયછે, છોકરો લાડથી ખગડેછે,

આત્મણ અભણ હોવાથી તેનો નાશ થાયછે, ખરાળ છોકરાથી કુત્રનો ખાશ થાયછે, ખગની ઉપાસનાથી શિયળનોનાશ થાયછે, મધપાન કર્યાથી લાજનો નાશ થાયછે, સંભાળ વગર ખેતીનો નાશ થાયછે, પરદેશ જવાથી સ્નેહનો નાશ થાયછે, નમ્રતા વિના મિત્રતાનો નાશ થાય છે, અન્યાયથી સમૃદ્ધિનો નાશ થાયછે, અને ઉડાઉ તથા આળસુપણાથી ધનનો નાશ થાયછે. એવું ધારી જનને આત્મણો પોતાને ધેરથી નીકળ્યા હતા. જનને જણે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે જનને જણનું કમાએવું દ્રવ્ય સરખે હિરસે વહેંચી લેવું. એ પ્રમાણે જનને જણ પાસે થયેલી નાણાંની રકમ એકઠા કરી થોડા દિવસ પછી તેઓ પોતાના ઘર તરફ આવવા નીકળ્યા તે જનને મિત્રોને અન્યોન્ય પૂરતો વિશ્વાસ નહોતો. કારણ કે—“નાણું દેખી મુનીવર પણ ચજે” એ કહેવત તેઓને જરાજર યાદ હતી. કદાપિ તેમાંના એક જણની ખુદ્દિ ફરે અને નાણું લઈ આવ્યો જાય તો પછવાડે ખીજને રડવાનું રહે, માટે જનને જણ એક ખીજનો વિશ્વાસ રાખતા નહોતા. એટલે જ્યાં સુધી નાણાંની રકમ કોઈ ત્રાહીતને સોંપી ન હોય ત્યાં સુધી જનને જણ લગાડે જૂઠા પડતા નહોતા.

થોડે દિવસે એ જનને આત્મણો આ ગામમાં આત્મી પહોંચ્યા. તેઓને આંહી કોઈસમું સાગવું અથવા કોઈની સાથે જોળખાણ પીઠાણ નહીં હોવાથી તેઓ કોઈ વહેવારીઆ વાણિયાને જોળતા હતા. ગામના જેચાર માણસોએ માફ નામ આપવાથી પૂછતા પૂછતા તેઓ ગારીદુ,

કાને આવ્યા. મેં તેઓને અન્નપ્યા જાણી આજ્ઞાર આપ્યો. કારણ કે એવા ધણા અન્નપ્યા માણસો મૌરી દુકાનેથી સીંધું લેછે. તેવા વફૂરાની આશાથી હું સઘળા અન્નપ્યા મુસાફરોની આગતા સ્વાગતા કરું છું. મને સારો માણસ ધારી તે જન્ને બ્રાહ્મણો બોલ્યા-શેઠજી, અમારી પાસે નાણાની મોટી રકમ છે. પરંતુ અમને એક જીજ્ઞાસુ-અન્યોન્ય પૂરતો વિશ્વાસ નથી તેથી તે રકમ અમે કોઈ ત્રાહીતને સોંપ્યા વિના જૂદા પડતા નથી. આપ લાયક અને આગરદાર શેઠજી જાઓ છો, માટે મેહેરખાની કરીને અમારી પાસેના નાણાની આ રકમ આપના સ્વાધિનમાં રાખો. હમણાં અમે આપની દુકાનેથી સીંધું લેઈ રસોઇ કરીશું. પછી જગી કરીને જન્નેજણુ એકઠા થઈને અમારા નાણાં પાછાં લેવા આવીશું કદાપિ અમારા જે જણુમાંથી કોઈ એકસો આવી નાણાં માંગે તો તેને તમારે કાંઈ આપવું નહીં. પણ જ્યારે અમેજે જણુ સાથે મળીને આવીએ ત્યારેજ અમારાં નાણાં અમને પાછાં સોંપવાં. કદાપિ અમારા બેના માગ્યા સિવાય એ રકમ એક જણુને આપી દેશે તો તેના જુમેદાર તમે છો. આ પ્રમાણે જન્ને બ્રાહ્મણનું બોલવું સાંભળી હું કબૂલ થયો, અને કહ્યું કે-તમારા નાણાં હું મારા કબજામાં રાખું છું તે તમારા જન્નેના માગવા સિવાય આપીશ નહીં. કદાપિ આપું તો હું જુમેદાર છું.

મારી દુકાનેથી સીંધું લઈ જન્ને બ્રાહ્મણો સામેની પાસે જગ્યામાં મયા. ત્યાં આસપાસની જગ્યા સાફ કરીને

રસોઇ કરવાઢો આરંભ કયો. ઁક જણ રસોઇ કરવાના ઇન-
રાદાથી ન્હાઇને ઁકાગાં પેઠો અને ઁક જણ તેને નેઇતી
ચીજ્ને (ગામમાંથી અથવા મારી દુકાનેથી) લાવી આપવા ર-
હ્યા. થોડીવાર પેલા રસોઇ કરનારા બ્રાહ્મણે તેના સોળતી
ને કહ્યું કે-ભાઇ મૂળશંકર, આ દાળમાં નાખવાનું મીઠું
આપણી પાસે નથી. મારે શેઠજીની દુકાનેથી થોડું મીઠું લ-
ઇ આવ. થોડીવાર પછી રસોઈ તૈયાર થશે ઁટલે આપણે
જમવા બેસીશું. ઁપરથી તે મૂળશંકર મારી દુકાને આ-
વ્યો અનેબોલ્યો કે-શેઠજી, પેલી અમારી રકમ મારે સ્વાધિન
કરો. અમારે ખપ પડયોછે. મેં કહ્યું-તને ઁકલાને હું આપ-
નાર નથી. તારા સોળતીની રજા હાયતો હું આપું. મારો
આવો જવાળ સાંભળી તેણે તેના સોળતીને હાક મારી—
જગનેશ્વર, તારા કલ્યા વિના શેઠજી મને આપતા નથી. તે
પરથી તરતજ જગનેશ્વરે મને હાક મારી-શેઠજી, તેને આ-
પન્ને. અમારે નેઇએ છીએ. જગનેશ્વરનું આવું બોલવું
સાંભળી સીધાના પૈસાવાળી લઈ બાકીની રકમ મૂળશંકરને
સોંપી. રૂપીઆ મળ્યા ઁટલે જગનેશ્વરની નજર ચૂકાવી મૂ-
ળશંકર નાશી ગયો. જગનેશ્વરનું ચિત્ત રસોઈ કરવામાં હતું
તેથી મૂળશંકર દુકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો છે કે નહીં તેની
તેને ખબર રહી નહીં. રસોઇ સઘળી તૈયાર થઇ રહેવા આ-
વી તેથી તે બૂગ પાડી બોલ્યો-અલ્યા મૂળશંકર, મીઠું લે-
વા ગયો ત્યાં શેઠજીએ તને ઁલી રાખ્યો કે શું? હજીકેમ
બહાર નીકળતો નથી? મીઠું લેવા ગયો ત્યાંને ત્યાં રહ્યો. ઁ

પ્રમાણે જગનેશ્વરનું બોલવું સાંભળી હું બહાર આવ્યો. એટલે જગનેશ્વર મારા સામું બેઠા બોલ્યો—શેઠજી, મૂળશંકરને મીઠું કેમ આપતા નથી? તેને મીઠું આપી જલદી મોકલો. અમને ભૂખે કકડીને લાગી છે. હવે તો જગીએ. મેં કહ્યું—મૂળશંકર આંહી નથી. તે તો તમારા રૂપિઆ લઇ આંહીથી તમારી પાસે આવ્યા છે. રૂપિઆનું નામ સાંભળી જગનેશ્વર ચમક્યો. અને બોલ્યો—તમે તેને રૂપિઆ શાવાસ્તે આપી દીધા? મારા કહ્યા વિના તમે તેને રૂપિઆ આપ્યા તેથી તે તો તમારા ગયા. હું તો તમારી પાસેથી લઇશ. મેં કહ્યું—અરે મૂર્ખ, તેં કહ્યું ત્યારે આપ્યા છે. તેના એકલાના કહેવાથી કાંઈ આપ્યા નથી. જગનેશ્વર બોલ્યો મેં તો મીઠું આપવાનું કહ્યું હતું, કાંઈ રૂપિઆ આપવાનું કહ્યું નહોતું. હાય, હાય, આ લુચ્ચા વાણિયાએ મને ઠગ્યો. એ પ્રમાણે શોક કરતો ફરિયાદી કરવા સાડ તે કોર્ટમાં ગયો. એની ફરિયાદ સાંભળીને ન્યાયાધિશે સિપાઈએ મોકલી મને પકડી મગાવ્યો. હું કોર્ટમાં ગયો. એટલે ન્યાયાધિશે કામ ચલાવ્યું. હેવટ ફેસલો મારા ગેરલાભમાં કર્યો છે. હવે સઘળા રૂપિઆ મારે જગનેશ્વરને આપવા પડશે. માટે મારા લાભમાં ઠરાવ થાય તે પ્રમાણે તમે મને મત બતાવો તો હું આપ કહો. તે પ્રમાણે આપને ફી આપું.

આ પ્રમાણે વાણિયાનું બોલવું સાંભળી ચતુરસિંહ બોલ્યો—તમારા લાભમાં ગોઠવણ થાય તે પ્રમાણે હું બનતી તબવીજ કરીશ. આ કામની તમારે અપીલ કરવી પડશે.

તેમાં હું જે મ્હરી ફી તથા કોર્ટ ફી વગેરેનું જીલ્લ મોકલું તે તમાર કબૂલ કરવું પડશે. જે કામ હોય તો વકીલાત નામું લખી આપો. વાણિજ્યે તરતજ વકીલાત નામું લખાવી તેમાં પોતાની સહી કરી. ચતુરસિંહે કહ્યું—હું તમારા કામ સંબંધી કેટલોક વિચાર કરવા જેમું છું. કોર્ટમાં અગિયાર વાગતે આવીશ, માટે તમારે પણ તે વખતે કોર્ટમાં હાજર રહેવું. વાઝ સાહેબ. કહી વાણિજ્યો પોતાને ઘેર ગયો.

અગિયાર વાગતાને સુમારે પેલો વાણિજ્યો આવી કોર્ટમાં હાજર થયો, જે વખતે ન્યાયાધીશ અને કેટલાક કારકૂનો તથા સિપાઇઓ જેઠેલા હતા. વાઘી, પ્રતિવાદી અને શાક્ષી-ઓનો ત્યાં ઘણો ભરાવો થયો હતો તેથી મેળો ભરાયા જેવું જ-ણાતું હતું. માણસેની એટલી જાધી ઠઠ જામી હતી પણ ત્યાં સ-મારે ધોંધાટ થતો નહોતો. ન્યાયાધીશ પોતાની સામેના પાં-જરાનાં જે શખ્સને ખડો કરી સવાલ પૂછતા હતા, તે સિ-વાય બીજા કોઇ માણસનો અવાજ ત્યાં કાને પડતો નહોતો. ન્યાયાધીશ સવાલ પૂછતા હતા તે પ્રમાણે પાંજરામાં ઉભેલો માણસ જવાબ આપતો હતો. આ વખતે પેલો વાણિજ્યો પણ ત્યાં જેઠો હતો. પોતાનું કામ ક્યારે ચાલશે તે જાણ-વાને માટે અધિરો થઇ રહ્યો હતો. થોડી વાર થઇ એટલે ચતુરસિંહ વકીલ કોર્ટમાં હાજર થયો ન્યાયાધીશ ક્રમે માનની અદલાઅદલી કરીને તે પોતાની ખુરશી પર બેઠો. થોડી વારે કોર્ટની રીત પ્રમાણે ચતુરસિંહે પોતાના અસીલની અ-ખીસ દાખલ કરાવી. અને તેનું કામ જલ્દી ચલાવવા ન્યાયાધી-

ધીસને ચરજ કરી. એ ચરજ બહાલ રાખીને ન્યાયાધીશે તેજ વખતે કામ ચલાવવું શરૂ કર્યું. ન્યાયાધીશે ખૂબ ઉલટ પાલટ તપાસ અને વિચાર કરી નીચલી કોર્ટે આપેલો ફેસલો ખરાબર છે એમ જાણાવવાની તૈયારી કરી એટલે ચતુરસિંહે ઉભા થઈને દલીલ બતાવી કે ફરોઆદી જગનેશ્વરના કહેવાથી સદરહુ વાણિયાએ મૂળશંકરને રૂપિયા આપ્યા છે જેથી મજકુર વાણિયા ઉપર સદરહુ જગનેશ્વરનો કશો અલાખો નથી. કદાપિ જગનેશ્વર મજકુરે મીઠું સમજી તેના સોબતી મૂળશંકરને આપવાનું કહ્યું હતું, તો સદરહુ વાણિયાએ રૂપિયા આપવાનું કહેલ છે એવું સમજી રૂપિયા આપ્યા હતા. માટે તે પ્રમાણે થવાથી બન્નેની કસૂર સરખી છે. જેથી વાણિયો બીનતકસી-રવાન ઠરે છે. તેમ છતાં વાણિયાની ચૂક ગણી બ્રાહ્મણના લાભમાં ઠરાવ થયો તો મારો અસીલ-વાણિયો રૂપિયા આપવા તૈયાર છે. કેમકે અમલદારના હુકમને તાબે થવું જ જોઈએ. વળી ન્યાયાધીશ તરફથી જે ઠરાવ થયો છે તે ગે-રવાજબી હશે નહીં. પરંતુ તે રૂપિયા એકલા જગનેશ્વરને મળશે નહીં કેમકે તેને એવો ઠરાવ છે કે બન્ને (બ્રાહ્મણો-એ જગનેશ્વર અને મૂળશંકરે) સાથે મળી રૂપિયા લઈ જાવ. માટે બેલાશક જગનેશ્વર તેના સોબતી મૂળશંકરને સાથે લઈ આવે અને બન્નેજણુ મળી તેનાં સોંપેલાં નાણાં પાછાં લઈ આવે. વાણિયો આપવાને માટે ખુશીથી તૈયાર છે. આવી દલીલ સાંભળી ન્યાયાધીશે કબૂલ કર્યું અને બ્રાહ્મણ-જગનેશ્વરને તેના સોબતી મૂળશંકરને બોલાવી લાવવા ફરજ

રમાવ્યું. તેથી બ્રાહ્મણ નિરાશ થઇ ચાલ્યો ગયો, અને ક-
શું બોલી શક્યો નહીં તેથી વાણિયાની ખુશીનો પાર ર-
હ્યો નહીં. કોર્ટમાં ચૂકવાતા કેસ સાંભળવા આવેલાં માણ-
સો બ્રાહ્મણ ચકિત થઇને ચતુરસિંહના વર્ણણ કરવા લાગ્યા
કે-ધન્યછે ચતુરસિંહની બુદ્ધિને.

રાત પડી એટલે તરતજ રાત્રીએ રૂપવંતીને પોતાના
શયન ગ્રહમાં લાવવા હુકમ કર્યો. આગલે દિવસે રૂપવંતી
નાસી ગઇ હતી તેથી એવો લાગ તેને આજે ન મળે એવા
હેતુથી તપાસ રાખવાને માટે ઘણા સિપાઇઓની ત્યાં એકી
રાખી, પોતે શયન ગ્રહમાં સૂતા. થોડીવારે રૂપવંતી આવી
હાજર થઇ એટલે રાત્રી બોલ્યો—તું તારી લુચ્ચાઈમાં
ગઇ કાલે ફાવી હતી પણ આજ હવે તું ફાવનાર નથી.
કાલે થોડા સિપાઈઓ હતા તેમની નજર ચુકાવી તું નાશી
ગઇ પણ આજે સંખ્યાગંધ સિપાઈઓ ખુલ્લી તરવારથી
ચોગરદમ એકી કરે છે. ચાંચડ સરખો પણ સંચરી શકે
નહીં તો તારા સરખી એક ગરીબ અળખાનો શો ભાર છે?
આજે હું મારી મનકામના પરિપૂર્ણ કરીશ. એવી વાત સાં-
ભળી 'રૂપવંતી' યાપડી વિચાર કરવા લાગી કે અરેરે! હવે
મારું શિયળ સાચવી શકાશે નહીં. આજે પોતાનું ધારેલું
કર્યા વિના રાત્રી મને છોડનાર નથી. હું રાત્રી પાસે જોડલી
આગિજી કંઈં તેટલી વૃથા છે, કેમકે તે મૂર્ખ છે—કહું છું કે—

શક્યોવારયિતું જલેન હુતમુક, છત્રેણ સૂર્યાતપો

નાંગેંદ્રોનિશિતાંકુશેનસમદૌ, દંડેનગોર્દભૌ
વ્યાધિર્મેષજસંગ્રહૈશ્ચવિવિધૈ, મંત્રપ્રયોગૈર્વિષં

સર્વસ્યૌષધમાસ્તેતશાસ્ત્રવિહિતં, મૂર્ખસ્યનાસ્ત્યૌષધમ્

અર્થ—અગ્નિ પાણીથી શમે; સૂર્યના તાપ છત્રી થતી શમે; હાથી આંકુશથી વશ રહે; ગધેડો અને સાંઢ લાકડીથી વશ રહે; વ્યાધી ઔષધથી શમે; જેરી જીવડાનું નિષ મંત્રોના સાધનાથી ટળે; ઇલાદી સર્વનાં ઓસડ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે પણ મૂર્ખનું ઓસડ કશું નથી. માટે હું રાજા પાસે ગમે એટલી લાચારી કરીશ પણ તેથી માઝં શિશ્યન અવિચળ રહેવાની આશા નથી. હવે હું તેના પંખમાં બરાબર સપડાઈ છું. અરે પરમેશ્વર! હવે મારી લાજ રાખનાર તું સમર્થ છે. તારા વિના બીજું કોઈ મને સહાય કરી શકે તેમ નથી. અરેરે! માઝં પતિવ્રત લૂટાશે તો માઝં સધળું જીવતર વૃથા થશે. એવા વિચાર કરતી હતી એટલામાં રાજા તેનો હાથ પકડી પલંગ ઉપર બેસાડી ઘણી રીતે સમજાવવા લાગ્યો. એટલે રૂપાંતાએ કહ્યું કે, જરા ધીરજ રાખો. ત્યારે રાજાએ મનથી વિચાર કર્યો કે બળાદકાર કરવા કરતાં તેની ખુશીથી આગ તો વધારે સાફ. એવું ધારી બીજી વાતો કરવા લાગ્યો. લંપટ માણસો પોતાની જૂદી બઠાઈ બહુ મારે છે તે પ્રમાણે પ્રતાપસિંહ રાજા પોતાની બઠાઈની વાતો કરવા લાગ્યો. હું ચિત્રકળા, યાંત્રીકશાસ્ત્ર અને કસરતમાં અતિ કુશળ છું. નટના સરખા ખેલ કરવા તેતો રમત

સરખા સૂતર જણાય છે. ગમે તેવો હોશિઆર નટ હોય પણ તે મારી બરાબરી કરી શકે નહીં, રૂપવંતી બોલી—આપ નટ સરખી કસરત કરી જાણતા હોતો હું આપને બાંધું અને આપ પોતાની ખેંચે છૂટી જાશે. રાજા કહે ઠીક રૂપવંતીએ લંપટ રાજાને ઘણા જોરથી બાંધ્યો અને પછી તેને એક ખૂણામાં નાખી બોલી—રાજાજી, આપની હોશિઆરી હવે બતાવો. મેં આપને બાંધ્યા છે. હવે આપ છૂટો જાઓ! રાજા હસતાં હસતાં બોલ્યો—આ પ્રમાણે ઘણા જોરથી બાંધેલો છે તો હવે મારાથી શી રીતે છૂટો શકાય ? નટની જુદી તરેહથી બાંધે છે તેથી તે જલદીથી છૂટી શકે છે. હવે તમે મને છોડો. નટને બાંધવાની હતું તમને રીત બતાવું. રૂપવંતીએ કહ્યું—નટને બાંધવાની મારે રીત જોવી નથી. હવે તમે આ ખૂણામાં પડ્યા રહો અને હું પલંગ ઉપર સૂઈ રહું છું. રાજા કહે—હું બૂમ પાડી મારા સિપાઈઓને બોલાવીશ અને છૂટ્યા પછી તમારી જે વલે કરીશ તે તમે જાણશો. તમારું જો લાલું ધમ્મતાં હોતો મને એકદમ છોડો. રૂપવંતી બોલી—તમારા સિપાઈના હાથથી છૂટ્યા પછી તમારે પાલવે તેમ કરજો પણ હમણાંથીજ રામ રામ છે. એમ કહી રૂપવંતીએ ચાલવા માંડ્યું, એટલે રાજાએ ઘણાજ જોરમાં બૂમ પાડવા માંડી પણ તેના સાદ ફાટી ગયો. તેના શબ્દો પહોરેગીરના સમજવામાં બરાબર ન આવ્યા તેટલા માટે રૂપવંતીએ કલ્પાંત કરવા માંડ્યું. તેથી સમજ્યા બાંધ સિપાઈઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા બહાર નીકળીને

જાણે, હીનકતી હોય તેવી રીતે ગળગળી થઇને રૂપવંતી બો-
લી-કોઇ હરામખોરો, રાજ સાહેબને દ્વાયલ કરી તેમની
ગાંસડી. પાંધીને ખારીએથી ધોરી રસ્તાપર ઉતરી પડ્યા છે,
માટે સઘળા સિપાઈઓ એકદમ દોડો અને હરામખોરોને
એકદમ પકડી પાડો જરા પણ હીલ કરશે તો રાજ સાહેબને
ઉપાડીને તેઓ ક્યાંઇ ચાલ્યા જશે તો પસો લાગશે નહીં,
આ સાંભળીને સઘળા સિપાઈઓ ધોરી રસ્તાતરફ દોડી
ગયા. અને હરામખોરો ક્યાં નાશી ગયા તેની તપાસ કરવા
લાગ્યાં. આ વખતે રૂપવંતીને કોઇ અટકાવી શકે તેમ,
નહોતું તેથી તેણે રાજમહેલ છોડી આગળ ચાલવા માંડ્યું.

રૂપવંતી જ્યારે શેહેરના મધ્ય ભાગે આવી પહોંચી
ત્યારે કાંઇ દુઃસ્થ ભેદક કવિતા બોલતો એક યુવાન ગૃહસ્થ
તેની નજરે પડ્યો. તે એક ઝરખામાં બેઠો હતો અને તેની
આસપાસ ઘણુંજ પ્રકાશિત ચીમનીનો ઝગઝગાટ થઇ રહ્યો
હતો. તેના શરીરના તમામ અવયવો સુધ્ધ જણાતા હતા.
જાણે ખીન્ને કામદેવ આ જગ્યાએ આવી હાજર થયો હોય.
તેવું તેને દીસવા લાગ્યું. એ પુરૂષ પોતાના હાથમાં એક
તસ્વીર લઇ નિરખતો હોય એમ જણાતું હતું. તસ્વીર નિ-
હાળીને તે બોલ્યો કે—

શિખરિણી છંદ.

પડી છે આ સામે તસવિર ખરી તે ચિત ચડી,
વિયોગાગ્ની પીડા ભડ ભડ બળે ચિત શગડી;
અતીશે સંભારી દહન દુખ પ્યારો તુજ ખમે,

આરે મારી પ્યારી તુજ વિણ મને ભેશ ન ગમે.

ઉપર લખેલો નશિખરિણી હંદ રૂપવંતીએ પેલા અગા-
શીમાં બેઠેલા પુરૂષના મુખથી સાંભળ્યોઃ એ પુરૂષનાં વ-
ચન સાંભળતાંજ રૂપવંતીની સ્થિતિમાં ફેરફાર થઇ ગયો.
દુઃખના પંખમાં આવવા છતાં આજ સુધી ધીરજ નહીં
છોડેલી એવી ગુણવાન રૂપવંતીનું ચિત્ત વ્યથ થઇ ગયું. ઝ-
રખામાં બેસનાર પુરૂષ નક્કી મારા પ્રિય પતિજ જણાયછે.
જો એ હોય તો હું એમને ક્યારે મળું? એમ વિચાર કર-
તી બોલી કે—

શાર્દૂલ વિહિહિતવૃત.

રૂંધાયું ચિત્ત સર્વ હર્ષ સુખને, સંતુષ્ટ ઉત્કર્ષથી;
તે મારો પ્રિય પ્રાણુ આજ અમને, આવી મળ્યો હર્ષથી;
વાણીમાંજ જુઓ વસી મધુરતા, ચિત્તે પડ્યો સ્વાદઆ;
ચિત્તે વાસ વસ્યો મને પ્રિય પતિ, તેનો દિસે નાદ આ.

નીચે કાઠ વિયોગી સ્ત્રી પોતાના પતિનું સ્મરણ ક-
રતી હોય એમ સંભળાય છે, એમ કહી આ પુરૂષે પોતાના
માણસને મોકલીને તે સ્ત્રીને ઉપર બોલાવી. રૂપવંતી ઘણી
હાંશથી ઉપર આવી અને જુઓ છે તો કામને લજ્જા પ-
ગાડે એવો સ્વરૂપવાન પુરૂષ તેની દૃષ્ટીએ પડ્યો. પેલા પુ-
રૂષે રૂપવંતીને જોઈ કે તરત તે ખુરશી ઉપરથી ઉભો થઈ
તેની કાઠે બાજી પડ્યો. રૂપવંતીએ પણ તેનો સાથે કોટીકરી
હર્ષનાં આંસુ પાડ્યાં. બન્ને જાણનાં હૃદય, હર્ષથી રૂંધાઈ
અર્થાં તેથી કેટલીએક વાર સુધી તો બીલકુલ બોલી શક્યાં

નહીં. થોડીવારમાં બન્નેનું ચિત્ત એકત્ર થઇ ગયું. પોત પોતાને માથે આજ સુધી જે જે મુશીબતો પડી હતી તે સમગ્રી બન્ને જાણે અન્યેઅન્ય કહી સંભળાવી રૂપવંતીના દુઃખને માટે અતરાપી માણસોને પણ દયા આવે તો તેના પ્રિય પતિને કેટલો શોક થયો હશે તે વિચારી લેવું સહેલું છે.

આ પ્રમાણે ચતુરસિંહ અને રૂપવંતીનો અનાયાસે મેળાપ થવાથી તેઓને અત્યંત હર્ષ પ્રાપ્ત થયો. અને રૂપવંતી પોતાનાં અમૃત સરખાં વચનોથી ચતુરસિંહને સંતોષ પમાડવા લાગી. કહ્યું છે કે—

કેયૂરાનવિભૂષયન્તિપુરૂષં, હારાનચંદ્રોજ્જ્વલા
નસ્નાનંનવિલેષનંનકુસુમં, નાલંકૃતામૂર્ધજાઃ
વાણ્યેકાસમલંકરોતિપુત્રપં, યાસંસ્કૃતાધાર્યતે
ક્ષીયંતેલભૂષણાનિસતતં, વાગ્ભૂષણંભૂષણં

અર્થ—અંદ્રગા સમાન ધોળા હાર માણસને શોભા આપતા નથી, બાળુ બાંધથી, સ્નાન કરવાથી, સુગંધદાર વસ્તુનું લેપન કરવાથી, ડુલોથી કે કેશ ઓળંગાથી શોભા પમાતી નથી પણ મધુરતા બારેલી વાણી બોલવાથી શોભા પમીય છે. સર્વ જાનનાં ભૂષણો નષ્ટ થાયછે, પણ વાણી રૂપી ભૂષણ સંદાકાળ સુશોભિત રહેછે.

રૂપવંતી અને ચતુરસિંહનો મેળાપ થયો તેથી, તે બન્નેની ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં. વાંઝીઆને ઘેર પુત્રનો જન્મ થવાથી, આંધળાને આંખો મળવાથી, અંકારને અંદ્રમાનો

પ્રકાશ થવાથી અને માંછલાંને જળ મળવાથી જેટલો હર્ષ થાયછે તેટલો હર્ષ અને તે થવા લાગ્યો. ચતુરસિંહની પ્રખ્યાતી આ શહેરમાં ઘણી થઈ હતી. તેથી ઘણા અસીલો તેને ત્યાં આવ્યા કરતા હતા. પોતાનું લખાણ પૂરું નહીં થવાથી ચતુરસિંહને રાત્રે પણ એ કામને માટે બેસતું પડતું હતું આશરે બાર વાગતાંને સૂમારે સર્વ સૂઈ ગયાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સવાર થતાં સર્વ જગી ઉઠ્યાં. દંતધાવનકરી નાહ્યા પછી ઇશ્વર સ્તવન કર્યું. થોડીવાર થઈ એટલે એક બ્રાહ્મણે આવી ચતુરસિંહને આશિરવાદ આપ્યો. ચતુરસિંહે તેનું યોગ્ય સન્માન કરી બિછાના ઉપર બેસાડ્યો. અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું બ્રાહ્મણ બોલ્યો—સાહેબ, હું આ ગામથી પશ્ચિમ દિશાએ ત્રણ ગાઉ ઉપરના ગામડામાં રહું છું અને મારો એક મિત્ર આ ગામમાં રહે છે. મારે અને તેને આજ દિવસ સુધી એટલી બધી પ્રીતિ હતી કે જીવ એક અને દેહ જૂદા કહીએ તો ચાલે; એ પ્રમાણે અમે પરસ્પર જની મિત્રો ગણાતા હતા. આ શહેરથી મારા ગામ તરફ જતાં બરાબર દોઢ ગાઉને અંતરે બંને ગામની વચ્ચે નિર્મળ પાણીથી વહેતી એક નદી આવેલી છે. તે સ્થળે બંને મિત્રો અરસ્પરસ મળવાની આકાંક્ષાથી હમેશાં નહાવા આવતા હતા. બંને જણ તે નદીએ નહાઈ બે ધડી બેશી અંતઃકરણની ગુલ વાતો કરી જૂદા પડતા હતા. એક વાર અમે બંને જણે વિચાર કર્યો કે શેજ વગર કામે માત્ર મિત્રનું

મેળાપને અર્થે આંહી આવવું તેના કરતાં કાંઈ કામના પ્રસંગે આવવું પડે એમ થાય તો તે વધારે સૌક્ય ગણાય. એમ ધારી તે નદીને કિનારે અમે થોડા આંખા રોપ્યા. એ આંખા જ્યારે મોટા થઈ શકે ત્યારે તેની ઉપજના રૂપિયા સગભાગે વહેંચી લેવા, એવો ઠરાવ કર્યો. કારણ કે તે નદી મારે અને મારા મિત્રને સરખીજ દૂર હતી તેને દોઢગાઉ દૂરથા-
વ અને મારે પણ દોઢગાઉ થાય. સવારના આઠ વાગતે રો-
ટલા જમીને બંને જણુ તે નદીએ આંખાની રક્ષા કરવા જ-
તા હતા. અને સાંજે પાછા પોતપોતાના ઘર તરફ વળતા
હતા. એ પ્રમાણે બંને જણુની સરખી મેહેનતથી આંખાં
ઉછેરીને મોટા કર્યા. આંખાનાં થડ બસે હતાં. જ્યાં સુધી તે-
ના પર કેરીઓ આવી નહોતી ત્યાં સુધી અમારે બંને મિ-
ત્રો વચ્ચે સલાહ ચાલી. પણ ચાલતી સાલમાં આંખા ઉપર
ખુશ્કળ કેરીઓ પાકી અને તેની ઉપજના રૂપિયા આવ્યા
ત્યારે હવે મારા મિત્રની દ્રષ્ટી ફરીછે. કહેવત છે કે “લક્ષ્મિ
દેખી મુનીવર ચળે,” તે પ્રમાણે તેનો વિચાર પલટાઈ ગયો છે. તે
કહે છે કે-“આંખાની ઉપજમાંથી બે ભાગ હું રાખી એક
ભાગ તને આપું.” અને કહ્યું છું કે-“આપણે બંને મિત્રો
સરખી હિસ્સે વહેંચી લઈએ.” પણ મારો શેહેરી મિત્ર એ
ક છળી બે થતો નથી. તેણે ફરિયાદી કરીછે, અને પોતાને
વધારે મેહેનત પડીછે એવું આંધળા અગલદારની પાસે સા-
બિત કરવાને તે તૈયાર થયો છે. હું ગરીબ ગામડીઓ માણુ-
મ છું, મને કોરટની રીતભાતની કશી ખબર નથી. માટે

આપ મારા વકીલ થઈ ગને જીતાવશે તો આપ કહેશે તે પ્રમાણે હું આપને રૂપિયા આપીશ. ચતુરસિંહે કહ્યું કે—એ આંખાનો ઊપજગાંધી બે લાગ તને અને તારા લુચ્ચા મિત્રને માત્ર એક જ ભાગ અપાવું તો કેમ! બ્રાહ્મણ કહે—તે પ્રમાણે થાય તો આપ કહો તે પાળવા હું કબૂલ છું. ચતુરસિંહે રીતસર વકીલાતનામું લખાવી તેમાં પેલા બ્રાહ્મણની સહી લીધી. અને અગિયાર વાગને કોર્ટમાં હાજર રહેવાને તેને દ્રરમાવ્યું.

ચતુરસિંહ વકીલના અસીલનું કામ ચાલતું હોય તે વખતે સઘળા માણસો ઘણીજ ઉલ્કાથી કેશ સાંભળતા હતા. ચતુરસિંહની ચતુરાઈ જોઈ લોકો ઘણા તાણુખ ગયા હતા. કોઈ જાણુવા જેવા શુંચવણ ભરેલા કેસ ચતુરસિંહના હાથમાં ક્યારે આવે એની તેઓ રાહ જોતા હતા. હિપર લખેલા બ્રહ્મણનો કેસ આજે ચાલનાર છે, અને ચતુરસિંહ તેનો વકીલ થયોછે એવા સમાચાર આખા નગરમાં પ્રસરી ગયા તેથી ઘણા હાંસીલા માણસો અગિયાર વાગ્યા પહેલાં કોર્ટમાં આવ સારી જગ્યા શોધી બેસવા લાગ્યા. ચોતરફથી માણસોનાં ટોળે ટોળાં આવતાં હતાં. કોર્ટમાં એટલી બધી લોકચંદ કે ન્યાયાધિશને બેસવાનું સ્થાપન, વકીલ વગેરે આગરદાર માણસોને બેસવાની ખુરશીઓ. અને વાદી, પ્રતિવાદી તથા સાહેદોને બેસવાની લેટી વખત હિમા રહેવાનું પાંજર એ સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ રસ્તો રહ્યો નહીં. કોઈ માણસને ન્યાયાધીશની છેક પા-

સે લાવવો હોય ત્યારે સિપાઈઓને રસ્તો કરતાં મહા મુશીબત પડતી હતી. આ વખતેએટલા જખ્ખા માંણસો કોર્ટમાં ભર્યા હતા કે કોર્ટની અંદર અથવા બહારના ભાગમાં થોડો પણ માર્ગ મળવો મુશ્કેલ હતો. અગિયાર વાગે જ્યારે ન્યાયાધીશ સાહેબ કોર્ટમાં પધાર્યા તે વખતે તેમને ચાલવાને માટે રસ્તો કરવામાં સિપાઈઓને ઘણી વિટંબાણા ભોગવવી પડી હતી. થોડીવાર થતાં ચતુરસિંહ વકીલ કોર્ટમાં હાજર થયા. તે વખતે ઘણા ખરા માણસોએ ઉભા થઈ તેમને માન આપ્યું. અને પછીથી એટલી ધક્કાધક્કી ચાલી કે કમળેર માણસને કચરાઈ જવાની ખરેખરી દેહેશત હતી. થોડીવાર થતાં સર્વે બેસી ગયા. એટલે ગડગડાટ બંધ થયો. પવનને માટે કોર્ટના પંખાઓ તણાવા લાગ્યા. સુગંધીવાળાની તટ્ટીઓ પર પાણી છાંટવા લાગ્યું. વગેરે પડતા તાપનું નિવારણ કરવા કેટલાએક ઉપચારો કરવા માંડ્યા. પણ માણસની ગરદીને લીધે બધારો વધારે થતો હતો. જે વખતે ચતુરસિંહના અસીલનું કામ ચલાવવા માંડ્યું તે વખતે ન્યાયાધીશ સાહેબનું સિંહાસન, વકીલો વગેરે આગરદાર માણસોને બેસવાની ખુરશીઓ અને તહેમતવાળા અથવા સાહેબોને ઉભા રહેવાનું પાંગરું પણ ખાલી રહ્યું નહીં. આખી કોર્ટમાં અને બહાર, માણસોની ખીચાખીચ થઈ રહી હતી. ન્યાયાધીશ સાહેબે કામ ચલાવવા માંડ્યું, તે વખતે સદ્બળો ઘોંઘાટ બંધ પડી ગયો. રીતસર એક પછી એક એમ સર્વની ણુગાની લાધા પછી તે સિરસ્તેદારે લખી લીધેલી ણુ-

ખાનીમાં સર્વની સહીઓ લીધી. છેવટ ફેંસલો આપતી વખત ન્યાયાધીશ સાહેબે બાપણુ કૃત્ય કે આ બન્ને મિત્રોએ સ-
 રખી મેહેનતથી આંખા ઉછેરી મોટા કથંભ માટે બન્ને જણે
 તેની ઉપજના રૂપિયા સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવા એમ ઠરા-
 વ કરવામાં બન્ને પક્ષના વકીલમાંથી કોઈને કાંઈ વાંધો હોય
 તો કોઈને જાહેર કરવું એટલે મુનાસબ કરવામાં આવે. તે
 પરથી ચતુરસિંહે દલીલ બતાવી કે—સાહેબ, મારા અસીલ-
 ને તે આંખા ઉછેરવામાં વધારે શ્રમ પડેલ છે. તે એકે સ-
 વારના આઠ વાગતે આવતાં મારા અસીલને સૂર્યસામો આ-
 વતો હતો તેમજ સાંજના ચાર વાગતે પાછા ઘેર જતી વ-
 ખત પણ સૂર્યસામો આવતો હતો. સૂર્યનો સઘળો તાપ તેને
 ધણી મુદત સુધી સહન કરવો પડ્યો છે. માટે વાજળી રીત
 પ્રમાણે તો તેને બે ભાગ મળવા જોઈએ. ચતુરસિંહની દલી-
 લ ન્યાયાધીશને વાજળી લાગી તેથી તેણે તેના અસીલને
 બે ભાગ મળવાનો ઠરાવ કર્યો. તેથી સઘળા માણસો ચતુ-
 રસિંહના વખાણુ કરતાં સૌસોને ઘેર ગયા.

ચતુરસિંહ ધણોજ કાબેલ અને પ્રમાણિક છે એવી
 લાંબા રાજાને ખાતરી થવાથી પ્રસંગ મળતાં તેને યોગ્ય જ.
 ગ્યાએ જોઈવવાની તેની પૂરેપૂરી મરજી હતી. કેમકે આવા
 હોશિયાર માણસની આ રાજ્યમાં ધણી જરૂર હતી. રા-
 જાને કાંઈ એવી ખબર નહોતી કે ચતુરસિંહ, પેલી રૂપવં-
 તીનો ધણી થાયછે. ચતુરસિંહ તો દૂર દેશાવરના મુસાફર
 છે એજ માત્ર તેના સમજવામાં હતું તેની ચતુરાઈથી પ્ર-
 સન્ન થઇને તે વારંવાર તેનાં વખાણુ કરતો હતો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પેલી રૂપવંતી રાજના બંગલામાંથી નાશી ચતુરસિંહને મળી અને ચોરને ખોળવા ગયેલા સિપાઈઓ પાછા આવ્યા. તેમાંના એક જણે બંગલામાં જઈ જોયું તો રાજને બાંધેલો દીઠો, એટલે તે ચક્રિત થઈને બીજા સિપાઈઓને ત્યાં, તેડી લાવ્યો, રૂપવંતીએ તેઓને એમ સમજાવ્યું હતું કે હરામખોરો રાજને ધાયલ કરી તેની ગાંસડી બાંધી ઉપાડી ગયા છે તેથીજ તેઓએ પ્રથમથી તપાસ કરી નહીં. રાજ બોલ્યો અરે મૂર્ખાઓ, ચોર કોણ હોય! પેલી લુચ્ચી મને બાંધીને ચાલી ગઈ છે. હવે મને છોડો. સિપાઈઓએ રાજને છોડ્યો એટલે તેણે હુકમ કર્યો કે હવે ગમે તે રીતે લુચ્ચી રૂપવંતીને ખોળી કાઢો. સિપાઈઓએ ગામમાં ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ કોઈ જગ્યાએ તેની ભાળ લાગી નહીં. રાજ પોતે રૂપવંતીના વિયોગે અતિશય ક્લેશ પામવા લાગ્યો, અને રૂપવંતી શા ઉપાયથી પાછી મળે તેના મનમુગ્ધા કરવા બેઠો. રૂપવંતીને પકડી લાવનારને મોટી રકમનું ઇનામ આપવાને તેણે લાલચ આપી, પણ કોઈ સિપાઈએ એ કામ માર્થ લેવાની હિમત બતાવી નહીં. છેવટ મુજારકે કહ્યું કે- સાહેબ, આપણા શહેરમાં પેલી માનાં ડોશી રહે છે, તે આવા કામમાં ઘણી કુશળ છે. તેણે કેટલીક વિચિત્રાણુ સ્ત્રીઓને શોખીલા પુરૂષોના ભોગરૂપ કરી દીધી છે. પાતાળમાં સંતાં-એલી સ્ત્રીઓને તેણે થોડી વારમાં શોધી કાઢી છે. અને કો-

ઈથી છેતરાય નહીં એવાં સ્ત્રી પુરુષોને તેણે છેતરી પોતાનું કામ કાઢી લાંબું છે. ગાટે જે આપતો હુકમ હોય તો હું તેને જોલાવી લાવું. જ્યારે આપણને ખાતમી મળી નહીં ત્યારે માનાં ડોશીની સહાય વિના આપણે કદી કૂતેહ પાગવાના નથી.

મુજારકનો આ મત રાજાને પસંદ પડ્યો તેથી તેણે માનાં ડોશીને પોતાની પાસે જોલાવી લાવવા હુકમ કર્યો. થોડી વાર થઈ એટલામાં મુજારક અને માનાં ડોશી આવી રાજા પાસે ઉભાં રહ્યાં. પછી માનાં ડોશી જોલી—રાજાધિ-રાજા! મને આપની રૂબરૂ કેમ જોલાવી છે તે મેહેરખાની કરી દેહો. મારા લાયક જે કામકાજ હોય તે ખુશીથી કર-માવો. દાસો કરવાને તૈયાર છે. માનાં ડોશીનાં આવાં વચન સાંભળી રાજા અત્યંત ખુશી થયો અને જોલ્યો—માનાં ડોશી! મને ખબર મળી છે કે તમે ઘણાંજ હોશિયાર અને આલાક માણસ છો- મને તેવી વિચિત્રજા સ્ત્રીને પણ જો-ળવી લાવવી તેમાં તમને લગારે વાર લાગતી નથી. તમે જે સ્ત્રીને ધારે તેને વશ કરો છો. તેથી હું તમારા ઉપર ધણાજ ખુશી છું, કે આવાં અમૂલ્ય રત્નો મારા શહેરમાં ગુપ્ત પડ્યાં રહ્યાં છે પણ તેની બૂજ મારાથી જાણી શકાઈ નથી, તેથી ધિક્કાર છે મારા રાજ્યપદને રાજાનો ધર્મ છે કે પોતાની રૈયતમાં ગુજવાન હોય તેવા માણસોના ગુણની પરીક્ષા કરી તેમને યોગ્ય ઈનામ આપવું જોઈએ. પણ મેં આજ દિવસ સુધી તમારી ખીંચકુલ સંભાળ લીધી નથી, તેથી મને બહુ ખેદ થાય

છે હવે મારે તમને એટલુંજ કહેવાનું છે કે દ્વારકાદાસ શેઠની બાણેજ જેને માથે છોકરો મારી નાખ્યાને દોષ આપ્યો હતો તેને મેં ઉગારી ખરી પાસે રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ તે મને છેતરીને ચાલી ગઈ છે. આ સુદ્ધાંત તેણે મને મેં વખત છેતર્યો છે. હવે એ સ્ત્રીને લાવી આપવાનું કામ તમને સોંપું છું. મને પકડી ખાતરી છે કે તે કામમાં તમે ખર્ચાત કૃતોહ પામશો. જ્યારે તમે મારું કામ ખરા અંતઃક-રણથી જનવશો ત્યારે તેનો સારો બદલો આપ્યા વગર હું રહેનાર નથી. કદાપિ તમે જોડ્યા વિના કામ કરવાને ખુશી ન હોતો અમુક રકમનો ઠરાવ કરો. માનાં ડોશી જોડી—અરે રાગજી એ સ્ત્રી તો ઘણીજ કાબેલ છે. જે આપના સરખા ચતુર રાજા પાસેથી નાશો ગઈ તેને હું લાવી શકું એવું મારું સામર્થ્ય નથી. વળી જેનો કોઈ ઠેકાણે પત્તા નથી એવી સ્ત્રીને શી રીતે લાવી શકાય! માટે એ કામ મારાથી જની શકનાર નથી. આપના ધ્યાનમાં આવે તેને સોંપો એમ કહી તે પોતાના ઘર તરફ ચાલી નીકળી.

હોશિઆર અને હમરો પતિવ્રત્તા સ્ત્રીઓનાં પતિવ્રત્ત ખંડન કરતેલાં એવી માનાં ડોશીના મુખથી આવાં વચન સાંભળી રાગજી મન ધણું અવિરૂં થઈ ગયું. તેથી તે જોડ્યો—જે સ્ત્રી મને છેતરી ચાલી ગઈ તેને પાછી મારા કબજામાં જો લઉં નહીં, તો હું રાજા શાનો? એ સ્ત્રીને માટે લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય તો પણ કુરબાન છે. રૂપવંતીને પકડી લાવવી અનેક જાતના ઉપાય શોધવા લાગ્યો પણ એ

કેથી તેનો મનોરથ સફળ થાય એમ તેને જણાયું નહીં, એ-
ટલે પાછી તેણે માનાં ડોશીને પોતાની પાસે તેડાવી અને
કહ્યું કે માનાં ડોશી તમે ગમે તેમ કરો, પણ એ સ્ત્રીને આણી
આપ્યા વગર તો છુટકો નથી. આ કામમાં તમે જો મને ખરા
દિલથી મદદ કરશો તો તમારો ભીષ્મકાર હું જીવતા સુધી
ભૂતીશ નહીં. તમારા વિના બીજા કોઈનો ભાર નથી કે તે
ફતેહ પામે. તમારી મેહેનતના બદલામાં હું તમને પાંચ
હજાર રૂપિયા આપીશ. પાંચ હજાર રૂપિયાનું નામ સાં-
ભળીને માનાં ડોશીનું મન ચળ્યું. તેથી તે બોલી-રાજા
સાહેબ, તમે તમારે નવે બંગલે ચોકી પેહેરાનો બંદોબસ્ત
રાખીને બેસો જો પરમેશ્વરનો હુકમ હશે તો રૂપવંતીને લઈ
હું હમણા આવી પહોંચું છું. ગમે તેવી વિચિક્ષણ સ્ત્રી હોય,
પણ તે મારી જાગમાં ફર્યા વગર રહેવાની નથી. રાજાજીના
પ્રતાપથી હું એવા સઘળા કામમાં ફતેહ પામું છું, એવાં
અભિમાનનાં વચનો બોલવા લાગી.

જરારૂપંનશ્યતિર્ધૈર્યમાશામૃત્યુઃપ્રાણાન્

ધર્મચર્યામસૂયા, ક્રોધઃશ્રિયંશીલમનાં

ર્યસેવાહિયંકામઃસર્વમેવાભિમાનઃ

અર્થ-જરા (વૃદ્ધપણું) રૂપનો નાશ કરે છે, આશા
ધૈર્યનો નાશ કરે છે, મૃત્યુ પ્રાણને હરી લે છે, પારકી નિંદા
ધર્મના આચરણને ટાળે છે, ક્રોધ લક્ષિમનો નાશ કરે છે, નીચ

માણસની સેવા શિચળનો ભંગ કરેછે. કામ, લાજનો નાશ કરેછે; પણ અભિમાન તો સર્વનો નાશ કરેછે.

માનાંડોશીનાં વચન સાંભળી રાજા અત્યંત ખુશી થયો. અને પોતાનાં હજારે માણસ સાથે પોતાને નવે બંગલે આહ્વાન. માનાંડોશીને સારા બળદથી જોડેલી શિવરામ સોંપી, તેમાં બેસીને તે રૂપવંતીને તેડવા આવી.

માનાંડોશી ચતુરસિંહની પાડોશણ હતી તેથી તેણે રૂપવંતીને ચતુરસિંહને ઘેર દીઠેલી હતી. રૂપવંતીને લાવવાની હામ બીડ્યા અગાઉ તેને કેવી રીતે લાવવી તેનો તેણે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. ચતુરસિંહના ઘર પાસે આવી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી તેણે મેડીપર ચડવા માડ્યું.

જે વખતે માનાંડોશી ચતુરસિંહની મેડી ઉપર ચડી ગઇ, તે વખતે જાણે પોતે આ ઘરમાંજ રહેતી હોય અથવા તે હમૈશને માટે જાણતી હોય તે પ્રમાણે બીનધડક ચાલી ગઇ. રૂપવંતી આ વખતે એક ખુરશી ઉપર બેઠી બેઠી નીતિનાં પુસ્તકો વાંચતી હતી. તેણે કોઇને પોતાની તરફ આવતું જોઇ બારી તરફ નજર કરી તો કોઈ વિચિક્ષણ બાંધેલી હતી, તેને સાચું માણસ ધારી માન આપીને એક ખુરશી ઉપર બેસાડી. રૂપવંતીનું રૂપ જોઇ માનાંડોશી ધણીજ ખુશી થઈ, અને પોતે ચતુરસિંહની વિશ્વાસુ પાડોશણ હોય એમ ખાતરી કરી આપવાના ઈરાદાથી બોલી કે- “રૂપવંતી, હું તમારી પાડોશણ છું. તેથી ચતુરસિંહે મને જાણથી બેન માનેલી છે. મારી ઉપર તેમની બાઈ સમાન

ગમતાછે, અને તેમને મારે જોડેલો વિશ્વાસછે તેટલો ખીન્ન કોઈનો નથી. મારા ચતુરસિંહભાઈ આજે કોર્ટમાં જતા હતા તે વખતે તમે આવ્યાંછો એવી ખબર આપી અને કહ્યું કે—આજે નગરશેઠના નવા બંગલામાં જોવા લાયક શોભા થવાનીછે, ત્યાં આખા શહેરના મનુષ્યો જોવા જાય છે માટે તમારી બાહ્યાંને તેડીને તમે પણ જોવા જજો, એમ કહી આ શિવરામ તેમજ મને જોડાવી આપીછે. હું હવે ધરડી થઈ તેથી આવાં વિચિત્ર જોણાં જોવા ઉપર મને ભાવ નથી. જ્યારે એવા દેખાવો બહુવાર દીઠા ન હોય ત્યારે જ જોવાની વિશેષ અપેક્ષા હોય, પરંતુ બહુવાર સારા સારા બાગ બગીચા અને મીલાવડા જોયા હોય ત્યારે પછી જોવાની આકાંક્ષા શાની હોય ? આ વખતે મારે જોવા જવાની ખીલકુલ મરજી નહોતી પણ મારા ચતુરસિંહભાઈએ મને કહ્યું, તેથી ગયા વિના છૂટકો નહીં. વળી તમે મારાં નવાં બાહી આંહી આવ્યાંછો તેમને એકલાં પણ કેમ મોકલાય ? માટે ખચીત તમારી સાથે આવવું જોઈએ એવું સમજી હું તૈયાર થઈ તમને તેડવા આવી છું, માટે જલદી તૈયાર થાઓ.” રૂપવંતી કહે—“મારે એવા બંગલા જોવાની અપેક્ષા નથી. મેં એવા બંગલાઓ અને મનુષ્યના મીલાવડાઓ ઘણા જોયાછે. વિચિત્ર વાડીઓ અને બહુ સુશોભિત બગીચાઓમાં બહુ વખત ફરી તેના સુખનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાળી થઈ છું. માટે હવે એવા મીલાવડા જોવાની મને સ્વપ્નામાં પણ મરજી થતી નથી. તમારે તે

જોવાની મરજી નથી અને મારે પણ નથી તેથી હવે શાંત થઈને બેસો. ” માનાંડોશી પોતાના પ્રમંથમાં ફાવી નહીં તેથી અત્યંત વિચાર કરવા લાગી કે, ઘણી સ્ત્રીઓને છેતરી હું મારી ધારવામાં પાર પડીશું, અને આ ઠેકાણેથી નિરાશ થઈ પાછી ફરું એ મને નામોશી લગાડનાર છે. એવું ધારીને જોણી કે—“તમને મારો વિશ્વાસ આવતો નહીં હોય, પણ હું કાંઈ હલકું માણુસ નથી. મારે તમને ત્યાં જોવા લઈ જવાની અગત્ય પણ નથી. જ્યારે મારા ચતુરસિંહ-ભાઈએ અત્યંત આગ્રહથી કહ્યું ત્યારે તેમનું વચન મારાથી ઉલ્લંઘન કરી શકાય નહીં, માટેજ આંહી આવવાની જરૂર પડી. હું કાંઈ નવરો જોઈ નહોતી. મને તમે પડે બોલાવવા આવો તો પણ હું તમારી સાથે આવું એમ નથી; પણ લાચાર કે મારા ચતુરસિંહભાઈનાં વચનની ખાતર તમારી સાથે જવાની કબૂલત આપવી પડી. જો મને અગાઉથી તમે આજુવિશ્વાસુકો એમ ખબર હોત તો હું પ્રથમથીજ આંહી આવવા કબૂલ થાત નહીં. પણ ભાવિ બળવાન છે ! મારા ધારવામાં એમ હતું કે તમે મારા ચતુરસિંહ-ભાઈને આધિન હશે, પણ આત્મ ઉલટું નીકળ્યું. મારા ચતુરસિંહભાઈનું વચન તમારા કશા લેખામાં નથી એવી આજ મારી ખાતરી થઈ. ખેર જેની તમારી મરજી, તમારા આવવાથી મને કશો ફાયદો નથી, તેમજ તમારા નહીં આવવાથી મને કશો ગેરફાયદો નથી; પણ જો એક રીતે જોઈએ તો તમારા નહીં આવવાથી લાભ છે ખરો, તે એક-

તમારી સાથે આવવાથી મારો વખત ગુમાવત તે બચ્ચો, અને વળી બીજી વખતે મારો ચતુરસિંહભાઈ તમારી સાથે જવાની મને ભલામણ કરશે નહીં, તેથી મારે નકામે વખત રોકવા વારો આવશે નહીં. મારા ચતુરસિંહભાઈને મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, પરંતુ તમારે નથી તો ચાલ્યું. મારે તમારી કશી દરકાર નથી,” એમ કહી નીચે ચાલી.

આવાં વચનો સાંભળી રૂપવંતી વિચારમાં પડી રહેને ઠાકારે કહ્યું હોય અને હું નહીં જાઉં તો મને કદાપિ ઠપકા દેશે. ડોશીનાં બેલવામાં કાંઈ લુચ્ચાઈ હોય એમ જણાતું નથી, તોપણ કોણ જાણે ! તપાસ કર્યા વિના આગળ પગલું ભરવું નહીં. પરંતુ હવે પૂછવું પણ કોને ? જો ઠાકારે ખાતરીથી કહ્યું હશે અને જવાની આનાકાની કરી નહીં જાઉં તો ઠપકા મળશે, માટે મારા ગાડીવાનને પૂછી જોવું એ વધારે સારું છે. જો તે વિશ્વાસ પાડોશણ હોય તો તેની સાથે જવાની કશી અડચણ નથી, એવું ધારી પોતાના ગાડીવાનને પાસે બોલાવો સઘળી હકિકત કહી. ત્યારે ગાડીવાન બોલ્યો—“બા, તે માનાંડોશી, આપણી પાડોશણ છે, અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે સારું માણસ છે. ચતુરસિંહભાઈએ તેને આંહી મોકલી હશે કે નહીં ? તે હું બીલકૂત જાણતો નથી.” ગાડીવાનનું વચન સાંભળી રૂપવંતીએ માનાંડોશીને અટકાવવા કહ્યું, પછી પોતે સારાં વસ્ત્રા ધારી પહેરી તેની સાથે શિવરામમાં બેસી નગર શેઠના નામ જાણી લેવા માંડી.

પોતાની ધારેલી ધારણામાં ફેરફાર પામી પ્રપંચના ઊંડા ખાડામાં વિચિત્રાણુ સ્ત્રીને ગળડાવી ખડી તેથી રાજની તરફથી અત્યંત માયા મિલકત મળવાની આકાંક્ષા રાખનારી દગલજાન માનાડોશીની ખુશીનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. પ્રથમનાં રૂપવંતીનાં નહીં આવવાનાં વચનો નિષ્ફળ થવાથી હવે પોતે મનમાં ધણીજ મગ્ન થવા લાગી. પણ જો વધારે વખત પોતાની ખુશાલીના ઉભરા બહાર આવવા દે તો રૂપવંતીના કબજામાં—આવી જાય, એવી તેને ફિકર હોવાથી તે રૂપવંતી સાથે અનેક જાતની વાતો કરવા લાગી. બિચારી પતિવૃત્તા રૂપવંતીને માનાડોશીના પ્રપંચને માટે સ્વપ્નામાં પણ વિચાર આવતો નહોતો. કેમકે તેના ગાડીવાનના કહેવાથી લગારે બ્રાન્તિ રહી નહોતી. રસ્તામાં માનાડોશીએ રૂપવંતીને ધણી વાતોથી રંજન કરી. શેહેરમાં ગાડી ચાલી ત્યાંસુધી શિવરામના પડદા બંધ રાખ્યા હતા. અને ગામ બહાર નીકળતાંજ તે પડદા ઉંચા ચડાવી બંને જણ આસપાસ ઉગેલી લીલોતરી વગેરેની પ્રશંસા કરતાં હતા. થોડીવારે અરધા મૈલને છોટેથી ભલકાદાર બંગલો દેખાવા લાગ્યો, એટલે રૂપવંતીએ માનાડોશીને પૂછ્યું કે—આ દેખાય છે તે કાનું મકાન છે? માનાડોશી બોલી—એ બંગલો આંહોના નગરશેઠનો છે. અને આપણે જે જોવાની અપેક્ષાથી જઈએ છીએ તેજ બંગલો પોતાની ઉંચી ડોક રાખી આપણી રાહ જોતો હોય એમ દેખાય છે. જુઓ તેની આસપાસ કેટલા ઘોડેસ્વારો અને બંગલો જોવા આવનાર

મનુષ્યોની ગરદી ફેટલી જામી છે? આ મકાન ધણુંજ સુંદર છે, તેથી હજારો લોકો હાંશે હાંશે જોવા આઘ્યા આવે છે. રૂપવંતી બોલી કે—ધણા માણસો મારી નજરે પડે છે પણ તેમાં કોઈ સ્ત્રી જોવામાં આવતી નથી. આવાં વચન સાંભળી માનાંડોશીએ વિચાર્યું કે તેની શંકા કોઈ પણ યુક્તિથી તોડી નાખવી જોઈએ; એવું ધારીને બોલી કે—પુરૂષો નજરે આવે તેમાં ધણી નવાઈ નથી. કારણ કે આંહીનો રાજા ધણોજ વ્યભિચારી છે. તેથી “**યથા રાજા તથા પ્રજા**” હોય એમાં શી નવાઈ ? માટે જે ઠેકાણે મીલાવડો થાય ત્યાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોને જવા આવવાના રસ્તા જૂદા હોય છે, તેથી આપણે પ્રથમ પુરૂષોના દરવાજા પાસે થઈને સ્ત્રીઓને જવાના રસ્તા તરફ જવાશે, માટે હવે પડદા જાંઘ કરો.

ચોડીવારમાં રૂપવંતી અને માનાંડોશી ધારેલા મકાનમાં આવી ચૂક્યાં સુંદર સરસામાનથી શણગારેલા ઓરડા અને તરેહવાર ચિત્રવિચિત્ર જાનવરોના અનેક દેખાવ જોઈ રૂપવંતી ખુશી થતી હતી, તોપણ જોઈએ તેવી ખુશાલી તેના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નહોતી. તેના મનમાં હવે માનાંડોશી વિષે તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા; કેમકે આ જંગલામાં અથવા તેની આસપાસ કોઈ પણ સ્ત્રી તેની નજરે આવતી નહોતી. દૂરથી જે પુરૂષો તેની નજરે પડ્યા હતા તે રાજાના ચોકીદારો હશે એમ તેને ભ્રાંતિ આવવા લાગી.

રૂપવંતી અને માનાંડોશી એક પછી એક ઓરડો જોતાં હતાં, પણ રૂપવંતી પોતાનાં ઘર તરફ જવાને વધારે

ને વધારે આચક કરતી હતી. છેવટે માનાંડોશીએ માત્ર એક
ઓરડો જોઈને પછી જવાનું વચન આપ્યું. આ છેલ્લા ઓ-
રડામાં દાખલ થતા જાય છે એટલામાં તેણે એક સ્વરૂપવાન
અને મોટા દબદબાથી બેઠેલા પુરૂષને જોયો. તે પુરૂષ રૂપવ-
તીને જોઈને બોલ્યો કે—

મનહર છંદ

શીર તણી સાડી જાણે, ચાંદની ખીલેલી દેખું,
સુખ જાણે દેખું તે તો પુનમનો ચંદ્રછે;
શીર તણા ચોટલો તે જાણે વાસુકી વસેલ,
કોટ દેખું જાણે કોઈ, મોરલો મગન છે;
નેત્રનો આકાર તે તો તાણેલ ધનુષ્ય હોય,
ગાલ તે તો ગુલાબના ગોટાનો સુગંધછે;
નાસિકા દેખું તો જાણે દોષક પ્રકાશ જોત,
આંખો દેખું જાણે સોમ રવિ સુખ કંદછે. ૧
કપાળ દેખું તો જાણે ગગન મંડળ હોય,
ચાંદલો દેખું તો જાણે ચંદ્રનો પ્રકાશછે;
મળા જાણે હાર તે તો પૃથ્વી ગોળાકાર હોય,
હોઠ દેખું ત્યારે જાણે પુષ્પ આં પળાશછે;
કુચ તે તો મેરૂ તણા ટેકરા ઉભેલ ખરા,
કાયા તે તો કાંચનનો અતિ અગ્નિવાસછે;
હાથ જાણે હાથણીની સુંઠની સમાન દેખું,
જાંઘ તે તો જાણે કંઈક કુંળની કચાશછે. ૨

જે વખત રૂપવંતીએ બ્યભિચારી રાજાને જોયો તે વખતે તેનાં પેટમાં મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો, પણ આ વખતે સ્ત્રીચરિત્ર કયાં વગર ચાલે તેમ નહોતું. તેથી તે ઠપ્પકું મેં રાખી રાજાનાં વખાણ કરવા લાગી. રાજાને રૂપવંતીનો ભ-રેસો નહોતો. પણ આ વખત રૂપવંતી પોતાના પ્રપંચમાં ક્ષાવશે નહીં, એવી તેને ખાત્રી હતી. માનાંડોશીને પુષ્કળ નાણું આપી રાજાએ વિદાય કરી, અને રૂપવંતીને પોતાના કળ્પનામાં રાખી. રૂપવંતી બોલી—આજે આપણી ખુશાલી-નો દિવસ છે એમ માનીને અફીણ મંગાવીને કસ્ટુંબો કઢાવે. મદિરાના પુષ્કળ સીસા અને મીઠાઇના ઘણાટોપલા મંગા-વે. આપના તમામ માણસો અને આપણે પોએ, હુંગા ક-રીએ, પછી આપ જેમ કહેશે તેમ કરવાને આપની દાસી આનાકાની કરનાર નથી. રાજાએ ધાર્યું કે આજે મારે પ-ણ મહોત્સવ માનવા સરખું છે તેથી સધળો સાગાન મંગા-વીને કસ્ટુંબો કઢાવ્યો. અને એક પછી એક એમ સૌએ પીધો. પછી રૂપવંતીએ મદિરાનો ખાલો પોતાના હાથમાં લીધો. રાજાને ઘણા સોગન આપી પુષ્કળ પાષ્ટ પછીથી સિપાઈઓ તરફ ઉતરી પડી. સધળાઓને પુષ્કળ મદિરા પાષ્ટ મીઠાઇ આપવી શરૂ કરાવી. કોઇ માણસે થોડી મીઠાઈ ખાધી, કોઇનો હાથ મેં પાસેજ અટકી રહ્યો, અને કોઇ તો હાથમાં મીઠાઇના કકડા રાખી બેભાન અવસ્થામાં આ-વી પડ્યા. સધળું શુન્ય સરખું થઈ ગયું. રૂપવંતી સિવાય બીજા કોઇને પોતાના દેહનું ભાન રહ્યું નહીં. આ વખતે

રૂપવંતી ગમે તેમ કરે પણ તેને કાંઈ અટકાવનાર નહોતું કારણ કે રૂપવંતીએ મદિરા પાવામાં ખરેખરી ઉદારતાવા-
પરી હતી! હવે રાજાને જીવથી મારવો કે નહીં તેને માટે રૂપવંતી વિચારમાં પડી. વ્યભિચારી રાજા જો જીવતો હશે તો મને ગમે તે પ્રકારે પોતાના કળાજમાં લેવા પ્રયત્ન કર-
શે, અને કદાપિ હું નહીં તો જીજી હજારે સ્ત્રીઓના પતિ-
વૃત્ત છૂટવા તે તત્પર રહેશે. તેથી એવા પાપીષ્ઠ રાજાને મારી નાખવાથી હજારે પતિવૃત્તા સ્ત્રીઓની ફિકર ટળશે, પણ કલુંછે કે—

ગુણવદગુણવદ્વા,કુર્વતાકાર્યમાદૈ

પરિણતિરવધાર્યા,યત્નતઃપંડિતેન.

અતિરમસકૃતાનાં,કર્મણામાવિપત્તે

ભવતિહૃદયદાહી,શલ્યતુલ્યોવિપાકઃ

અર્થ—ગુણવાળું કે ગુણ વિનાનું કામ કરવું તે પહે-
લાં પંડિતે પ્રયત્નથી તેના પરિણામનો નિશ્ચય કરવો. કારણ કે વિચારી વિનાં જે કાર્ય કર્યો હોય તેનાં ફળ મરણ સુધી શસ્ત્રાના સરખાં હૃદયને દાહ કરનારાં થાયછે.

. રૂપવંતીએ વિચાર્યું કે રાજાને ન મારવો તે વધારે સાફ છે. હજારેના પાણજીહારને જીવતો રાખવો એજ ઠીક છે. એવું સમજી રાજાને જીવતો રહેવા દીધો. અને રાજાનો પોશાક પડેલો હતો તે અને તેનાં ધરણાં ઉતારીને પોતે

પહોંચ્યા. પછી નીચે ઉતરીને તેના ઘોડાપર સ્વાર થઈ બીજી દિશા તરફ ચાલી ચીકળી. કેમકે તેજ શહેરમાં જો તે પાછી જાયતો વળી રાજા કોઈ માણસ મારફતે શોધી કઢાવે તો વારંવાર છૂટવાની આશા નિષ્ફળ જાય. માટે ત્યાંથી કોઈ બીજા શહેરમાં જવું તેને દુરસ્ત લાગ્યું. ચતુરસિંહનો વિચાર તેને બહુ દુખદ લાગતો હતો, પણ જો પોતે જીવતી હશે તો ચતુરસિંહનો મેળાપ થશેજ એવી તેને ખાતરી હતી.

ચતુરસિંહ કાઠીમાંથી ઘેર આવ્યો, તે વખતે ગાડીવાનને ખબર પૂછતાં રૂપવંતી એક મેહલ જોવા ગઈ છે એવું જાણવામાં આવતાં તે ઘણો દીલગીર થયો. કેમકે તે જાણતો હતો કે, વ્યભિચારી રાજાના 'હાથમાંથી રૂપવંતી છટકીને આવી હતી. જો વખત પોતાની ધારણામાં રાજા નિષ્ફળ ગયો હતો તેથી આ ત્રિજી વખતે રાજાએ સુકિતથી રૂપવંતાને તેડાવી ફસાવી હશે એમ તેને મનબૂત શક ગયો. પોતાનું જૂઠું નામ દઈ માનાંડોશીએ રૂપવંતીને છતરી એ તેને ઘણું લાગ્યું. માનાંડોશીની પાસે જઈ તજવીજ કરવા કરતાં પાંધર રાજમેહલ તરફ જવું અને ખારીકીથી લપાસ કરવી એ તેને વધારે દુરસ્ત લાગવાથી તે જતુરતજ ક્રોધના આવેશમાં રાજાના ખંગલા તરફ ચાલ્યો. રાજાની સાથે યુદ્ધ મચાવી મરવા સુધીના વિચારોએ તેના પર હુમલો કર્યો હતો. મારવું કે મરવું એજ તેનો આ વખતનો સિદ્ધાંત હતો. જો વખતે ચતુરસિંહ રાજાના ખંગલા તજીક આવી પહોંચ્યો તે વખતે તેણે કેટલાએક સિપાઈઓને સુતેલા દીઠા.

કેટલાકની તલવારો કમરથી છૂટેલી પડી હતી, કેટલાકની તલવારો ભીંત સાથે ઉભી રાખેલી હતી અને કેટલાકની હાથો ખીંચી સાથે વળગાડેલી હતી. સઘળા સિપાઈઓ બેભાન અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા. આ વખતે જો સિપાઈઓ જાગૃત અવસ્થામાં હોત તો ચતુરસિંહને બંગલા ઉપર જવું મુશીબત ભરેલું થાત. પણ આ વખત તેને અટકાવનાર કોઈ નહીં હોવાથી તે એકદમ બંગલા ઉપર ચડી ગયો. ચોતરફ તપાસ કરતાં રાજા એક પલંગ ઉપર બે ભાન અવસ્થામાં પડેલો તેની દ્રષ્ટિએ પડ્યો. તેની નજીક જઈ જોયું તો મદિરા વગરના ખાલી સીસા અને ઠાલા ટોપલાઓ પડેલા દોઢા. રૂપવંતી કોઈ જગ્યાએ ત્યાં જોવામાં આવી નહીં, તેથી તેણે ધાર્યું કે આ વખતે પણ તે રાજાને છેતરીને ચાલી ગઈ હશે. આ સમયે રાજાની ધાત કરવાનો ચતુરસિંહનો વિચાર ફરી ગયો. “હજાર મરજો પણ હજારનો પામનાર મરજો નહીં” એ કહેવત આ વખતે તેને માદ આવી. અને એ કહેવતે તેના વિચારમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો. રાજાની ધાત કરવાનું માંડી વાળી તેનાં અવિચારી કામની એક અમ્મણ એંધાણી રાખવા માટે તેના નાકની અણી ઠપપી લઈ ત્યાંથી એકદમ પોતાની ઘેર આવી પોતાનો સામાન ગાડીમાં ભરી આ શહેર છોડી ખીજ ગામ તરફ તે ત્વરાથી નીકળી પડ્યો. રૂપવંતી ક્યાં ગઈ તે તેના જાણવામાં નહોતું તેથી જૂઠાં જૂઠાં શહેરોમાં મુકામ કરતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. રૂપવંતીના પ્રીતિપાશથી બંધાએલો ચતુરસિંહ

તેના વિયોગથી અતિ ખેદ પામવા લાગ્યો.

પ્રીણાતિયઃસુચરિતૈઃપિતરંસપુત્રો.

યદ્ગતુરેવહિતમિચ્છતિતત્કલત્રં

તન્મિત્રમાપદિસુખેચસમક્રિયંયત્

एतत्त्रयंजगतिपूण्यकृतोत्तमंते॥

અર્થ—જે સારાં આચરણથી પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરેછે તે પુત્ર, જે ધણીનું હિત ઇચ્છેછે તે સ્ત્રી, અને જે આપત્તિ અને સુખમાં સરખો રહે તે મિત્ર, એમ છે ત્યારે રૂપવંતી સાથે પ્રીતિ રાખવી એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. રૂપવંતીને શોધવા સાડે ગામે ગામમાં મુકામ રાખવો પડતો હતો.

લાંપટ રાજ્યને જે વખતે જ્ઞાન આવ્યું તે વખતે તેના નાકે બળવા લાગ્યું તેથી તેણે ત્યાં હાથ ફેરવ્યો તો હાથ લોહીઆળો થયો. તરત તેને ગાલમ પડ્યું કે કોઈ મારા નાકને થોડું નુકશાન કરી ગયું છે. એથી તેને અતિશય ખેદ થયો. આ સાડા ત્રણ મણની કાયામાં નાનું સરખું નાક સરોપરિ સત્તા ભોગવે છે. જેનું નાક ગયું તેનું સર્વે ગયું. કહેવત છે કે “મણનું માથું જળે પણ નવટાંકેનું નાક જશે નહીં” હવે લોકોને મોં શું બતાવવું? તેનો ધણો વિચાર થવા લાગ્યો. આ કામ નક્કી રૂપવંતીનું જ હશે એમ તેને લાગ્યું પણ તેનું વેર વાળવાનું હવે શી રીતે બની શકે? “ચોરની મા કાઠીમાં મોઢું બાંધીને રહે” એ પ્રમાણે બાંધી-

ચારી રાખને વ્યભિચારનાં માઠાં ફળને માટે અતિશય પ-
સ્તાવો થવા લાગ્યો. પોતાની મૂરખાઈ ઉપર આ વખતે
તેને ધણું લાગી આવ્યું. પણ શું કરે? “જ્યારે માથામાં લા-
ગે ત્યારે સમજવાથી શું લાભ?” ભૂંડાકર્મનો તેવોજ બદલો
મળ્યા વગર રહેતો નથી. પોતાના ખાનગી માણસને હકી-
કત જણાવી પોતે આજ્ઞારી છે માટે કોઈની મુલાકાત લેશે
મહીં! એવી ગામમાં ખખર ફેલાવી.

અતુરસિંહ ઠાકોર પોતાના ગાડીવાન સાથે રૂપવંતીની
શોધમાં નીકળી પડ્યો. ગામે ગામ અને ઠેકાણે ઠેકાણે રૂપ-
વંતીની શોધ કરે પણ કોઈ જગ્યોએ પત્તા લાગે નહીં. આ
પ્રમાણે થવાથી અતુરસિંહ ધણોજ અકળાયો, અને તેના મ-
નમાં તરેહવાર તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા. આગળ ચાલતાં એક
મોટું શેઠેર તેના જોવામાં આવ્યું, ત્યાં તેણે મુકામ કરવાનો
વિચાર કર્યો. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે આ શેઠેર કોઈ
દેશી રાખનું છે, તેથી અતુરસિંહે થોડા દિવસ ત્યાં રહેવાનો
નિશ્ચય કર્યો. લાયક માણસ કોઈ જગ્યોએ ગુપ્ત રહી શક-
તો નથી, કેમકે તે પોતાના ગુણથીજ પ્રસિદ્ધ થાયછે.

अष्टौगुणाः पूरुषदीपयन्ति,

प्रज्ञाचकौल्यचदमः श्रुतंच ।

पराक्रमश्चाबहुभाषिताच,

दानंयथाशक्तिकृतज्ञताच ॥

અર્થ—સારી ખુદ્દિ, ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ, ઇન્દ્રિયોત્તો નિઘ્રહ, શાસ્ત્રાદિકતું અવલુ, પરાક્રમ, થોડું બોલવું. યથાસંકલ દાન અને કરેલા હિપકારતું જાણવા પણ એ આઠ પ્રકારના ગુણો માણસને શોભાવે છે.

ગુણવાન માણસ પોતાના ગુણથી ગમે તે ઠેકાણે ગાન મેળવી શકેછે. વાદળાંના ઢાંક્યાથી સૂર્ય જેમ ગુપ્ત રહી શકતો નથી. તેમજ ગુણવાન માણસ દુર્જનના છુપાવવાથી ગુપ્ત રહેતો નથી. મોટી રાજ સભાઓમાં ગુણવાન મનુષ્યો પોતાનો પ્રભા પૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત કરે છે.

ચતુરસિંહ ઠાકોર દરબારની ડેલી પાસેથી ભર ખજાર વચ્ચે થઇ શેહેરના બીજા છેડા ઉપર જવા નીકળ્યો. અજાણ્યો તેથી ગમે તે ઠેકાણે જઇ રહેવાનો વિચાર હતો. જે વખતે દરબારની ડેલી નજીક ચતુરસિંહનું શિવરામ આન્યું તે વખતે દેવડીના સિપાઈએ શિવરામ ડેલામાં હંકાવ્યું. ચતુરસિંહે એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે સિપાઈએ કહ્યું—મેહેરખાન સાહેબ, આ શેહેરમાં હરકોઈ નવો માણસ આવે તે અમારા શેહેરના કોઇ પણ જાણીતા માણસની ઓળખાણ આપ્યા શિવાય શેહેરના કોઈ પણ ભાગમાં રહી શકે નહીં; એવો અમારા દબાર સાહેબનો હુકમ છે. આપને આ ગામના કોઇ રહેનારની ઓળખાણ આપવી પડશે. અને જો કોઈની સાથે ઓળખાણ નહીં હોયતો આ નગર છોડી બીજે ગામ જવાની આપને જરૂર પડશે. પણ જે માણસોને રાજા જાત જેઠ શેહેરમાં રહેવાની રજા આપે છે તેઓની ઓળખાણ અમે માગતા નથી. ચતુરસિંહ ઠાકોરે રાજાની

પાસે જવાની ખુશી ખતાવી કારણકે આ શહેરમાં તેને કો-
ઈની સાથે ઓળખાણ નહોતી. ચતુરસિંહે વિચાર્યું કે જેમ
જૂદા જૂદા રાજાઓને જૂદા જૂદા રોવાજ પસંદ હોય છે
તેમ આ રાજાને આ રોવાજ દુરસ્ત લાગ્યો હશે. ચતુરસિંહે
ધણી ખુશીથી શિશ્વરાગમાંથી ઉતરી રાજાના ખંગલા ઉપર
ચડવા માંડ્યું. સિપાઈએ દરતુર મુજબ રાજાને ખખર પહોં-
ચાડી, પછી ચતુરસિંહ રાજાની સમક્ષ જઈ રીતસર સલામ
કરીને બેઠો. ચતુરસિંહનો મનદર ચેહરો અને તેની બેસવાની
રીત જોઈ સત્રજી કચેરી માંડળ ખુશ ખુશ થઈ ગયું. અને
તે કોણ છે, તે જાણવાની સૌની ઇત્તેજારી વધી. એટલામાં
એક અજાણ્ય જેવો ખતાવ બન્યો એક મહા તેજસ્વી અ-
પ્સરા સરખી સ્ત્રી, રાજાની સમક્ષ આવી ઉભી રહી. થોડીજ
વાર પહેલાં આખી કચેરી માંડળનું મન ચતુરસિંહમાં ચોં-
ટેલું હતું તે હવે આ દેવાંગના સરખી સ્ત્રીમાં આકર્ષાયું.
તેના પુર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા સુશોભિત મુખાર્ચિદમાંથી
અમૃત સરખાં ગિષ્ઠ વચનો ક્યારે બહાર પડશે તેની આ-
તુરતા રાખનાર કચેરી માંડળમાં સર્વ સ્થળે અધિરાઈ વધ-
તી ચાલી. કારણ કે સ્ત્રી જાતિ જીતેજ મન મોહક છે. તે-
ની ભૂકુટી જાણે કામદેવના બાણ જેવી છે અને વળી પુર-
ષોને વિવહળ કરવા અથવા તેમની આતુરતા વરધાવાના દ્રઢ
નિયમો સ્ત્રીઓને સર્વત્ર પરમેશ્વર તરફથી બક્ષિત મળેલા
છે. એવી અંચળ વૃત્તિ કરાવનાર સ્ત્રી જાતિમાં પણ આ
સુવાન—નવ યોવના પદ્મણી સરખી સુરેખા જોઈને કચેરીના

જનોની આતુરતા વધે તેમાં નવાઇ જેવું નહોતું. થોડી વાર રહીને તે બાઇએ આ પ્રમાણે કહ્યું— “શ્રીમંત મહારાજ-ધિરાજ, હું જૂદા જૂદા રાજ્યોમાં ફરી તેમની સભાઓને જીતી દરેક રાજ પાસેથી અઢેક સોનાનું પુતળું મારી જીતની નિશાની દાખલ લઉં છું, એવાં અગિયાર પુતળાં હું મારી સાથે લાવી છું અને બારસું પુતળું આપની પાસેથી મેળવવાની આશાથી આવી છું. મારા સવાલના મથાસ્થિત ઉત્તર આપવા આપની સલામોંથી ગમે તે પુરૂષની નિમજીક કરો. તે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર ન આપી શકે તો મને સોનાનું પુતળું આપો અને જો તે મને જીતે તો મારી પાસેનાં અગિયાર પુતળાં આપને સોંપી મારે રસ્તે ચાલી જાઉં. મારા પ્રશ્નના ઉત્તરો વિદ્વાન વર્ગના સભાસદથી આપી શકાય તેવા નથી પણ તર્કબાજ માણસથી આપી શકાય તેવા છે, મારે સત્વર શોધી કાઢો એવા આપની સભાના કોઇ સભાસદને કે તે મારા સવાલના યોગ્ય જવાબ આપે. અને તેમ થવું મુશ્કેલ હોય તો મને સત્વર સોનાનું પુતળું આપો કે તે લઇ હું મારે રસ્તે પડું. મારે સવાલ પૂછવાની જરૂર નથી. મારે તો પુતળાંની જરૂર છે. આવાં વચન સાંભળી કચેરી મંડળ મોટા વિચારમાં પડ્યું. કારણકે વિદ્વાન વર્ગથી ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી એમ તે સ્ત્રીએ પ્રથમથી કહ્યું હતું. એ બાળત મોટી બાંજગડ થવા લાગી. સવાલના જવાબ આપવાને માટે કોણ તૈયાર થાય છે તે નક્કી કરવા માટે રાજાએ પોતાની કચેરીમાં બીડું ફેરવ્યું. કચેરીમાં બેઠેલા માણસોમાંથી કોઈ

ની હિમત આલી નહીં. કેમકે તે સવાલ કેવાછે તે કોઈના કળવામાં પણ નહોતું. જ્યારે કચેરી મંડળમાંથી કોઈએ તે સવાલના ઉત્તર આપવા હિમત ધરી નહીં ત્યારે રાજા નિરાશ થયો અને પુતળું આપવું કે નહીં તેના વિચારમાં પડ્યો. છેવટે પોતાની કચેરી મૂકીને બહારના ભાગમાં એટલે જ્યાં ચતુરસિંહ વગેરે પરદેશી માણસો બેઠેલા હતા ત્યાં બીડું ફેરવવાનો હુકમ કર્યો. જે વખત બીડું ફરતું ફરતું ચતુરસિંહ પાસે આવ્યું, તે વખતે તેણે ધણા આનંદથી સ્વીકાર્યું, તેથી આખું કચેરી મંડળ ઉભું થયું અને હર્ષની તાળીઓ પાડી. પણ ચતુરસિંહને એક મોટા આસન ઉપર રાજ્યાસન પાસે બેસાડ્યા. સમ્રાજ્ય કચેરી મંડળ પાછું ચતુરસિંહને ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યું. કારણ કે આવા અગત્યના કામમાં તે અચ્છો મદદગાર થઈ પડશે એમ સર્વને લાગ્યું. પણ પેલી સ્ત્રીને સવાલ પૂછવાની રમ્મ આપવાથી તે ધણી ખુશોથી બોલી કે—

મારો પેહેલો સવાલ એ છે કે—હું એક વખત એક ગામથી બીજે ગામ જવા નીકળી હતી, તેવામાં એક પુરૂષ પોતાના પેઠીઆ ઉપર કાંઈ માલ નાખી આવ્યો આવતો હતો. થોડે આવતાં રસ્તામાં એક નદી આવી તેથી પેલો પુરૂષ પોતાના પેઠીઆ ઉપર ચડી બેઠો અને નદીને પેલે પાર જવા તૈયાર થયો. હું પણ તે નદીને કિનારેજ ઉભી હતી. પેલા પેઠીઆને નદીમાં ચલાવ્યો તે થોડે દૂર ગયો એટલામાં એક ખાડો આવ્યો તેમાં પેલો પેઠીઆ એટલો ડૂબી

ગયો કે ઉપર બેસનારનું એકલું ડોકું દેખાતું હતું. એવામાં અકસ્માત ગગિન પ્રગટ થયો તેથી તે પોઢીઓ તથા તેની ઉપર બેસનાર માણસ, બન્ને નદીવચ્ચે બળી મુઆ એ વાત શી રીતે બની હશે ?

આ સવાલ સાંભળી સઘળું કચેરી મંડળ હસી પડ્યું. અને કહેવા લાગ્યું કે—એ વાત અસંભવિત છે. પાણીમાં કદી આગ થાયજ નહીં, ગાટ્ટે એ આદમી તથા પોઢીઓ બળી મરવા ન બેઠાં. કદાપિ તેમાં ડૂબી મરવાનું કહો તો અમે કબૂલ કરીએ. પણ પાણીમાં બળી મરવાની વાત કહોએ તે તદ્દન ખોટી સમજાય છે.

આખી કચેરી મંડળનો અભિપ્રાય આ સ્ત્રીના સવાલની વિરુદ્ધ હતો. અને તે વાત તદ્દન ખોટી છે એવી વાત સાંભળનારાઓમાં ચાલવા લાગી. કચેરીના માણસો પોત પોતાને જોગ સૂઝે તેમ બોલવા લાગ્યા. કોઈ કહે, આવા બૂઠા સવાલો પૂછી સોનાનાં પુતળાં બીજા રાજાઓ પાસેથી પડાવ્યાં હશે પણ આ રાજા કાંઈ દીવાનો નથી કે આવી ખોટી વિદ્વત્તામાં હાથો ગણાઈ પુતળું આપી દે. બીજા કહે, અરે ભાઈ ! આ સવાલમાં કોણ જાણે શું એ ગુઢાર્થ રહ્યો હશે ! કદાપિ સઘળું જૂઠું હોય તો પુતળાં આપનારા શું અગિયારે રાજા મૂર્ખ હશે ! ત્રીજા કહે, કાંઈઓ, તમે શું જાણો ? કેટલાકે તો તેના સવાલ કેવા છે તે પણ ન પૂછતાં ઉત્તર આપી શકાશે નહીં એમ ધારી પુતળાં આપ્યાં હશે તો આપણને ક્યાં ખબર છે ? એ પ્રમાણે સર્વ માણસો.

પોતાને ગમે તેમ વાતો કરવા લાગ્યા. આખી કચેરીમાં ગરબડાટ થઈ રહ્યો. એટલે ચતુરસિંહ બોલ્યો બાઈઓ, સાંભળો ! ચતુરસિંહના મુખમાંથી માત્ર આટલું વચન નીકળતાંજ સર્વ શાંત થઈ ગયા. ગડબડાટ સધળો બંધ પડી ગયો અને ચતુરસિંહ શું બોલે છે તે જાણવાની ઉત્કંઠાથી સધળા માણસો તેના મોં સામું જોઈને બેઠા.

ચતુરસિંહ બોલ્યો—આ સ્ત્રીએ પૂછેલો સવાલ સર્વ કચેરી મંડળને જાણ નેવો જણાય છે, પણ મારો મત તેમ નથી. મારા મત પ્રમાણે તો તેણે પૂછેલો સવાલ ખરો છે. અને તેનો વાસ્તવિક ઉત્તર આપવાને હું તૈયાર છું. એ ઉત્તર એજ કે—પેલા પોલીઆના માલિકે તે પોલીઆ ઉપર જે માલ લાદ્યો હતો તે કળીચૂનો હતો. જ્યારે કળીચૂનો પાણી સાથે મળે છે ત્યારે તે ફાટી જાય છે, અને એટલે અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે કે તેના ઝપાટામાં આવેલા પ્રાણીનો જીવલે છે તેજ પ્રમાણે થવાથી ઉપર લખેલો પોલીઓ તથા આદમી બળી મુઆ. આ ઉત્તર જરાજર છે એમ તે બાઈએ ખુશીથી કબલ કર્યું તેથી સધળા કચેરી મંડળે હર્ષની તાળીઓ પાડી, અને રાજાનો જય થયો બાણી સર્વ જાણે આનંદનો પોકાર કર્યો.

પ્રિય વાંચનાર, આ ઉપરથી તું એમ સમજીશ નહીં કે ફક્ત આ એકજ પ્રશ્નના ઉત્તરથી પેલી સ્ત્રી હારી ચૂકી અને ચતુરસિંહની જીત થઈ. કેમકે આ કાંઈ હેલ્સો પ્રશ્ન નહોતો. બીજા સવાલો હજી બાકીજ રહેલા હતા. આ પે-

હેલા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર ખરો પઠ્યો પણ હજી પાછળના પ્રશ્નમાં અતુરસિંહ દ્વારે તો આ છતનો સવાલ પણ હાથેની પંકિતમાં ગણાઈ જાય તેમ હતું તેથી ચેલીસી કે અતુરસિંહના મનમાં કાંઈ જાણુવું જોવું હર્ષ શોક થયો નહીં. પોતાની દાર છતનો આધાર હજી પછવાડે છે એમ તે જાન્યે જાણ સારી પેઠે જાણતાં હતાં.

૨. હું એક વખત એક ગામથી જીન્ડે ગામ જવું નીકળી હતી, એવામાં રસ્તે ચાલતાં એક વાડી આવી તેમાં કાશ વેહેતો હતો તેમાંથી પાણી પી આગળ ચાલવા માંડ્યું. થોડે દૂર આવી એટલામાં એક સુશોભિત પીપળો મારી નજરે પડ્યો, મેં નિહાળીને જોયું તો તે પીપળો આશરે ચાળીસ ફીટ ઉંચો હતો પણ અજાણી ભરેલી એ વાત હતી કે—એક જકરી તે પીપળા પાસે ઉભી ઉભી ટાચનાં પાંદડાં ખાતી હતી. આ જકરીએ પોતાના પાછલા પગ ભોંય ઉપર રાખ્યા હતા અને આગલા પગ પીપળાની ટાચની ડાળીઓમાં ભરાવ્યા હતા. એ કેમ જાને ?

જે વખતે આ સવાલ કચેરીમાં ખીરાજેલા માણસોએ સાંભળ્યો તે વખતે તેમના મનમાં ઘણી અજાણી ઉત્પન્ન થઈ. પણ આ વખતે પેહેલા સવાલની પેઠે કોઈએ પોતાનો મત આપ્યો નહીં પણ સૌ એક પગા થઈને અતુરસિંહ થું જવાળ આપે છે તે સાંભળવાને ટાંપી રહ્યા. એટલે અતુરસિંહ પોતાની તરફનો જવાળ આપવાને તત્પર થયો. અને આ પ્રમાણે બોલ્યો—ચાળીસ ફીટ ઉંચા પી

પળાનાં પાંદડાં બકરી બે પગ ભોંય અને બે પગ પીપળાના માથા ઉપર રાખી ખાતી હતી તે પીપળા એક અવાવર કુવાની આંદર ઉગેતો હતો અને તે છેક કુવાના કાંઠા સુધી આવેતો હતો. તેની ટાચનો ભાગ કુવાનાકાંઠા ઉપર ઝુલતો પડતો એક હાથને આશરે ઉંચો હતો. તેનાં કુમળાં પાંદડાં પેલી બકરી કુવાનાકાંઠા ઉપર ઉભી રહીને ખાતી હતી. પોતાના પાછલા પગ કુવાનાકાંઠા ઉપર અને આગલા પગ પીપળાના માથા ઉપર રાખ્યા હતા. એ પ્રમાણે હોવાથી બકરીને કશી અડચણ આવતી નહોતી. આ ઉત્તર પણ પેલી સ્ત્રીએ માન્ય રાખવાથી સભાસદોમાં ધણો હર્ષવ્યાપી રહ્યો.

૩ એક પુરુષ ઉંટ ઉપર સ્વાર થઈ ગામ બહાર ચાલ્યો જતો હતો તેને શેહેરમાંથી એક કૂતરે કરડ્યો. એ શી રીતે બન્યું હશે?

ચતુરસિંહ બોલ્યો—એમ બનવું એ કાંઈ મુશ્કેલ નથી. પેણો પુરુષ પોતાનો ઉંટ શેહેરની બહાર પણ ગઢની રાંગે રાંગે ચલાવતો હતો તેથી ગઢ ઉપર બેઠેલા કૂતરાએ તેને બચકું બર્ધુ હશે.

૪ એક ડોશી દાતરબલી ધાસ કાપતી હતી તે દાતરડું પડી જવાથી એજ ડોશીનું નાક કપાઈ ગયું. એ કેવી રીતે બન્યું? આ સાંભળી સધળું કચેરી મંડળ હસવા લાગ્યું.

ચતુરસિંહે કહ્યું—એ વાત ખરીછે. ડોશી એક નેહરુમાંથી ધાસ કાપતી હતી તે નેહરું ધણું ઉંડું હતું. અને તેની ઉંચી બે ખડપરથી ધાસ કાપતાં હાથમાંનું દાતરડું સ-

રી ગયું તે નાક ઉપર આવવાથી નાક કપાઈ ગયું. આ વાત સાંભળી સઘળું કચેરી મંડળ ખુશી થયું અને હર્ષની તાળીઓ મારી.

પ હું એક વખત મુસાફરી કરતાં ચાલી આવતી હતી તેવામાં એક નદી મારી નજરે પડી. ચોમાસાની રતુ હોવાથી નદીમાં પૂર આવેલું હતું. હું નદીને કાંઠે આવીને ઉભી રહી તેવામાં એક છીપર નદીમાં તરતી આવતી મેં જોઈ. આ છીપર આશરે દશ મણુ તોલમાં હશે. આ જગ્યાની છીપર નદીમાં તણાતી અને તરતી મેં મારી નજરે જોઈ હતી. એમ કેમ ખન્યું હશે? એનું કારણ કહી શકશો?

આ સવાલ સાંભળી કચેરીમાં જેઠેલા તમામ ધણાજ હસવા અને ખેલવા લાગ્યા કે—દશ મણુની મોટી છીપર પાણી ઉપર તરતી જોઈ એ તો અતિશય અબ્બયખની વાત છે. અમે તો કદીએ પાશેરનો પણ પથરો તરતાં દીઠો નથી. તો દશ મણુની છીપર તરતાં ક્યાંથી દીઠી હોય! આપણા પુરાણોમાં લખ્યું છે કે—જ્યારે રામચંદ્રજીએ રાવણને મારવા સારૂ લંકા ઉપર ચડાઈ કરી તે દિવસે આપણા મહાવીર રામચંદ્રજીએ પોતાના ડુંગરોને તાર્યા હતા. આ જગ્યાએ પણ દસ મણુની છીપર રાગાવતારમાં તરતાં દીઠા હશે. અથવા તો તેણે પુરાણમાંથી વાત સાંભળી હશે. કોઈ કહે, અરે ભાઈ! આપણને તો સઘળી જાતો ખોટી લાગે છે પણ ચતુરસિંહ તેને સાચી કરી આપે છે તેજ પ્રમાણે આ માત્ર પણ સાચી કરશે તો આપણને ક્યાં ખબર છે! કોઈ કહે સઘળી.

વાત સાચી થઇ પણ ક્યાંઈ પથ્થર તર્યા દેખ્યા છે! જરા મનમાંનો વિચાર કરતા હોતો જણાય “કહેનાર દીવાના ઝોર સુણનાર બી દીવાના” વાતપર જરા વિચાર કરો. આવી અસંભવિત વાત હુંનો માની શકતો નથી. તમને સાચી લાગતી હોય તો તમે જાણો.

ચતુરસિંહ બોલ્યો—ભાઈઓ, સાભળો. (સર્વ ચુપ થઈ ગયા.) જે છીપર નદીમાં તરતી જતી હતી તે દશ મણુની હશે તે વાત માનવાને હું જરા પણ ના પાડતો નથી. પા-શેરનો પથરો પાણીમાં તરી શકે નહીં એ વાત સર્વના જાણુ-વામાં છેજ, પણ આ છીપર તરવાનું કારણ એજ હશે કે—તેની નીચે તુળડાંના વેલા ઉગેલા હશે અને તુળડા પ-ણુ ઉગી ગયેલાં હશે. વેલા આખી છીપરને વીંટાઈ રહી તેને દૃઢ રોતે વળગી રહેલા અને એ તુળડાં છીપરની નીચે હોવાથી આ છીપર તરતી હશેજ. આ વાત સાંભળી સઘળા માણસો હાક થઈ ગયા.

પછી તે બાઈ બોલી કે—મારે હવે વધારે સવાલો પૂછવાની અપેક્ષા નથી. આ પુરૂષ મને જીત્યો છે અને તેથી આ સઘળાં પુતળાંને માલીક પણ તેજ છે. આ પ્રમાણે કહી પોતાની પાસેનાં સઘળાં પુતળાં ચતુરસિંહને સ્વાધિન કર્યા. ચતુરસિં-હે તે પુતળાં ત્યાંના રાજાને હવાલે કર્યા. રાજાએ પોતાની અન-હદ ખુશાહી બતાવી અને પોતાની જીત કરી આપનાર ચ-તુરસિંહને, પરાણ તરીકે થોડા દિવસ પોતાને ત્યાં રહેવાની વિનંતિ કરી, રાજાના અતિ આગ્રહને લીધે ચતુરસિંહ તેમની

મામણી માન્ય કરી. તેથી તે બન્નેને એક ઇલાયદા મેહેલમાં ઉતારો આપ્યો.

પ્રીય વાંચનાર! પેલી સવાલ પૂછનાર બાઈ કોણ હતી તે તો તમારા જાણુવામાં આવ્યું હશે. એ બાઈ ચતુરસિંહની પ્યારી પત્ની રૂપવંતી હતી. તે પેલા વ્યભિચારી રાજા પાસેથી નાઠા પછી ચતુરસિંહની શોધમાં ફરતી હતી. આવા ઉપાય વિના વખતે બીજી કોઈ જગ્યાએ ફસાઈ જવું પડે માટેજ તેણે આ યુક્તિ કામે લગાડી હતી. અને તેથીજ ચતુરસિંહનો મેળાપ થયો. એમ થવાથી દંપતિના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. રૂપવંતી ચતુરસિંહની અર્ધાંગના છે એવી ખબર જ્યારે તે ગાગના રાજાને મળી ત્યારે તે પણ અતિશય આનંદ પામ્યો. અને તેઓને એક અઠવાડીયા સુધી પોતાને ત્યાં પરોણા તરીકે રાખીને અતિશય પ્રેમ બતાવ્યો. ચતુરસિંહની સાથે તેણે તે દિવસથી મિત્રતા બેઠી. ચતુરસિંહની સમ્રાજી વિતક વાત જાણી તેનું હૃદય હર્ષ શોક મિશ્રિત થયું. કારણ કે તેને માથે આણુધારેલી આફતો આવી પડી અને અનેક પ્રકારના વિકટ કષ્ટો સહન કર્યા તેને માટે શોક, અને ગમે તેવા સંકટના સમયમાં પણ ધીરજ નહીં હેઠતાં પોતાનો શુભ પ્રયાસ જરૂરી રાખી અંતે પોતાના ધારેલા વિચારને પાર પાડવા પેરવી કરી સુખ સાધન મેળવી લોભાં તેથી હર્ષથથો થોડી મુદતમાં બન્ને મિત્રો વચ્ચે પ્રીતિની ગાંઠ મજબૂત બંધાઈ ગઈ. પછી ચતુરસિંહે પોતાના ઘર તરફ જવા તૈયારી કરવા મંડી તેથી તેનો પ્રિયમિત્ર અંદર-

સિંહ ઘણો નાખુશ થયો. આવા અકલવંત અતુરસિંહથી છૂટા પડવાનું તેને ઠીક લાગ્યું નહીં. પણ શું કરે? લાંબી મુદતથી ધેરથી ખીકળેલો અતુરસિંહ તેનાં માતપિતાને ન મળે એ યોગ્ય નહીં, એમ વિચારી પોતે પણ તેની સાથે નિશ્ચય કર્યો. મોટો દબદબા બરેલો દરબારભરી તે વચ્ચે ચંદ્રસિંહે, અતુરસિંહનો ઉપકાર માન્યો. અને લાંબાણથી જણાવ્યું કે—હોશિઆર રૂપવંતીના તર્કબાજ સવાલોનો ઘટો ઉત્તર આપી મારી આખરૂ વધારી, તેનો ઘટો બદલો આપવાને હું સમર્થ નથી. તોપણ “પુલ નહીં તો પુલની પાંખડી” તેમ માત્ર મારા તરફનો કાંઈક પ્રેમ બતાવવાની નિશાની તરીકે વચ્ચાલંકારાદિ નજીવી બેઠ આપું છું તે અતુરસિંહ ખુશીથી સ્વિકારશે તો મને પરમ સંતોષ થશે. અતુરસિંહે મોટા આભારની સાથે અંગિકાર કર્યું. પછી બન્ને મિત્રો લાવલસકર લખ ચંદ્રાવતી નગરી તરફ જવા નીકળ્યા.

રંગમતી શેહેરની લાગેળે બારે ગરબડ થઈ રહી હતી. કેટલાએક ઘોડે સ્વારો હથિઆર બાંધ સજ્જ થઈ રહેલા હતા. કેટલાક પાળા પોતાના હાથમાં ચળકતી ખુલ્લી તરવાર લઈ ઉભા હતા. કેટલાક હાથીઓ પોતાના હોદ્દા સહિત લસકરમાં ઉભેલા પોતાની સુઢો વડે પૃથ્વી પર પડેલા પથરા વગેરે ફેંકતા હતા. કેટલાક બંદુકબાળા જીવાનોની ટુકડી તે લસકરના બાંધ બાગે ઉભેલી હતી, તોપોના રેકળાને મોટા અને જોરાવર બળદો બોડવા હતા. તેની પાસે ચાર પાંચ સિપાઈઓ રોડદાર વેશથી ઉભેલા હતા. કેટલાંક માડાં અને

ઉંટપર લડાઈનો સરંજમ ભરેલો હતો. સઘળા માણસો શેહેર તરફ ટીકી ટીકીને જોતા હતા. આ વખતે ચતુરસિંહ પોતાના મિત્ર ચંદ્રસિંહ સાથે તેના નગરથી એક 'કોસ' સુધી આવી પહોંચ્યો હતો. એવામાં લડાઈનો વાવટો ચડ્યો. શેહેરના દરવાજાનો અગાઉથીજ જાંધ કરવામાં આવ્યા હતા. તપાસ કરતાં ગઢ ઉપર લશ્કર ગાલમ પડતું હતું. તોપોના અવાજ થયા. રણસિંગા ડુંકાવા લાગ્યાં. સરણાઈના સુસવાટ થયા. તોપોના હુડુડાટ થવા લાગ્યા. થોડી વાર થતાં શેહેરના દરવાજા ઉઘાડવામાં આવ્યા. અને તેમાંથી રાજા રત્નસિંહ પોતાના થોડા માણસો સાથે સલાહનો વાવટો લઈને આવ્યો. અને પેલા ખુદ્દો રાજાના પગમાં પડી બોલ્યો—આપ મારા પર લશ્કર લઈ લડવા આવ્યા છો પણ આપની માગણી મુજબ હું કરી શકનાર નથી. હું આપનો ગુન્હેગાર નથી. મેં આપના દીકરાને માર્યો નથી. મને નાહક દુઃખ શામાટે દેવું-જોઈએ? હું આપની સાથે લડવા સમર્થ નથી. ખુદ્દો રાજા રીસ ચડાવી બોલ્યો—જ્યાં સુધી તું મારો દીકરો તથા વહુ મને સોંપીશ નહીં ત્યાં સુધી હું તને જાંખીને બેસવા દઈશ નહીં જો તારે લડવાનું સામર્થ્ય હોય તો લડવાને તૈયાર થા. અને તેમ નહીં તો તને જાંધવા તરીકે પકડો જઈશું. જ્યારે આવી વાત ચાલતી હતી તેવામાં આણી તરફ ચતુરસિંહ તથા ચંદ્રસિંહ પોતાનાં લશ્કર સહિત ચાલ્યા આવતા હતા. ચતુરસિંહ જાણતોજ હતો કે આ શેહેર તેના સસરા—રત્નસિંહની રાજધાનીનું છે. રૂપવંતી

પોતાના જાપના શેહેરને જાણતી હોય તેમાં નવાઈ જેવું ન-
થી. લશ્કરના ઘોડાઓની ચાલવાની ઝડપને બીધે અતિશય
ધૂળ ઉડતી હતી. શેહેર નજીક આવ્યું એટલે ચંદ્રસિંહે પો-
તાના લશ્કરમાં નોખત વગાડવાનો હુકમ કર્યો. નોખત ગડ-
ગડવા લાગી, અને પત્થરો જરાબર રીતસર ચાલવા લાગી.
તેવામાં શેહેરની ભાગોળે પડેલા લશ્કરમાં ખળભળાટ થયો.
દગોછે, દગોછે; એવો પોકાર થયો, તેથી સવળા લશ્કરે તૈ-
યારી કરી. સલાહ કરવા આવેલ રત્નસિંહ રાજાને અપરાધી
ગણી કેદ કર્યો. તે બિચારે ઘણી આજ્ઞા કરી પણ તે સર્વ
મિથ્યા ગઈ. અને આ ચંદ્રસિંહનું લશ્કર રત્નસિંહની મદદે
આવેછે એવું ધારી લડવાની તૈયારી કરી. લડાઈનો વાવટો
ચડાવ્યો. આ તરફથી સેનાપતિએ ચંદ્રસિંહને ખબર આ-
પી કે સામેનું લશ્કર લડાઈ કરવા તૈયાર થયું છે. અને લ-
ડાઈનો વાવટો ચડાવ્યો છે. આપણે કેમ કરવું? ચંદ્રસિંહ તથા
ચતુરસિંહ લડવાના હોંશીલા હતા. પણ કારણ વિના ના-
હક લડી મરવું તે તેઓને ઠીક લાગતું નહોતું. વિચાર ક-
રી પોતાના એક જસુસ મારફત લડાઈનું કારણ જાણવાનો
યત્ન કર્યો. પોતાનું લશ્કર દૂર રાખી એક માણસને સામેના
લશ્કરમાં મોકલ્યો. માણસે જઈ સેનાપતિને ખબર આપી,
ત્યારે સેનાપતિએ જણાવ્યું કે—એ લશ્કરને અમે રત્નસિંહ
નું મદદનીશ ગણીએ છીએ, માટેજ લડાઈ માગીએ છીએ.
જસુસે જણાવ્યું કે અમારે ને રત્નસિંહને કરો સંજંઘ
નથી. અમે તો વટેમાર્ગ તરીકે આપ્યા જવાના છીએ.

તેમ છતાં જો લડવા મરજી હોય તો તૈયાર છીએ, એવું અમારો રાજા ચંદ્રસિંહ કહે છે. સેનાપતિએ કહ્યું કે—જો એ લશ્કર રત્નસિંહના કુમકે આવ્યું ન હોય તો અમારે લડવાની જરૂર નથી.

છપ્પય.

રામાનું બળ રીસ, વિદ્વજનનું બળ વિદ્યા,
કૂર તણું બળ કોપ, નીચ કેરું બળ નિંદ્યા;
ગણિકાનું બળરૂપ, સંત બળ ક્ષમા સુહાવે,
અંગનું બળ આરોગ્ય, ધની બળ દ્રવ્ય કહાવે;
વળિ વ્યાધતણું બળ સત્તનવન, મોહ પ્રગટ બળમેનનું
બાળકનું બળ હઠ પકડવી, નરપતિને બળસેનનું.

પણ હવે તમારા રાજાએ અમારા રાજા પાસે કસુંબો પીવા આવવું એવી માગણી કરીએછીએ.

જનસુસે આવી ખળર આપો તેથી ચતુરસિંહના સસરાને મદદ કરવા તેનો વિચાર થયો. પણ ચતુરસિંહે તેમ કરવાની ના પાડવાથી કસુંબો પીવા જવાની તૈયારી કરી. સત્રજીં લશ્કર પેલી છાવણી તરફ આવ્યું. છાવણીની વચ્ચે એક મોટો દરવાજો બરવામાં આવ્યો હતો. વચ્ચે એક મોટી બેઠક પર ધરડો રાજા બેઠેલો હતો. તેની પાસે ચાર વાજિઆ અને બીજા અમીર ઉમરાવ બેઠેલા હતા. એક બાજુએ રત્નસિંહ રાજાને બંધવા તરીકે રાખેલો હતો. અને ફરતું મોટું લશ્કર વિંટળાઈ વળેલું હતું; જેવા ચતુરસિંહ તથા ચંદ્રસિંહ લશ્કરમાં પેઠા તેવુંજ સત્રજીં કચેરી મંડ-

જા હજુ યથું, અને રાજા તેઓને સામે લેવા ગયો, સધળા માણસો શાંત થઈ બેઠા. અને બન્ને રાજકુમારો યોગ્ય રી-
તે સૈને મળ્યા. પેલા ચાર વાણિયા બેઠેલા હતા તેમાંથી એક જાનહીયો ઉઠી ચતુરસિંહને બેટી પડ્યો. ચતુરસિંહે તેને ધણી ઝડપથી ઓળખી કાઢ્યો. તેજ વખતે તે વાણિએ ફતેહ ફતેહની બૂમ મારી આખા લશ્કરમાં ફતેહ ફતેહ બો-
લાવા લાગી. થોડીવારે સૌ શાંત થયું. આટલા અરસામાં પેલા ચારે વાણિયા તે રાજકુમારોને મળી ચૂક્યા હતા. હૈલે તે બન્ને રાજકુમારો ખુદ રાજાને ચક્ષુ નમ્યા, અને સર્વ લશ્કરમાં હર્ષ વ્યાપી રહ્યો. આ વખતે પેલો રત્નસિંહ જે તે બંધવા તરીકે બેઠેલો હતો તે પણ અત્યંત ખુશી પ્રવા લાગ્યો.

પ્રિય વાંચનાર ! આખા લશ્કરમાં હર્ષ થવાનું કારણ તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે. એ કારણ એમ હતું કે પેલા ચાર વાણિયા તે મંછારામ તથા તેનો બાપ અને ધનાશા તથા મનમોહન એ ચાર હતા. ખુદ રાજા આપણા પ્યારા ચતુરસિંહના પિતા—રણજીતસિંહ હતા. તેઓ હુમણું વૃદ્ધાવસ્થાને પામ્યા હતા. રત્નસિંહને બંધવો કરવાનું કારણ પણ ચતુરસિંહજ હતો. કેમકે જ્યારે રત્નસિંહ ચતુરસિંહને ઠેઠ કમો હતો ત્યારે તે ધનાશાનો નોકર હતો. અને મનમોહન સાથે રહેતો હતો. એ લો તમે આગળ વાંચ્યું છે. જ્યારે ચતુરસિંહને શૂળીએ ચડાવવાનું ઠરાવ્યું હતું ત્યારે ધનાશાએ રત્નસિંહને ધણું નાણું આપવા માંડ્યું હતું

પણુ તેણે કપૂત્ર રાખ્યું નહોતું. તેથી ધનાશાહે ચીડાઈને મહામે-
હેનતે મંછારામને શોધી તેની માફરતે રણજીતસિંહને ખબર
આપ્યા હતા, અને રણજીતસિંહને જાતે સ્થળીને રગભતિપર
હલસો કરાવ્યો હતો, ચતુરસિંહને મારી નાખ્યો છે એવું
ધારો રણજીતસિંહ રત્નસિંહ સાથે લડવાની તૈયારી કરી હતી,
રત્નસિંહે કહ્યું કે—મેં ચતુરસિંહને માર્યો નથી પણ મારા
કુંવરી પરણાવી તેને જીવતો જવા દીધો છે. પણુ તે વાત
રણજીતસિંહના માનવામાં આવી નહીં. એટલા માટેજ તેને
ખંધવા તરીકે રાખ્યો હતો. એવામાં ચતુરસિંહ આવી ચડ્યો
તેથી સર્વ બેહદ આનંદ પામ્યા. રત્નસિંહને છોડાવા કચેરી-
માં બેસાર્યો. પછી તે જહુજ પસ્તાવાલાગ્યો. કારણ કે તેણે
ચતુરસિંહને દુઃખ દેવામાં કસર રાખી નહોતી. રત્નસિંહે.
સઘળા લશ્કરને પોતાને ઘેર પરણા તરીકે તેડ્યું. અને તે-
ની યોગ્ય બરદાસ કરી. રૂપવંતી પોતાને ઘેર આવી તેથી
તે જહુજ આનંદ પામ્યો. સર્વને બે દિવસ રાખ્યા પછી જ-
વાની રજા આપી. પોંતે રૂપવંતીને પરણાવી ત્યારે કાંઈ કરિ-
આવર ક્યો નહોતો માટે આજે તેને હાથી, ઘોડા, રથ અને
અનેક જાતનાં વસ્ત્રાલંકાર આપી ગાજતે વાજતે વિશ્રય કરી.
પ્રિય વાંચનાર! આજે જાણે ચતુરસિંહ પરણ્યો હોય, જાણે
રણજીતસિંહ તેની જાન જોડીને આવ્યા હોય, જાણે મંછા-
રામ તેનો જાનૈયો થઈ આવ્યો હોય અને જાણે ચંદ્રસિંહ
તેને પરણાવવાની અપેક્ષાર્થી આવ્યો હોય તેમ સર્વ મંડળ
સાથેજ હતું. માત્ર એક લીલાવતી, ચતુરસિંહની માતા આ

વખતે હાજર નહોતાં. પણ તે હવે ઘેર મળશે. ત્યારે તેને કેટલો બધો સંતોષ થશે, તે વિચારવાનું વાંચનારનેજ સોંપીએ. છીએ.

જ્યારે રત્નસિંહ રાજા સર્વને વળાવી પાછો વળતો હતો તે વખતે મનમોહન તથા ધનોશા પણ સાથેજ હતા. આ વખતે ચતુરસિંહે પોતાના સસરાને પાસે બોલાવી બલામણુ કરી કે—આ ધનોશાએ તથા મનમોહને મારે વારતે આપની વિરુદ્ધ થઈ મારા પિતાને મળી લશ્કર આણ્યું તેથી આપ તેના પર ક્રોધ કરી કોઈ જાતનું નુકશાન કરશો તો તે મનેજ નુકશાન થયું એમ હું માનીશ. માટે તેઓને કોઈ પણ જાતની અડચણ ન થાય તે બાબત વધારે કાળજી રાખશો. રત્નસિંહ બોલ્યો—હવેથી હું તેમને કોઈપણ રીતે હેરાન કરવાનો વિચાર રાખતો નથી. અને આપને સંતોષ આપવા આજથી મનમોહનને હું મારા મુખ્ય દિવાનની જગ્યા આપીશ. આ વાત સાંભળી ચતુરસિંહ બહુજ ખુશ થયો. અને તે વાત મનમોહને કહી પછીથી સર્વ બૂદ્ધા પડ્યા.

થોડા દિવસ થયા એટલે સઘળું લશ્કર અંદ્રાવતી નગરીની નજદીકમાં આવી પહોંચ્યું. એક મૈત્રને હોટે આવેલા ચીમન બાગમાં ચતુરસિંહ. અંદ્રસિંહ અને પોતાના થોડા માણસોને રાખીને રણસિંહ આનંદ ભેર પોતાના દરબારમાં ગયા. લોકાવતી અને બીજા દરબારી માણસોને ચતુરસિંહ આવ્યા ખુશખબર આપ્યા, એ વાત એકપલકમાં આખા શહેરમાં

પ્રસરી ગઇતેથી ત્યાં આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો. મહોદ્દે મહોદ્દે અતુરસિંહ આવ્યા સંબંધી અને તેની હોસિઆરી સંબંધી અનેક પ્રકારની વાતો થતી હતી. શેહેરના શેઠ શા-કુકારે પણ રાજકુમારને હોશિઆર થયો જાણી અત્યંત ખુશી થતા હતા. આ તરફ દરબારમાં એક ખાનગી વિચાર થતો હતો, તે એજ કે મહારાજ રણજીતસિંહ હવે વૃદ્ધ થાય છે અને અતુરસિંહ સઘળી વાતે હોશિઆર થઇ આવ્યો છે. ખાટે તેને આજરોજ વાજતેગાજતે શેહેરમાં લાવી ગાદી ઉપર બેસાડવો. થોડા ગાણુ એ થોડા દિવસ પછી ગાદીએ બેસાડવાનો મત આપ્યો પણ ધણા માણસોએ તુરત ગાદીપર બેસાડવાનો મત આપ્યો તેથી તે વિચાર મંજૂર થયો.

સાર મહુરત જોઈ ગામમાંથી સામૈયું ચાલ્યું. આખા શેહેરમાં અતુરસિંહને નિરખવા માટે માણસોની ઠઠ જાગી હતી. થોડીવાર થતાં અતુરસિંહ શેહેરમાં આવી પહોંચ્યો સમ્રાજા શેહેરીઓ અતુરસિંહને જોઇ પોતાની ખુસાલી જાહેર કરતા તથા પોતાની પાસેનાં દૂતથી વધાવતા અને “અતુર-સિંહ કુમારનો જય થાઓ” એવો ખુશાલીનો અવાજ કહાડતા હતા. એમ કરતાં અતુરસિંહ દરબારમાં આવી પહોંચ્યો. દીલાવતી માતાએ વર કન્યાને પોપ્પ્યાં, અને ગોર મહારાજે આસિર્વાદ આપ્યો. થોડીવાર થતાં અતુરસિંહને ગાદી-નશીન કરવાની વાત ચાલી. અતુરસિંહે કહ્યું—હમણાં હું યોગ્ય નથી. હું આંહીની રીત જાતથી હજી ખૂણું માહીતગાર નથી. વળી મારા પિતાજી હજી રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ છે, રણજીત-

સિંહે કહ્યું—મારી હવે વૃધ્ધાવસ્થા થઈ છે માટે તમારે હવે ગાદી પતિ થવું યોગ્ય છે. દેશો દેશ ફરી રાજા પ્રજાના હક જાણુએ શીખ્યા છો તો હવે રાજ્યાસન પર બીરાજી રૈયતને સંતોષ પમાડો. એ જાગતમાં ચંદ્રસિંહ વગેરેએ ટેકા આપ્યો તેથી ચતુરસિંહે કબૂલ કર્યું.

દરબારમાં અગીર ઉભરાવો, શેઠ શાહુકારો અને બીજા સદ્ગુણસ્થોને નોતરવામાં આવ્યા હતા, તેથી કચેરી ભરચ્ચક લાગતી હતી. સર્વના મુખપર આનંદનો દેખાવ જણાતો હતો. એક મોટા સિંહાસન ઉપર મખમલની ગાદી તૈયાર કરેલી હતી, અને તેના ઉપર રેશમની ચાદર ઝોછાડેલી હતી. થોડી વાર થતાં ચતુરસિંહ, રણજીતસિંહ, ચંદ્રસિંહ અને મંછારામ વગેરે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બીજા ત્રણ સિંહાસન તૈયાર રાખ્યાં હતાં, તેપર રણજીતસિંહ, ચતુરસિંહ અને ચંદ્રસિંહ બેઠા, આ વખત માણસોની ભારે ઠઠ જામી હતી. ગોર મહારાજ અને બીજા વિદ્વાન જુદેવો પણ હાજર થયા હતા. ગોર મહારાજે વિધિ પૂર્વક ચતુરસિંહને રાજ્યાભિષેક કર્યો પછી બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપ્યો. બહેળે હાથે કચેરીમાં સાકર વહેંચવામાં આવી. પછી ચતુરસિંહે “રાજના ધર્મ” વિષે અસરકારક ભાષણ કર્યું, તે સાંભળી સઘળા માણસો અત્યંત ખુશી થયા અને હર્ષની તાળીઓ ખાડી. ચતુરસિંહ રાજા થએ ત્યારે કારભારી પણ તેને અનુકુળ આવતોજ નોંધ્યો, માટે રણજીતસિંહના મતથી મંછારામને કારભારી નામ્યો. તેણે પણ એક ભાષણ “પ્રજા ધર્મ” વિષે આપ્યું,

(૨૪૨)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

તે સાંભળીને શ્રીનાજનો આનંદ પામ્યા. ત્યાર બાદ રાજ
કવિએ હાથ ધરેને રાજ વગેરેના ધર્મ સંબંધી રાજ્ય ની-
તિને લગતી કેટલીએક રસિક કવિતા વાંચી સંભળાવી તે-
માંની થોડીક આ મતલબની હતી.

છપય.

સદન વિના સંતાન, તાન વિણ ગાન ઉચરવું,
વિના શૂર વૈમાન, માન વિણ ભોજન કરવું;
વિના વૃક્ષ ઉદ્યાન, દાન વિણ દાતા જોવો,
પ્રયાણ વિના પ્રસ્થાન, સ્થાન વિણ ગૃહસ્થ તેવો;
વળિ વિપ્ર વિના રૂદ્રાક્ષ જ્યમ, દ્રાક્ષ વિના મંડપ લતા,
શૈયા વિહાર વિણ માનિનો, નિતી વિના પુરનો પિતા; ૧
રાજા કેવો જોઈએ?

છપય.

વિશેષ વિદ્યાવાન, ધ્યાન ચોતરફ ધરેછે,
કદે ન કાચા કાન, માન મમતે ન મરેછે;
સજે ઘટિત શ્રંગાર, સમયને શોભિત સારા,
પ્રજા હિતાર્થે પરમ, કરમ નિરમે છે ન્યારાં,
જોને નીરખીને દુષ્ટ જન, ખેલીતા ભાગે ખારણે,
જોવા જીતમ અધિનાયના, વાર વાર જઈ વારણે. ૨
પ્રભુએ પ્રભુતા આપિ, સર્વ પ્રાણીમાં સારી;
થવા યોગ્ય વાપરે, આપ બનિને અધિકારી;
નિયમ નીતિનો ધરી, પ્રીતિ પ્રભુ પદમાં રાખે,
પ્રજા પ્રબવત ગણી, તેનું રક્ષું અભિલાખે; •

વળિ કોપ કરે નહિ કોષ પર, કદાપિ જૂઠ્ઠા કારણે,
એવા ઉત્તમ અધિનાથના, વાર વાર જઈ વારણે. ૩
સાફ સદા ઇનસાફ, સરવને સરખો આપે,
નાખી વેરા નવિન, પીડતો ન હિંડે પાપે;
આસ્તા પ્રભુમાં ધરે, નહીં પાળડી પૂજે;
પંડિતને દે ગાન, સાન સધળીમાં સૂજે;
સદસા કાંઈ કાર્ય કરે નહીં, દૃઢ રાખી મન ધારણે;
એવા ઉત્તમ અધિનાથના, વાર વાર જઈ વારણે. ૪
ચજે મેર મંડાણ, ચજે મરમદની ધીની,
ચજે રવી રથ ચક્ર, વળી કૃતી શ્રષ્ઠિ વીધીની;
ચજે રાગનું પાણુ, ધ્યાન ધુર્જટિનું ભાજે.
ચજે પંદનું ચીત, જીવતી દેખી જીવ જાગે;
વળિ ચજે હાગ દ્રઢ ધીરની, સદ પુરૂષની સીધી ચજે;
પણુ નરપતિ વાક્ય ચજે નહીં, પોતે જો કહેતે પજે. ૫

દીવાન કેવો ન જોઈએ ?

દિવં સૂત્રી દિન રાત, એક નવ કામ ઉકેલે,
અધિક વ્યર્થ અભિમાન, મમત નિજનો નવ મેલે;
કઠિણ હૃદયનો કુર, ગતી ગાફલ દિલ ડરકણુ,
અકુલિન અતિ આળસુ, પ્રમાણિક પણું નહીં પણ;
વળિ દાન દયા તપ માંહિથી, પળ પણ પરવારે નહીં,
એ દેશ દિવાનથી દેશપતિ, ઘડ પર સુખ ધારે નહીં. ૬

રાજ્ય વ્યવસ્થા.

દેશ કેટલાં ગામ, નીજ કબજે નિસિ વાસર,

ઉપજ ખરચનો અંક, સાદુ કેટલો સરાસર;
 કાણુ ચારી ઉત્તમત્ત, રાજ્ય દ્રોહી થઇ રગડે,
 અને રાજ્ય હિતુ કાણુ, જેહ ખપ આવે ઝગડે;
 શું કળ્પ પ્રજાતું પરભવ્યું, ઉત્તર નવ દે આટલો,
 તો રાજ્ય ગાદિને દૂર કર, ખુણે પોદ લઈ ખાટલો. ૭
 પુર પત્તાની પેદાશ, ભાગ તેના ખટ કીજે,
 એક ભાગ અવનીશ, પુન્ય મારગમાં લીજે;
 એક અંશ લાંડાર, માંદી પડવાને માટે,
 એક અંશ વાપરે, કુટુંબના પોષણુ સાટે;
 વાહન સેના સેવક વિષે, ભુવન ભાગ તપ વાવરે,
 એ રાજ્ય અખંડ રહે સદા, કમળા વર રક્ષા કરે. ૮

દુર્લક્ષણી વેશ્યાઓનું ગાયન સાંભળવાનો ચતુરસિંહને
 ધિક્કાર હતો તેથી તેણે સંગત શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ એવા ગવૈયા
 ખાસે ગાયન કરાવ્યું, તે બે ઘડી સાંભળી પાન ગુલાબ લઈ
 સભા વિસર્જન થઇ. ચતુરસિંહ સર્વને રીત મુજબ મળ્યો.
 અને હવે પોતે રાજ્ય થયો માટે પોતાને અને રૈયતને અ-
 તુકુળ આવે તેવા ધારાઓ ઘડવાને મંછારામને ફરમાવ્યું.
 એટલે તેણે ટાંચણુ કરી નીચે મુજબ વાંચી સંભળાવ્યું.

૧ “એક રાજક્રિય મંડળી સ્થાપી તેના મત પ્રમા-
 ã રાજ્ય વ્યવસ્થા ચલાવવી. બહુ મતે જે ધારો પસાર થાય
 તે કમૂલ રાખવો. કોઈ વાર જરૂર પડે તો કારભારીને પ્રમુખ
 ગણી તેના બે મત ગણવા પછી જે પક્ષના વધારે મત
 થાય તે ધારો મંજૂર મંજૂરો.”

૨ “દરબાર ત્રીજેરીમાંથી ઉપજતો છઠ્ઠો ભાગ દરબારના ખાનગી ખર્ચમાં વાપરવો. અધિક ઉપજમાંથી ૧૬ ૧/૨ ભાગ બચાવી રાજ્યની ત્રીજેરી તરફ કરવી. બાકીનો ભાગ રૈયતના સુખ પાછળ વાપરવો.”

૩ “વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે નિશાળો સ્થાપવી અને અમુક વય સુધી છોકરું ભણેજ એવો કાયદો પસાર કરવો. ગરીબ માળાપનાં છોકરાંઓની ફ્રી માફ કરવી, અને જરૂર પડે તો બીજી પણ ઘટતી મદદ આપવી. ગામડાંની નિશાળોમાં તો બીલકુલ ફ્રી લેવી નહીં અને જે વિદ્યાર્થીઓ વધારે અભ્યાસ કરી શહેરની નિશાળોમાં દાખલ થાય તેમને યોગ્ય ઉત્તેજન આપવું. દરેક માણસે સામાન્ય કેળવણી તો અવશ્ય લેવીજ એમ ઠરાવવું. કેળવણીની દૈનિક રાખવા માટે યોગ્ય વિદ્વાનોની નિમણૂક કરવી. રાજ દરબારમાં વિદ્વાન માણસોનેજ નોકર રાખવા. પરિક્ષા કર્યા વિના કોઇને દાખલ કરવો નહીં. વિદ્યાના વધારા માટે વારં-વાર નાનાં મોટાં ઈનામ કાઢવાં, જેથી લોકોમાં ધણો સુધારો થાય. કારીબરો અને શોધકોને યોગ્ય ઉત્તેજન આપવું. કારીબરોને પરદેશથી તેડાવી આ રાજ્યમાં વસાવવા તેમજ આપણી મજામાંના કાબેજ માણસોને યોગ્ય ઉત્તેજન આપી પરદેશ હિન્દુ શીખવા મોકલવા. ખાનગી ગૃહસ્થો દેશ સુધારાના કામમાં મદદ કરે તેઓને મોટી સભાઓ ભરી માન અપવું અને યોગ્ય લાજે તો ઈલકાબ પણ આપવા.”

૪ “જહોર બાંધ કામ કંટાળે તેની મારફતે કરાવવાં

નહીં પણ દરબાર દેખરેખથી મજબૂત કરાવવાં. કેમકે કં-
ટ્રાક્ટરો ફાયદાના લોભથી હલકું કામ કરાવે છે, માત્ર ઉપર-
નો દેખાવ સારો કરે છે. મોટાં શેહેરોમાં 'સડકો બંધાવવી,
પણ થોડા વપરાતા હોય તેવા રસ્તા માત્ર સાફ અને સિધ્ધા
કરાવવા. રસ્તાની બંને બાજુએ ઉપયોગી ઝાડો રોપવાં અને
તેની ઉપજ દરબારમાં દાખલ કરવી.

૫ “જમીનના મેહેસુલ સાફ ઈજારા આપવા તે જુ-
લમી રીત છે, માટે અપક્ષપાત અને ખાનદાન અધિકારીઓ
મારફતેજ મેહેસુલ ઉધરાવવું. કોઈ અમલદાર રસ્તેતનો લો-
ભ ન કરે માટે તેઓને મોટા અને યોગ્ય પગાર આપવા.
કારણે કે “ભૂખ્યું અખાજ ખાય” એવો સ્વાભાવિક નિયમ
છે. અમલદારો પર ઘટતી દેખરેખ રાખવી. જો કોઈ અ-
મલદાર લોભમાં લપટાઈ રાંકડો રૈયતને નાહક દમે તો તેને
ઘટતી શિક્ષા કરવી. ખોટી દયા વાપરીને ગુન્હેગારોને જતા
ન મૂકવા. એક અધિકારીને ઝાઝા કામ સોંપવાં નહીં.”

૬ “મેહેસુલ લેવાની પદ્ધતિ લોકોને અનુકુળ આવ-
તી રાખવી. યોગ્ય માણસોનું પંચ નીમી જમીન મપાવી
અને તેની ઉપજનો અડસટ્ટો ગણી દરસાલને માટે મેહેસુલની
યોગ્ય રકમ ઠરાવવી. અને તેજ પ્રમાણે અમુક વર્ષો સુધી-
નો ઠરાવ કરવો કે જેથી ખેડૂત જમીન સુધારવાનો પ્રયત્ન
કરે. આ પ્રમાણે થવાથી જમીનનો સુધારો થાય અને તે વ-
ર્ષો પૂરાં થયાં પછી રાજ્યને બીજી કીસ્તબંદી વખતે ઉપજ
ક્ષારી આવે. ઠરાવેલા મેહેસુલની રકમ ત્રણ હપતાથી દરબારે

વસુલ કરવી. અને તે હપ્તા મુજબ ખેડૂત નાણું ન ભરે તો તેનાપર એકદમ તકાદો ન કરતાં બહીવટી અમલદાર મારફતે તેના કાચુની તપાસ કરવી. તપાસ કરતાં ખેડૂતની સ્થિતિ નળણી જણાય અને હપ્તાના રૂપિયા ભરવા તે અશક્ત હોય તો તે રકમ તેના ખાતે ઉધાર રાખવી. અને બીજા હપ્તા સાથે થોડી થોડી રકમથી નાણું પૂરાં વસુલ કરવાં. પણ જો ખેડૂત દગલગાળથી નાણું ભરતો ન હોય તો તેની મિલકત હરરાજ કરી દરખાસી હક વસુલ કરવો, અને તે સિવાય યોગ્ય દંડ પણ લેવો. દુકાળના વર્ષને માટે અથવા બીજા હરકોઈ વખતે અનાજની જરૂર પડે માટે દરખાસે અનાજના કોઠાર ભરી રાખવા. આસમાની આફતને વખતે નાણુંની મદદ આપવા જરૂર જણાય તો ખજાનામાંથી તેમને ખાતે ઉધારી આપવાનો રીવાજ રાખવો. છેક કંગાળિઅતમાં આવી પડેલા ખેડૂતની જગાખંધી માફ કરવી. જરૂર જણાય તો વગર વ્યાજે નાણું ધીરવાં ખેતીનાં હથિયારો અને જળદ સારા રખાવવાં. દુકાળ કે મોંઘવારીને વખતે જાહેર જાંઘ કામ ઉઘાડી લોકોનો જાયાવ કરવો.”

૭. “મનુસ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોને આધારે તથા દેશકાળ અને રીત રીવાજ ઉપર નજર રાખી દીવાનીફેજદારી કામ માટે કાયદા જાંઘાવવા, અને તે મુજબ અમલ કરવો. વખતે વખત જરૂર પડતી જાય તેમ કાયદાઓમાં સુધારો જાહેર કરવો.”

૮. “દીવાની ફેજદારી કામની હલકી ફરિઆદો પાંચ

પતાવે એમ ગોઠવણ કરવી. અધિકારી અને પંચના મત-
થી કામના ફેંસલા થાય. ખોટી ફરિયાદ કરનારનો દંડ કરી
તેમાંથી કાંઈ ભાગ સામા પક્ષવાળાને વળતર તરીકે આ-
પવો, એમ થવાથી જૂઠી ફરિયાદો થતી અટકશે.”

૯ “લોકોના જનમાલનું રક્ષણ કરવું એ પોલીસનું
કામ છે. આ કામ નાના ગામમાં પોલીસ પટેલને સોંપવું,
અને મોટા ગામમાં થાણુદારે રાખવા. તેઓને થોડો અ-
ખત્યાર આપવો. મોટા ગુન્હાને માટે આરોપી માણસોને
રાજ્યધાનીમાં મોકલી આપે એમ બંદોબસ્ત કરવો.”

૧૦ “મજબૂત અને કઠાવર પુરોષોને લશ્કરમાં રા-
ખવા. કબાયદ અને કસરતનો અભ્યાસ હમેશ કરાવવો. દર
ત્રણ ત્રણ મહિને સેનાપતિએ એક મોટા મેદાનમાં તેઓ-
ની પરિક્ષા કરવી. તેમાં હોશિઆર જણાય તેમનો પગાર
મધારવો અથવા તેમને ચડતી પાયરીએ ચડાવવા. લશ્કરી
માણસોએ પોતાનાં હથિયાર તૈયાર અને સાફ રાખવાં જો-
ઈએ. એ બાબતમાં જેઓની બેદરકારી જણાય તેઓનો
દંડ કરવો. રાજ્યનો આધાર લશ્કર પર હોયછે.”

૧૦ “નકામાં કામને માટે નાણાં ખર્ચી ખર્ચને ભા-
લી કરવો નહીં. કુશળ કારીગરોને અને વિદ્યા વૃદ્ધીના કા-
મમાં વગર બ્યાજે નાણાં ધીરવાં. પોતાના ખર્ચથી યોગ્ય
લાભે તો કારખાનાં કાઢવાં. વેપારીઓને જરૂર પડે તો ઘ-
ટતું બ્યાજ લઈ નાણાં ધીરવાં. વેપારીઓની હાલત સુધાર-
વાપર હમેશ લક્ષ રાખવું.”

૧૧ “આવક દેશી માલપર જેમ અને તેમ ઓછી જ-
કાત લેવી. મોજશોખની અને વિદેશી ચીજો ઉપર જરા
વધારે જકાત લેવી. જકાતના નાણાં શેહેર સુધરાઈના કા-
મમાં વાપરવાં. વસવાયાં ઉપર ચાલતી આવેલી વેઠ માફ
કરવી. વાજખી પૈસા આપી વસવાયાં પાસે કામ કરાવવું.
ખાનગી ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો અને અતિ મોજશોખને
વિસારી મૂકવાં.”

૧૨ “દરબારે પોતે રાજ્ય કામ કરવાને અમુક વખત
નિમવો—મળસ્કામાં ઉઠી દંત ધાવન કરી નાહ્યા પછી ઇશ્વરો
પાસના કરવી. ત્યાર પછી ફરવા જવું. ફરિને આવ્યા પ-
છી પંડિત અને નીતિશુ ધુરૂષોનો સમાગમ કરી ઉપયોગી
પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું. પછી ભોજન કર્યાબાદ થોડી વિ-
આંતી લઈ હમેશ તાજાની અઢેકી કચેરીમાં જઈ તપાસક-
રી હજુર કચેરીમાં આવી મુખ્ય દીવાનનું કામ તપાસવું
અને ઘટતો હુકમ કરવો. સાંજરે પોતાના બાગમાં એકાંતે
બેસી ત્યાં જે માણસોને જાતે મળી ફરિઆદ કરવાની હોય
તેમની ચરજ સાંભળવી. ફરીયાદ સાંભળતી વખતે પોતાના હજુરી-
અન્ને પાસે રાખવા નહીં. આ પ્રમાણે અવાધી મરીમમાં ગરીબ માણસ
પણુગમે તેવી છાની ફરિઆદ રાજપાસે કરી શકશે. દરેક ઓ-
દિશમાં કારકૂનો ખરાબર દશ વાગતાં પહેલાં અને અમલ-
દારો કેઈમાં અગિઆર વાગતા પહેલાં હાજર થાય તેમ
રીવાજ રાખવો. સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી કામ ચલાવવું.
કોઈ અમલદારો કામ ચડાવી દે નહીં તેની તજવીજ રા-

ખવી. અનુકુળ વખતે ઘોડાર અને તોપખાનાની તપાસ કરવી. વખતો વખત અધિકારીઓને ખાનગી વખતમાં પોતાની પાસે બોલાવી તેમની હકિકત સાંભળવી. રાજનો ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ ખજાનચીએ મહારાજને બતાવવો. અધિકારીઓના મેળાપ પછી રાજકિય હકિકતના કાગળો વાંચવા અને તેપર મનન કરવું. પછી નિપુણ ગવૈયાનાં ગાયન સાંભળી પોતાના મનને ખુશ રાખવું.”

આ પ્રમાણે નમુનો કરી મંછારામે ચતુરસિંહને આપ્યો, તે ઘણો ઉપયોગો જણાયો. ચતુરસિંહે એક નવી કલમ ઉમેરવાની ભલામણ કરી તે એકે—હજી આ બાબતમાં ઘણી ખામીઓ જણાશે અને વળી હાલ જે કલમે ઘડી કાઢવામાં આવી છે તે સઘળી રૈયતને અને રાજ્યને રચતી આવે, એમ માનવું એ શક બરેલું છે. માટે આપણા શેહેરમાંથી એક હોશિયાર માણસને મદદ આપી સ્વતંત્ર વર્તમાન પત્ર કાઢવાની પરવાનગી આપવી. અને તે વર્તમાન પત્ર મારફત જે ફરિયાદો ઉઠાવવામાં આવે તેના ઉપર પુરતું લક્ષ આપવું. આ પ્રમાણે થવાથી રૈયતને અરચતી બાબતની ફરિયાદો વર્તમાનપત્ર મારફત આપણને જલંદી અને સહેલાઈથી માત્રમ પડશે, તેથી તેના ઘટતા ઉપાયે કરવાનું બની આવશે. એથી કરી રૈયત અને રાજ્ય એ બન્નેના હકમાં ફાયદો થઈ શકશે.

આવો વિચાર જાણી રણજીતસિંહ, ચંદ્રસિંહ અને મંછારામ વગેરે અત્યંત ખુશી થયા. રણજીતસિંહે પોતાના

પુત્રની કાબેલીઆત જોઈ અતિશય સંતોષ ગતાવ્યો.

અતુરસિંહ રાજા પોતે હોશિયાર હતો. તે રૈયતના હક સારી રીતે જાણતો. પોતાના સઘળા રૂડા વિચારો ધરા-ધર ધરા લાવતો. વિદ્યા ખાતાની વખતો વખત તપાસ કરતો. ગરીબ ગરબાંને ગદદ આપતો. રાતને વખતેવેષ બદલી નગર ચરચા જોવી એ ઉપર તેને સ્વભાવિક હોંશ હતી. છાની અથવા જાહેર રીતે પોતાના મુલકમાં ફરવા નીકળતો. દિન જતોની દાદ સાંભળતો. લોકોની સ્થિતિ તપાસતો. રૈયતનો રાજ્ય માટે શો મત છે તે જાણવા આતુર હતો. અધિકારી-ઓની વર્તણૂક રૈયતના મુખથી સાંભળી તેનો જતે તપાસ કરતો. ચોરને ચાંપતો. લકડંગાઓને લૂટતો. જૂલમી અગલ દારોને દંડતો, અને રૈયતને રાજી રાખતો. તે સત્યનો સ્તંભ હતો. જૂઠું ધિક્કારતો. નીતિ અને ન્યાયથી વર્તતો. પંડિત. કારીગર અને શોધક પુરૂષોને યોગ્ય ઇનામ આપતો. નવી નવી શોધોને માટે મોટાં ઇનામ કાઢતો. નિરાશ્રિતને માટે અન્ન ક્ષેત્રો યાંધતો. રોગથીરીખાતા પ્રાણીઓને વાસ્તે દવા-ખાના ઉઘાડતો અને સ્ત્રી કુળવૃણી આદિ હરેક સુધારાનો સાથી હતો. તેથી તે પોતાની પ્રજાને અતિશય પ્યારો હતો અને વાંચનારને પણ તે ઘણો બહાલો લાગ્યો હશે. આવો ગુણવાન માણસ સર્વે પ્રિય લાગે તેમાં શી નવાઈ ! મહારા બહાલો વાંચનાર, આપણે આવા ગુણવાન રાજાની રૈયત ત-રોકે ઓળખાવાને ક્યારે બાગ્યશાળી યદ્યશુ?

(૨૫૨)

ચતુરસિંહ પ્રવાસ.

દોહડાં.

દેશાટનને દાર્પણે, અનુપ થાય અભ્યાસ;
ચિત દષ્ટ વાંચે જો ચતુર, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૧
વરવા ઝાઝા બહેમનો, વળતો થાય વિનાશ;
મનન કરેજો મન વિષે, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૨
અનમ્રપણું અળગું જઈ, ને આવે નરમાશ;
વાંચે બહાલ વિશેષથી, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૩
રાજ્ય સલાને રિંઝવવા, ગમન કરે ગુંગાશ;
પુસ્તક પરઠે પાસ જો, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૪
શૂભ શ્લોક સાહોત્તના, ખુબી ભરેલા ખાસ;
શીખે સહજે જો જુએ, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૫
નિરમળ પ્યાર તણી પરમ, મોહક જે મીઠાશ;
નળે જીવમાં જો જુએ, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૬
તર્ક વિતર્ક સુજે હૃદે, વાણી વિશુદ્ધ વિલાસ;
વક્તા વકીલ જો પઢે, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૭
વર વ્યવહારિક જ્ઞાનનો, પૂરણ થાય પ્રકાશ;
અવલોકે આનંદથી, ચતુરસિંહ પ્રવાસ. ૮

૧

આશ્રયપત્ર.

- ૩૦ નેક નામદાર મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાજોશ્રી,
ખેંગારજી સાહેબ, સવાઇ બહાદુર ભૂજ. હસ્તે દિ-
વાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.
- ૨૦ નેક નામદાર આનરેબલ યશવંતસિંહજી—ઠાકોર સા-
હેબ લીંબડી.
- ૧૦ રા. રા. લક્ષ્મિશંકર જાદવજી—રાજકોટ.
- ૮ નેક નામદાર મહારાજા કેશરીસિંહજી સાહેબ. ઈડર.
- ૫ મેહેરજીવાન દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ—વ-
ડોદરા.
- ૫ રા. રા. લખમશી હરિરામ—કલીકોટ.
- ૫ નેક નામદાર જાલસિંહજી—ઠાકોર સાહેબ વઢવાણ.
- ૫ માંગરોળ સ્ટેટ—માંગરોળ.
- ૫ રા. રા. હેમચંદ ધારશીભાઈ—કાન્દૂકટર—રાજકોટ.
- ૫ રા. રા. રેહેમાનખાં ગુલામખાં—જામનગર.
- ૪ નેકનામ કુમારશ્રી જોરાવરજીવાનજી સાહેબ—બનાલા.
- ૪ રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી. મુંબાઈ.

બધે પ્રત.

રા. રા. પૂર્ણાનંદ મહાનંદ ઈડર—રા. રા. અમરશી
જુરાભાઈ; લોધીકા—રા. રા. પ્રાણલાલ નરોત્તમદાસ.-ભરૂચ
રા. રા. અંબિકલાલ અંબજીરામ, જાવનગર—રા. રા. પા-

નાચંદ તેજભાઈ યુક્તસેલર, ભાવનગર—મે. ખાન બહા-
દુર પદમજી પેસ્તનજી, પુના—નોક નામદાર ઠાકોર સાહેબ
શ્રી મોડજી સાહેબ, માળીઆ—શેઠ ખીમજીભાઈ ત્રેરામ
ઠક્કર, મુંદરા—રા. રા. શામળદાસ નથુભાઈ. અમદાવાદ
રા. રા. મૂળચંદ ત્રિકમ, મહુવા.

૧૩ રા. રા. પ્રભાશંકર ત્રિભોવન ત્રિવાડી ગારફત. મુંબાઈ
૨ રા. રા. જદુરામ નારણજી પંડ્યા. ૧ રા. રા. રણુ-
છોડદાસ દયાળજી ઠક્કર. ૧ રા. રા. બેચર હરખજી જોશી.
૧ રા. રા. ઇશ્વરલાલ દામજી જોશી—૧ રા. રા. રણુ-
છોડ માધવજી પંડ્યા—૧ રા. રા. પ્રભાશંકર ત્રિભોવન
ત્રિવેદી—૧ રા. રા. મગનલાલ હરિશંકર વ્યાસ—૧ રા.
રા. નરોત્તમ રણુછોડજી જાની.—૧ રા. રા. પુરૂષોત્તમ
ખમ્મુ ઠક્કર—૧ રા. રા. છગનલાલ માણેકલાલ.

૧૦ રા. રા. ડુંગરશી કરમચંદ મારફત—રાજકોટ—રા.
રા. મોતીચંદ તુળશીભાઈ—રા. રા. રેવાશંકર ભવાની
શંકર—રાજકોટ ટાઉન વાંચનશાળા—રા. રા. નવલરા-
મ અવલરામ—રા. રા. વાલજી લધારામ—રા. રા. લ-
ક્ષ્મિરામ તુળસી—રા. રા. કાશીરામ કદાનજી—રા. રા.
પુરૂષોત્તમ ભીમજી—રા. રા. જટાશંકર જગજીવન—રા.
રા. ડુંગરશી કરમચંદ.

૭ શેઠજી સાહેબ બેહેરામજી પેસ્તનજી ભરડા ગારફત—૩
શેઠજી સાહેબ માણેકજી કાવશજી દમણવાળા—૧ ઉદવા-
ડા નેટીવ જનરલ લાઇબ્રેરી—૧ શેઠ હોરમજી ગાંડા-

ભાઈ, પારડીવાળા—૧ શેઠ દોરાળજી કાવશજી. દીવવાળા

૧ શેઠ બેહેરામજી પેસ્તનજી ભરડા—ઉદવાડા.

૬ રા. રા. દુર્લભદાસ શ્યામજી મારફત—કોઠારી છગનલા.
લ હંસરાજ—વકીલ સોમચંદ હીરાચંદ—ધૃવ જીવરાજ
કરસનજી—વ્યાસ હરિશંકર પીતાંબર—પારેખ દેવજી
ખેતશી—મિ. ત્રિકમલાલ કુરુણાશંકર.

૫ રા. રા. નારણદાસ રતનશી મારફત—ભૂજ—રા. રા.
નારાયણદાસ રતનશી—રા. રા. ધરમશી ડુંગરશી વ્યાસ
રા. રા. જેઠી ઘેઝા ત્રિકમજી—રા. રા. મહમુદભાઈ સુત્રે-
માન ખોખા—રા. રા. ભીમજી વીશરામ.

૫ રા. રા. મગનલાલ હરગોવિંદ મારફત—તેરા—રા. રા.
મગનલાલ હરગોવિંદ—શેઠ મમુભાઈ લાલજી—શેઠ તુ-
ળશીદાસ ઉકેડા—શેઠ દેવજી નાગશી—સોની શામજી
અખઈ.

૪ રા. રા. નરસિંહદાસ કશનદાસ મારફત—વાચરા—રા.
રા. નરસિંહદાસ કશનદાસ—રા. રા. નંદલાલ નરોત્તમદા-
શ દેશાઈ—રા. રા. સોમેશ્વર દયારામ—રા. રા. કીકાભા-
ઈ મોતીરામ.

૪ રા. રા. ગોવરધનદાસ વિઠલદાસ મારફત—સાયલા—રા.
રા. ગોવરધનદાસ વિઠલદાસ—મેરાઈ ભીમા ખીમા—મે-
રાઈ લવજી પ્રાગજી—મેરાઈ કાઢાનજી ગોકળ.

૪ રા. રા. હીરજી ભીમજી ભટ મારફતે—મુંદરા—શેઠ હં-

સરાજી લક્ષ્મિદાસ—શેઠ હીરજી ચતૂરભુજ—શેઠ ખટાઉ
ખીમજી—શેઠ મોરારજી મમલા.

૪ રા. રા. જીવણલાલ હરજીવનદાસ મારફત—રાજકોટ—
રા. રા. જીવણલાલ હરજીવનદાસ—રા. રા. વિજયશંકર
આદિત્યરામ—પોરબંદર—રા. રા. પ્રાગજી ધનજી, રાણા
વાવ—રા. રા. જોડાલાલ રણુછોડદાસ—રાજકોટ.

૪ રા. રા. ગોવિંદજી ન્હાનજી યુક્તસેલર મારફત—જીનાગઢ
૨ રા. રા. ગોવિંદજી ન્હાનજી—૧ ઠા. મોનજી પ્રેમજી
૧ રા. રા. હરિપ્રસાદ લક્ષ્મિશંકર મુનશી.

૪ રા. રા. મયારામ રઘુરામ મારફત—ખગસરા—શાહ મં-
ગળચંદ ઝવેરચંદ—શાહ ઝવેરચંદ કાળિદાસ—રા. રા.
ગોવિંદજી રત્નસિંહ—રા. રવિશંકર શવજી.

૪ રા. રા. લલ્લુભાઈ ત્રિભોવનદાસ મારફત—શીલુડી—
૩ રા. રા. લલ્લુભાઈ ત્રિભોવનદાસ—૧ મિ. નાયખાં
ફતેખાં પઢાણુ, ચોરા.

૪ રા. રા. જ્યેષ્ઠ કલ્યાણચંદ કાપડીયા મારફત—કઠોર
ભાવસાર જ્યેષ્ઠ કલ્યાણચંદ—ભાવસાર દલીચંદ કરસ-
નદાસ—ભાવસાર ઉત્તમેચંદ ભાઈચંદ—કઠોર—રા. રા.
ભુખણદાસ રામદાસ—નવસારી.

૪ રા. રા. રામજી વીશરામ ઠક્કર મારફત—ધોલેરા—૩
રા. રા. રામજી વીશરામ. ૧ શેઠ હમનલાલ તલકશી.

૩ રા. રા. દશરથલાલ ગંગારામ મારફત—પાટણ—રા.

- રા. માધવચંદ હીરાચંદ—રા. રા. રામલાલ છોટમલા-
લ શાસ્ત્રી—રા. રા. ગિરીધરલાલ વૈકુંઠરાય મળમુનદાર.
- ૩ રા. રા. ચત્રભુજ બેચર મેહેતા મારફત—જેતપુર—મે-
હેતા ચત્રભુજ બેચર—મેહેતા ત્રિભોવન ઝીણાભાઈ—
મિ. કાળીદાસ નંદલાલ.
- ૩ ઠંકર ભયા કરસનદાસ મારફત—ભદ્રેસર—ઠા. ભયા
કરશનદાસ—ઠા. પુરષોત્તમ નરસિંહ—મેહેતાજી હરજી-
વન લાલજી.
- ૩ દવે મંગળજી અંદરજી મારફત—હુળવદ—દવે મંગ-
ળજી અંદરજી—મની જગજીવન કાઠાનજી—શુક્લ મ-
ણિશંકર મહાશંકર.
- ૩ રા. રા. પોપટભાઈ રામજી પ.રેખ. મારફત—લાઠી—
રા. રા. કલ્યાણરાય શિવલાલ—રા. રા. ગણપતરાવ જો-
શંકર—રા. રા. પોપટભાઈ રામજી.
- ૩ રા. રા. મણિલાલ કેશવલાલ મારફત—ભોઈકા—રા.
રા. મણિલાલ કેશવલાલ—કેશવરાવ લાધબેરી—રાણાશ્રી
દોશતસિંહજી લાખાભાઈ.
- ૩ રા. રા. નેસડી સ્કૂલ માસ્તર મારફત—રા. રા. આ-
શીરામ જેઠુજી મેહેતા—રા. રા. રા. કુરુણાશંકર હીરા-
રામ ભટ્ટ—રાજગર કાઠાનજી ધનાભાઈ.
- ૨ રા. રા. બાપાલાલ રણછોડલાલ અમદાવાદ અને અ-
બાલાલ નાનાલાલ. કટોસણ—૨ રા. રા. નથુશંકર ઉદય-
શંકર અને કુમારશ્રી કરણસિંહજી, ધ્રાંગધરા—૨ રા. રા.

ભટ દામોદર તુળસી અને ત્રિકમદાસ માધવજી, મુખ્યાઈ
 ૨ રા. રા. મોતીલાલ ચુનીલાલ અને મેહુમદાવાદ નેટીવ
 લાઇબ્રેરી, મેહુમદાવાદ—૨ રા. રા. માનશંગ નરભેરામ.
 અને મોતીચંદ શંગજી ગાંધી. જોતપુર—૨ રા. રા. નથુ-
 ભાઈ ભગવાન અને કાઠી માત્રામાધમુળુભાઈ, વંડા—૨ રા.
 રા. વઢરાજ જૂઠાભાઈ, જાફરાખાદ—અને રા. રા. જ-
 ગજીવન જીવરાજ, માંમરોળ—૨ રા. રા. રસિકલાલ દલ-
 પતરામ વડોદરા અને રાવ. બા. ત્રિંચકરાય વૃજરાય, અમરેલી
 ૨ રા. રા. હરજીવન દામોદર ઠક્કર અને મોનજી લખમ-
 શી ઠક્કર, કરાંચી—રા. રા. ઉમિયાશંર વીરજી અને
 મિ. અમૃતલાલ પનજીભાઈ, ગીદડ—૨ રા. રા. વૃજલા-
 લ ગંગાશંકર અને રા. રા. અંબાશંકર વલ્લભજી, કુતી-
 આણા—૨ શેઠ દેવચંદ કુરજી ઠક્કર અને વકીલ મયારામ
 જીવાભાઈ, કુતીઆણા—૨ રા. રા. મણિશંકર જગન્નાથ
 દાકતર અને કેશવરાય લાઇબ્રેરી, પાળીઆદ—૨ વૈદરા-
 જ હિંમતલાલ દયાશંકર અને શેઠ કસ્તુરચંદ દુલ્લભદાસ,
 ઘોડકા—૨ ઠા. મગનલાલ ગોવિંદજી અને ઠા. છોટાલા-
 લ ખીમજી, દેહોણ—૨ રા. રા. લવજી મોતીચંદ મેહુતા
 અને વૈજનાથ પ્રભૂજીભાઈ, વવાણીઆ—૨ રા. રા. ગ-
 વરીશંકર જોશંકર મારફત—રા. રા. વાલજી ધનજી દવે
 અને રા. રા. આણંદજી જોશંકર, રંગુન—૨ રા. રા. મૂ-
 જીજી હંસરાજ અને ઠા. કરસનદાસ ત્રિકમદાસ, વવાણી
 આ—૨ નેકનાગ ઠાકોર સાહેબ શ્રી રાયસિંહજી નાગજી

રાજ અને રા. રા. રતીલાલ બાપાલાલ, ગાંધી—૨ રા.
 રા. કાશીશંકર સેવકરામ પડયા અને મિ. ભાઈલાલ ઇચ્છા
 ભાઈ, વેડેરા—૨ રા. રા. છોટાલાલ ગીલ્લાભાઈ અને રા.
 રા. ગિરધર નાથાભાઈ. ભાવનગર—૨ રા. રા. ગોવરધ-
 નદાસ પ્રભુજી અને રા. રા. લક્ષ્મીદાસ હરજીવન મેહેતા,
 જૂજ—૨ રા. રા. કરીમ મહમૂદ નેણશી અને ખત્રી હી
 રજી કાલજી. મુંબઈ—૨ રા. રા. દલપતરામ રાજરામ
 અને પટલ નાથાભાઈ ધનજી, હુણખી

અકેક પ્રતના ચાહક.

ક. રા. રા. કીરપારામ ત્રિકમરામ, ભાવનગર—કોઠા-
 રી કાળિદાસ મૂળચંદ, ગણોદ—રા. રા. કપુરચંદ ગોપા-
 ળજી. ધરમપુર—રા. રા. કેશવલાલ હરજીવનદાસ, ઝગ-
 ડીઆ—રા. રા. કાળિદાસ દેવકરજી. મોવીઆ—ઠા. કા
 હાનજી સુરજી, મુંબઈ—રા. રા. કૃપાશંકર ઝીણાભાઈ,
 કોડીનાર—રા. રા. કેશવલાલ શ્રિજલાલ, સાંતલપુર—
 રા. રા. કેશવલાલ રેનાશંકર, ધાંગધરા—રા. રા. કીશન
 લાલ ગોવિંદરામ, અમદાવાદ—રા. રા. કુરણાશંકર દેવ-
 શંકર, રાંદેર—રા. રા. કરસનજી હરજી, જૂજપુર—રા.
 રા. કપુરચંદ પુરષોત્તમ, બગસરા—રા. રા. કીશોરચંદ
 જશવંતરાય, સિહોર—કાઠિયાવાડ જનરલ લાંગ લાઈબ્રે-
 રી, રાજકોટ.

ચ. રા. રા. ખુશાલ રણછોડ—કતારગામ.

ગ. રા. રા. ગંગાશંકર હરગોવિંદ, વીજપુર—કુમારશ્રી

ગોપાળસિંહજી રામુભા, મણોદ—રા. રા. ગંગાશંકર જટા
શંકર, ઉપલેટા—રા. રા. ગોવિંદજી હંસરાજ, જામનગર
રા. રા. ગિરધરલાલ અત્રતલાલ, ઈડર—રા. રા. ગિરજા
શંકર મૂળજી, અમદાવાદ—રા. રા. ગિરધરલાલ મહીધર
લાલ, દાંતા—રા. રા. ગણપતરામ મહાનંદ, ખારાધોડા
શા. ગિરધર દેવચંદ, ભાવનગર—રા. રા. ગુલાબભાઈ ઈ
શ્વર પટેલ, સરભોણુ—પટેલ ગિરધર ઝીણાલાલ, ભાવન
ગર.

ચ. રા. રા. ચંદ્રશંકર માનશંકર, ભાવનગર—રા. રા.
શિવલકિત ચુનીલાલજી રણછોડદાસ, મુંબાઈ.

છ. રા. રા. છોટમલાલ હરિપ્રસાદ, લોલીઆ—તેકનામ
મહારાણાશ્રી છત્રસિંહજી ગંભીરસિંહજી, નાંદોદ—રા. રા.
છોટાલાલ ચતુરશી, પેટલાદ—રા. રા. છગનલાલ હરિકૃ-
શ્ન. વઢવાણ—ઠા. છગનલાલ રાગજી, વરતેજ—રા. રા.
છગનલાલ મગનલાલ માંકડ, જામનગર.

જ. રા. રા. ભાતુશંકર રણછોડજી, જુનાગઢ—રા. રા.
જશવંતરાય સાકરલાલ મૂનસી, બેંસાણ—રા. રા. જાદવજી
વહાલજી વકીલ, રાજકોટ—રા. રા. જટાશંકર યજ્ઞેશ્વર,
ભાવનગર—રા. રા. જેરાગ રઘુનાથ, મુંબાઈ—શેટ જ-
મશેદજી દોરાબજી ચીનાઈ, મુંબાઈ—રા. રા. જગન્નાથ
ગુલાબરાય દિવેદી, નડિઆદ—રા. રા. જેરાંગ રતનમંદ
શેઠ, અમદાવાદ—રા. રા. જમનાદાસ વનરાવનદાસ, મું-
બાઈ—રા. રા. જેશંકર ખીમજી, રૌહા—રા. રા. જહુલી

લ મોહનલાલ, બૂજ—રા. ચં. જીવણલાલ નથુભાઈ—ધ્રાં-
ગધરા.

જી. રાં. રા. ઝવેરીલાલ ઘેનાલાલ, મુખ્યાઈ.

ઠ. રા. રા. ઠાકરશી વર્દમાન, ભાવનગર.

ત. રા. રા. તુળશીદાસ ગંગાદાસ બાવા, ઝાંઝમેર—રા.

ડા. તુળજરામ આત્મારામ, કલકત્તા—રા. ત્રિભોવન વિક્ર-
લજી.—મોકળ

દ. રા. રા. દુસેરાય છોટાલાલ, જામનગર—રા. રા. દેવ
કરજી અદેકરજી, સાણંદ—દેવગઢ લાખણેરી, દેવગઢ—રા.

રા. દેવચંદ ચતુરબૂજ, કાચીન—રાણાશ્રી દોલતસિંહજી
લાખાલાલ, અકેવાળીઆ—રા. રા. દલપતરામ ડોસાલા
ખ, વઢવાણ.

ધ. રા. રા. ધીરજલાલ ઉમેદરામ, દેલવાડા—મિં ધી
રા બાવા બાપુજી, માંડવી—ધર્મવાડા પૂસ્તકશાળા, ખંભા
ળીઆ.

ન. રા. રા. નારાયણજી જગજીવન, બેટ—રા. રા. નેમ
ચંદ, દેવચંદ, ધ્રાંડા—રા. રા. નથુભાઈ કુલશંકર, ધ્રાંમધ-
રા—રા. રા. નર્મદાપૂરી ભવાનીપુરી, આણંદ—રા. રા. ન-
રેતમ મોતીરામ, નાંદોદ—રા. રા. નેણશી દેવજી, જામ
નગર—રા. રા. નર્મદાશંકર કચ્છાશંકર, મહુવા—પટેલ
નરેતમ દામાલાલ, દેહાણ—સોની નેણશી ટોપણ, તેરા
રા. રા. નારણજી ઉમિયાશંકર, ચેરવાડ—ઠા. નરશી રા

મજી, મોટાદહીંસરા—નળીચીલા લાઈએરી, નળીઆ—
રા. રા. નથુભાઈ ચાંખાશંકર માંકડ, જામનગર.

પ. રા. રા. પ્રધાન લાધાભાઈ ખાલાગામ—રા. રા. પુ
રુષોતમ ગીગાભાઈ, ભાવનગર—રા. રા. પ્રેમચંદ જેચંદ,
અહમદાબાદ—મિ. પ્રભાશંકર રતનજી ઉપાધ્યા, હુળવદ
રા. રા. પ્રેમચંદ કરમચંદ, મેઘલીઆ—પરીં પૂંજભા-
ઈ મયારામ, અહમદાબાદ.

ફ. શેઠ. કુરામજી ખમનજી પટેલ, મુંબઈ—જમાદાર
ફતેહખાંન સોરાખખાંન, દુવડ—રા. રા. ફતેહચંદ ચકુભા-
ઈ, ખરવાળા રા. રા. ફતેહચંદ રામચંદ, પેથાપુર.

બ. નેકનામ કુમારશ્રી ખગદેવજી, ધરમપુર—રા. રા. જ
જીભાઈ મણિશંકર, રાજકોટ—રા. રા. જદરદીન ઈબ્રાહી-
મ કડી—શેઠ ખાહાદરચંદ ન્યાલચંદ, રાધણપુર—જારટન
લાઈએરી, હુણવાડા.

ખ. રા. રા. ભગવાન દુલ્લભ પારેખ, મહુવા—રા. રા.
ભોગીલાલ તારાચંદ, અહમદાબાદ—રા. રા. ભોગીલાલ
જેકીસનદાસ, રાજકોટ—મિ. ભાઈશંકર પ્રાગજી, વાંકા-
નેર—રા. રા. ભીમજી શામજી ધકાણુ, બૂજ—રા. રા. ભા
ઈશંકર વસંતરામ, કૌકા—રા. રા. ભાઈશંકર રાધવજી,
હુળવાવ—શુભેશ્વર લાઈએરી, મુંબઈ.

મ. રા. રા. મોતીલાલ કાહાનજી, મુંબઈ—રા. રા. મો-
તીલાલ હરિદાસ, મુંબઈ—રા. રા. મોહનલાલ દોલતરામ,
વાંકાનેર—રા. રા. મોરારજી નથુભાઈ, દેવગઢ—રા. રા.

મગનલાલ કેશવલાલ, નાંદોડી—શેઠ માધવદાસ ત્રંબક, મ-
હુવા—રા. રા. માવળ રણછોડ, ભૂજ—દેવે માવળ ત્રીકમ-
ળ, વાંકાનેર—રા. રા. મૂળળ ઇંદ્રજી, મુંદરા—રા. રા.
મણિલાલ છોટાલાલ ખુચ, ગોંડળ—રા. રા. મગનલાલ ભા-
ઈશંકર, ગાંગડ—શેઠ માણેકજી ન્હાનાભાઈ, નીમચ—રા.
રા. માણેકલાલ ભાઈશંકર, ભાવનગર—રા. રા. મોતીલાલ
છોટાલાલ વ્યાસ, ચમારડી—રા. રા. મોરારજી અજરાગર,
દેશલપુર—રા. રા. મોહનલાલ ગણપતરાગ, કડી—શા.
મોતીચંદ જેયંદ, વેરાવળ—રા. રા. મોતીલાલ ખોડીદાસ
પટેલ, પાલેજ—રા. રા. મૂળજી જીવરામ શુક્લ, અમન-
પુર—રા. રા. મગનલાલ હેમજી, સણોસરા—રા. રા. મ-
ગનલાલ કરસનજી, ભાવનમર—રા. રા. મગનલાલ કૃષ્ણ-
જી, મુંબઈ—રા. રા. મોહનજી રતનજી, સરલા ઠા. મોનજી
ગથુરાંદાસ, જોડીઆ—

૨. રા. રા. રણછોડ ઝોધવદાસ, મેઘલીઆ—મિ. રવિ-
શંકર કાશીરામ, લીંબડી—ઠા. રતનશી મોનજી, કરાં-
ચી—રા. રા. રામજી માવજી, રાજકોટ—પારેખ રૂપચંદ
સોભાગ્યચંદ, વેરાવળ—ખોજી રાગજી પેથાભાઈ, કરાંચી-
રા. રા. રણછોડજી લાલભાઈ મગૌદ—રા. રા. રણછોડલા
લ ઇશ્વર, ચાણાસ્મા—શ્રી રાધાચરણ ગોસ્વામિ, બિંદ્રાવન
કુમરિશ્રી રત્નતસિંહજી ભગવતસિંહજી, લીમડા—ઠા. રતન
શી કેશવજી દેહેણ—રા. રા. રૂઢનાથ સુંદરજી, જોડીઆ
રા. રા. રેહેમાનખાં કાલેખાં, માંડવી.

લ. શેઠ લક્ષ્મિદાસ ખીંગળા જી. પી. મુંબઈ—રા. રા. લલ્લુભાઈ નાનાભાઈ, અહમદાબાદ—રા. રા. લાલજીભાઈ પીતાંબર, ખંભાળીઆ—રા. રા. લક્ષ્મિશંકર દુલ્લભજી, રાજકોટ—રા. રા. લીલાધર હરિભાઈ, મુંબઈ—રા. રા. લલ્લુભાઈ છગનલાલ પટેલ, ભાવનગર—લીલાધર લાખજી રાં, ઘોળકા—રા. રા. લીલાધર મોરારજી, મુંબઈ—શેઠ લક્ષ્મિચંદ ચતુર—વાંકાનેર.

વ. રા. રા. વલ્લભદાસ હેમરાજ, કંદોરણા—રા. રા. પ્રજ્જલાલ રામશંકર, ધોરખંદર—રા. ર. વિશનજી ગોવિંદજી, પલસાણા—રા. ર. વિઠ્ઠલદાસ એકલદાસ, મુંબાઈ—રા. રા. વીરજી ઝીણાભાઈ રાવળ, ખંભાળીઆ—પટેલ વિક્રમ જેયર, અડાજણ—રા. રા. વિશનજી હીરજી, ધોરખંદર—રાવ બાહાદુર પ્રજ્જરાય પુરષોત્તમરાય, ગોધરા—મિ. વજીર પીરભાઈ માંડવી—રા. રા. વનમાળી મનોરભાઈ, ઘોલેરા—રા. રા. વિશનજી ચતુરભૂજ, અહમદાબાદ—રા. રા. પ્રજ્જલાલ સાંકળચંદ સૈયજી—રા. રા. વિશનજી સવજી ગરામ, કાલાવડ—રા. રા. વિઠ્ઠલભાઈ બાપુજી, સિતાર. સ. રા. રા. સખારામ રામકૃશ્ન, ઘોળા—રા. રા. સ્ત્રીમનાથ કાળિદાસ, વડોદરા—સાહેબજીદાશ્રી સુલતાન મહમદ ખાનજી, જુનાગઢ—રા. રા. સુંદરજી વિરેશ્વર, ગઢડા—રા. રા. રા. શાકરલાલ અવરીશંકર, અહમદાબાદ—મેહેરખાન ખુદાવિંદ ઠાકોર સાહેબ સૂરાજી, વીરપુર—રા. રા. શંકરલાલ પીતાંબરદાસ, મેંઢાશણ—રા. રા. શાકરલાલ ૬-

લપતરામ, ભાવનગર—જી. રા. શિવલાલ પ્રભુદાસ, પ્રદ-
તીજ.

હ. રા. રા. હરિલાલ ગોપાળદાસ, ભરૂચ—રા. રા. હી-
મતરામ ગવરીશંકર હાથો, ભૂજ—રા. રા. હીરાલાલ ઈ-
ચ્છાલાલ મજમુદાર, ભરૂચ—રા. રા. હરપ્રસાદ મીશરી-
લાલ, કુંડલા—નેકનામ કુમારશ્રી હરિસિંહજી. કોઠારીઆ—
રા. રા. હરગોવિંદ ભાઈશંકર, દેકાવાડા...રા. રા. હરિદત્ત
હશિનાથ જુનાગઢી, અમરેલી—રા. રા. હરખજી હરિભાઈ
મુની, મહુવા—રા. રા. હરિશંકર ધનેશ્વર, જોધપુર—રા.
રા. હીરાચંદ માણેકચંદ શેઠ, વઢવાણ—શા. હરિચંદ પો-
લા, લીમડા—રા. રા. હરિશંકર રત્નેશ્વર, ભાડભૂત—ગો-
ળ હસનચંદલી મૂળજી, મુંબઈ—અંજર લાઈબ્રેરી, અં-
જર—મિ. અંટોલ બાપુજી, ગજેરા—રા. રા. અરજુન
નાનજી નમજી, કુંડલા—અદ્ય જ્ઞાનવર્ધક સભા, અમરેલી
રા. રા. અંબાલાલ તાપીશંકર જોશી દાંતા—નેકનામ અ
દેસિંહજી દરબાર, ભાદરવા.

ફ. રા. રા. ઇશ્વરલાલ ધારશી પંડ્યા, મુંબઈ—

ઉ. ઉંઝા પુસ્તકથાળા—મિ. ઉમેદભાઈ લલુભાઈ, એર
વા—રા. રા. ઉમિઆશંકર જગજીવન, વાવડી.

ઓ. ન્યુકસેલર ઓધડ રઘાભાઈ ઠકર, ઉમરાળા.

૧ રા.રા. સોનગઢ લાઈબ્રેરીના સેક્રેટરી—સોનગઢ—રા. રા.
પારેખ નગીનદાસ ઉજ્જવચંદ, પાટણ—રા. રા. વિઠલ ઉ-

(૨૬૬)

મિયાશંકર, પાટણ—રા. રા. નીચક શામળ પુંજરામ,
પાટણ—રા. રા. અંબાલાલ કુબેરજી, પાટણ—રા. રા.
જાની પ્રહલાદજી નૌતગરાય, પાટણ.

૧ રા. રામપ્રસાદ શિતલપ્રસાદ,લીમડા.—૨ નેકનામ બા
સાહેબ શ્રી બાઇ રાજબા. રૂઆ. ૧ રા. રા. મોહનલાલ
હોગચંદ દલાલ. અમદાવાદ.

પ્રુક સુધારવાનું કામ બીજા હથુ રાખ્યું હતું તેથી
તેમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે ભૂલો રહી ગઇ છે, માટે વાંચનારા-
ઓએ કૃપા કરી સુધારી વાંચવું.

આ પુસ્તકની કિંમતના નાણાં જે ગૃહ-
સ્થો તરફ બાકી હોય તેઓએ તાકીદથી મો-
કલી આપવાની તસ્દી લેવી.

ગમત જોઈએ! છીએ? ગમત? !!!

વાંચો **હસાહસ** અને રાચો!!

“આનંદ એજ માંડું ઔષધ છે.” (સેનીકા.)

“આનંદી અંતઃકરણ વૈદ્યની રાજ્ય જોવરાવે છે.” (વરજીલ)

તમારે આનંદ મેળવવો છે? જો તે મેળવવો હોય, તો તમારી તન્દુરસ્તી સુધારવી હોય તો અમારા તરફથી “હસાહસ” નું પુસ્તક થોડી મુદતમાં પ્રગટ થનાર છે, તેના ગ્રાહક થવાને ચુકશો નહીં. એમાં અનેક રમૂજ વાંતો આવશે, તે વાંચીને તમે ખડખડાટ હસી પડશો, અને પુસ્તક ફરી ફરીને વાંચવાનું મન થયા વગર રહેશે નહીં. માટે આવી ઉમદા તક હાથથી જવા દેશોજ નહીં. કિંમત દર પ્રતના સાડા પાંચ આના. પોસ્ટેજ અરધો આનો. “રડતી સુરત” જેવા થઇને ન જોસતાં આ પુસ્તક વાંચો, હસો અને જડા થાઓ!!!

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી.

“હસાહસ” પ્રગટ કરનાર;

છપાઈને જહાર પડેલ છે.

કંજુસનાં કર્મની કહાણીઓ.

એમાં ઘણા કંજુસોની હસવા સરખી વાતો રસીલી ભાષામાં આપવામાં આવી છે. કિંમત દર પ્રતના છ આના, પોસ્ટેજ અરધો આનો.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી-લીખડી.

(૨૬૮)

કવિતા વિલાસ.

એ ચોપાન્યું જુલાઈ ૮૬ થી કવિ બુલ્લાખીરામ ચકુ-
ભાઈના અધિપતિપણા નીચે દર મહિને પ્રગટ થશે. એમાં
તદન ઉપયોગી અને મનોરંજક કવિતાજ આવશે. લખાજમ
આઠ આના, પોસ્ટેજ ત્રણ આના.

પુરૂષોત્તમ કહાનજ ગાંધી-લીંબડી.

માસિક સાર સંગ્રહ.

આ અતિશે ફેલાવો ને માન પામેલું ચોપાન્યું અ-
મારા તરફથી પ્રતિ માસે પ્રગટ થાય છે. ઘણાજ ઉમદા
વિષયો આપવામાં આવે છે. જુઓ અને ખાતરી કરો.
વરસે ફક્ત એક રૂપિઓ, પોસ્ટેજ મફત.

પુરૂષોત્તમ કહાનજ ગાંધી-લીંબડી.

સુબોધ પ્રકાશ.

આ વખણાએલા ચોપાન્યાં વિષે કશું વધારે લખ-
વાની જરૂર હવે રહીજ નથી. હજારો પ્રખ્યાત પુરૂષો એ-
નું ઉપયોગીપણું કબૂલ કરે છે. કિંમત વર્ષે ફક્ત પાંચ આ-
ના. પોસ્ટેજ ત્રણ આના.

લીંબડી. કાઠીઆવાડ } પુરૂષોત્તમ કહાનજ ગાંધી.

તા. ૨૦-૪-૮૬. } “સુબોધ પ્રકાશ”ના એડિટર.

